

VII

0.34.879

g

~~4X~~

6.

Vojvodina KOROŠKA.

I. zvezek.

Prirodnoznanjski, političen
in kulturni opis.

(S 17 slikami in z jezikovnim zemljevidom).

Spisal
prof. dr. Matko Potočnik.



Ljubljana, 1909.

Izdala „Matica Slovenska“.

Natisnila D. Hribarjeva tiskarna.

Slovenska zemlja.

Opis slovenskih pokrajin
v prirodoznanskem, statističkem,
kulturnem in zgodovinskem oziru.

VI. del:

Vojuodina Koroška.



Ljubljana, 1909.

Natisnila D. Hribarjeva tiskarna.

Mantuan

Vojuodina KOROŠKA.

I. zvezek.

Prirodoznanski, političen
in kulturen opis.

(S 17 slikami in z jezikovnim zemljevidom).

Spisal
prof. dr. Matko Potočnik.



Ljubljana, 1909.
Izdala „Matica Slovenska“.
Natisnila D. Hribarjeva tiskarna.

VII, a, 34.879, g



111 = 030004499

Upravna enota Koroska.

Ljubljana, 1903.

Dr. J. J. Šturm, direktor.

KAZALO.

I. Prirodnoznanški opis	1
Ime, lega, velikost, meje, važnost, tla in slikovitost Koroške	1
Geološke razmere	5
Stare tvorbe	5
Mlajše tvorbe	11
GOROPIS	13
Krške Alpe	13
Svinška planina	13
Zadnica	14
Apneniške Alpe	15
Zilske Alpe	15
Karnijske Alpe	17
Karavanke	18
Julijske Alpe	25
Kamniške ali Savinjske Alpe	29
VODNE RAZMERE	33
Pomorje Črnega Morja	34
Pomorje Jadranskega Morja	39
Jezera	39
Dolinska ali nižinska jezera	40
Gorska jezera	44
Planinska jezera	46
Ribnjaki	46
Močvirja	46
Toplice in slatine	47
Podnebje	48
Rastlinstvo in živalstvo	55
II. Politični opis in prebivalstvo	56
Razdelitev dežele	57
Cerkvena uprava	58
Ustava in uprava	61
Koroško zastopstvo v državnem zboru in delegaciji	61

Koroški deželni zbor	62
Deželni proračun za l. 1909.	66
Občinski zastopi.	67
Domovinska pravica	69
Finančne oblasti, uradi in davki	71
Hranilnice in posojilnice	73
Vojaštvo.	76
Sodstvo	77
Šolsko nadzorstvo	78
Krajni šolski svet	78
Okrajni šolski svet	79
Deželni šolski svet	79
PREBIVALSTVO PO NARODNOSTI IN VERI	81
Poklic in opravilo prebivalstva	84
Kratek pregled deželne zgodovine	87
Krajepis	89
Deželno glavno mesto	90
Glavarstvo Volšperk	92
Glavarstvo Velikovec.	93
Glavarstvo Celovec	104
Glavarstvo Beljak	112
Glavarstvo Šmohor	128
III. Gmotni napredek	130
Poljedelstvo in živinoreja	130
Rudninski proizvodi	132
Obrt	136
Trgovina	139
Občila	140
IZOBRAŽENOST.	142
Šolstvo	142
Znanstvene zbirke	150
Dobrodelstvo, Društva.	151
IV. Narodna prosveta.	154



PREDGOVOR.

Na vsakega človeka vplivajo domača hiša, mladostna leta in ožja domovina veliko bolj nego razne palače, lepa mesta in vse druge krasote v tujini. Zato želi vsakdo, da pozna svoj rojstni kraj, svojo domovino, kolikor mogoče, natančno in zve, kaj se godi sedaj tam in kaj se je godilo nekdanj. Vsak Slovenec se bo zanimal, zakaj je bilo Koroško nekdanj središče slovenskega življa in kako se je zgodilo, da imenujemo kraj, „kjer očetje so naši sloveli“, „tužni Korotan“.

Uporabil sem pri opisovanju Korotana zelo veliko virov in kolikor mogoče najnovejše podatke; za te-le zahvaljujem iskreno vse, ki so mi jih preskrbeli. Največjo hvalo zasluži narodna gospica Jerica Zwitterjeva iz Zahomca za važne podatke o šegah in navadah pri Zili. Zahvaljujem gg. prof. Jos. Apiha, prof. dr. Arnejca, dr. Brejca, poslanca Grafenauerja, revidenta Al. Knafelca, pošt. asist. Bl. Ranca, vlad. svetnika Scheinigga za marsikateri dober svet in č. očeta Metoda Schneditza za slike, ki sem jih uporabil v knjigi. Prirodnoznanjski in zgodovinski opis je pospešilo moje lastno opazovanje v deželi, ki sem jo prepotoval in spoznal podolž in počez.

Slovensko ozemlje sem zaradi hitrejšega in boljšega pregleda opisal po glavarstvih, sodnih okrajih in občinah. Veliko truda sem imel z razmotrivanjem pravih slovenskih krajevnih imen zato, ker se izgovarjajo imena že dandanes med ljudstvom nejasno in deloma tudi nepravilno in ker so v občinskem leksiku navedena napačno. Veliko krajevnih imen se izgovarja po Korotanu v mestniku, občinski leksikon

jih pa piše v imenovalniku, kar ni prav. Zato bi bilo umestno, da se navede tako ime pri prihodnjem ljudskem štetju tudi v mestniku, kakor govori ljudstvo, ker potem ne bo težko dognati, kaj je prav. N. pr. Podkloštrom, Podljubeljem, Zahomcem, Podgoro i. dr.

Pri pisavi krajevnih imen sem upošteval odborov sklep za novi zemljevid slovenskega ozemlja. Pisal sem: Vrbsko Jezero, Kanalska Dolina i. t. d., čeravno pomeni šele celo ime kraj, ne pa samo „Jezero, Dolina“ i. dr.

Pisal sem „vas“ ne „ves“, ker sem pisal tudi „dan“ ne „den“, „maša“ in ne „meša“, kakor izgovarja koroško prebivalstvo.

V Lescah, o Božiču leta 1908.

M. Potočnik.



I. PRIRODOZNANSKI OPIS.

IME, LEGA, VELIKOST, MEJE, VAŽNOST, TLA IN SLIKOVITOST KOROŠKE.

Najstarejše ime za Koroško ali Korotan je Norik. Ko so zapustili rimski naselniki v dobi preseljevanja narodov to deželo, se je pozabilo prvotno ime. V 8. in 9. stoletju se imenuje današnji Korotan „Karantanum, Karantania“ in „Karinthia;“ to zadnje ime z latinsko končnico je nastalo skoro gotovo iz slovenske besede Gorotan, t. j., gorata dežela, dočim so imenovali Slovenci ta kraj tudi Koroško. Iz besede Karinthia pa je nastala nemška označba dežele „Kärnten“.

Starodavna vojvodina Koroška in nekdanje politično središče slovenskih dežel leži v avstrijskih ali Vzhodnih Alpah in je le del nekdanje velike Karantanije. Za vojvode Arnulfa, poznejšega rimsko-nemškega cesarja, se ni prišteval h Karantaniji samo današnji Korotan, ampak tudi cela Štajerska, Kranjska, Primorska s Furlanskim, del Solnograške, Zgornje in Spodnje Avstrije in Pusta Dolina na Tirolskem. V tej vojvodini so bili združeni tedaj Slovenci in je bila približno tako velika, kakor je današnje Češko. Po smrti Arnulfovi so se polastili obmejnih krajev do Rabe Madžari, a priklopili so zato Karantaniji Krajino Verono. Po letu 976. so se začele krčiti meje, kajti Konrad III. je odvezel Karantanijo Štajersko, Friderik I. Verono, Furlansko in Primorsko,

Rudolf I. Kranjsko, Maks I. Pusto Dolino in Ferdinand I. Št. Lampret z okolico. Velike izpremembe so se zgodile le za francoske revolucije, ki pa niso bile trajne.

Kronovina Korotan leži med $64^{\circ}20'$ in $47^{\circ}7\frac{1}{2}'$ severne širine in $30^{\circ}19'$ in $32^{\circ}45'$ vzhodne dolžine od otoka Ferra. Zemljepisna širina znaša $74\frac{1}{2}'$ dolžina pa $2^{\circ}26'$. Vsled razlike v zemljepisni širini je najdaljši dan (21. rožnika) in najdaljša noč (22. grudna), kar znaša za Korotan povprečno po 16 ur, pri Sv. Krvi za 6 minut daljši oziroma daljša kakor na Jezerskem ali pa v Rablju. Razlika v zemljepisni dolžini pa povzroča, da imajo v Spodnjem Dravogradu 9' poprej poldne nego v Gornjem Dravogradu.

Koroška meji na zahodu na Tirolsko, na severu na Solnograško, na vzhodu na Štajersko, na jugu pa na Italijo, Primorsko in Kranjsko, od katere jo ločijo 98·6 km. dolge Karavanke ali Grintavci. Posebno značilno za Koroško in obmejne dežele so mejniki, ob katerih se stikajo kar po tri dežele: pri Vršiču Koroška, Primorska in Kranjska, pri Križu Koroška, Kranjska in Štajerska, pri Konfinu Koroška, Primorska in Italija, pri Hochweißsteinu Koroška, Italija in Tirolska, pri Kastenbergu Koroška, Tirolska in Solnograška, pri Königsstuhlu pa Koroška, Solnograška in Štajerska. Koroška ima obliko četverokotnika, in sicer je še več ko dva krat tako dolga kakor široka. Najožja je dežela ob poldnevniku pri Beljaku in najkrajša ob vzporedniku pri Špitalu.

Beljaški poldnevnik deli deželo v skoro dva enaka dela, v Gornji ali Zapadni in Spodnji ali Vzhodni Korotan. Največja dolgost znaša 246·42 km, najmanjša širokost pa 42 km.

Skoro isto zemljepisno širino ko Beljak ($46^{\circ}37\frac{1}{2}'$) imajo Celovec, Maribor, Blatno Jezero, Szegedin, Astrahan in Balkaško Jezero na vzhodu, na zahodu pa Šmohor, Bolcan, Bern, Poitiers in Montreal v Ameriki. Ob istem poldnevniku ko Celovec ($31^{\circ}58\frac{1}{2}'$ v. F.) ležijo na jugu Pulj, Neapol, Tripolis, Kuka, na severu pa Linc, Budějovice, Praga, Stettin in Spitzbergi.

Površje vojvodine Koroške meri 10327'63 km² in je po velikosti med avstrijskimi kronovinami deseta. Na tem prostoru stanuje sedaj (1908.) 395719¹⁾ prebivalcev. Med njimi je nad 120510 Slovencev, ki prebivajo na 3252 km² površja, in 268689 Nemcev (med temi 6520 tujcev), stanujočih na 7075'63 km². Deželne meje so dolge 622 km in sicer koroško-štajerska meja 234 km, solnograška 112 km, tirolska 75 km, beneška 82 km, goriška 11 km in kranjska 108 km.

Deželni grb je razdeljen podolgoma na dve polovici. Leva polovica kaže srebrno poprečnico na rudečem polju, desna pa ima tri črne leve na zlatem polju, ki stojijo drug nad drugim.

Po letu 1866. je postala Koroška kot mejna in prehodna dežela velike važnosti ne samo v stratezičnem, ampak tudi v političnem in kupčijskem oziru. Zaradi tega ji posvečuje od imenovanega leta dalje dunajska vlada posebno pozornost kakor v gmotnem tako tudi v kulturnem smislu. Od leta 1866. so se izpremenile znatno razmere po Koroškem. V nekdanjo, več ali manj zapuščeno deželo je prišla živahna kupčija in obrt; lepe ceste in železnice prepregajo deželo na vse strani.

Koroška je obdana na vse štiri strani sveta z mogočnim gorovjem. Najvišja tla ima Kanalska Dolina, kjer je raztečje pri Žabnicah 814 m nad morsko višino, Jezerski Dol (892 m), najvišja gora v deželi pa je Veliki Klek (3796 m).

Od raztečja pri Žabnicah se znižuje svet polagoma proti Pontablju (571 m) in ravno tako proti Beljaku (508 m). Koroška tla se znižujejo od severozahoda, zahoda juga in severa proti vzhodu. V sredi kronovine ni posebnih razlik glede nadmorske višine. Zgornji Dravograd (620 m), Breže (635 m), Šmohor (612 m), Škofliče (590 m), Železna Kapla (558), Beljak (508 m), Vetrinj (440 m), Celovec (450 m), Grabštanj (420 m), Svetna Vas v Rožu (437 m), Volšperk (461 m), Pliberk (465 m), Prevalje (427 m), Guštanj (397 m), Spodnji

¹⁾ Po uradnem štetju leta 1900. so našli 367324 prebivalcev in sicer samo 90495 prebivalcev s slovenskim občevalnim jezikom.

Dravograd (364 m). V sosednji Kranjski je višinska razlik a med Podkorenom in Ljubljanskim Poljem 536 m, na Koroškem pa med Zgor. in Spod. Dravogradom samo 256 m.

Ker je Koroška obdana okoli in okoli z mogočnim gorovjem in v sredini povsod razen v gorah skoro enako visoka, je tudi podnebje zelo enolično in neugodno.

Koroška spada k porečju reke Drave, izvzemši male potoke, ki se izlivajo v Belo, Kokro in Muro. Drava deli deželo v dva dela in sicer v večji severni in manjši južni del. Kakor na severni meji, tako imamo tudi na južni meji mogočno gorovje, ki se vleče proti vzhodu. Gorovje na severu se cepi v več vej, ki se spuščajo polagoma k Dravi, dočim padajo veje južnega gorovja strmo v Dravsko Dolino. Gorovje na severu je obče veliko višje, sega daleč črez ločnico večnega snega in se ponaša z bleščječimi ledeniki, dočim, gorovje ob južni meji ni tako visoko in nima nikjer ledenikov. Severno od Drave je kristalasto ali prvotvorno gorovje južno od Drave pa apnenčevo. Kristalasto gorovje je pokrito s prostornimi gozdi, zelenimi pašniki in sečami ter je bolj rodovitno, ker razpade staro kamenje na zraku poprej nego apnenec in povzroča tako rodovitno zemljo. Zato je tu tud. planšarstvo in kmetijstvo bolj razvito nego v Apnenčevih Alpahi Vrhunci prvotvornega gorovja imajo večinoma obliko „Kope“ vrhunci apnenčevega pa obliko „rtičev, rogov in zob“. Apneniško gorovje je na južni meji mnogo svetlejše, zloženo iz plasti ter ima često kakor marmor bele stene. To gorovje je vse razorano, se vzdiguje propadno, ima vse polno razpok in debri ter mnogo suhih plazov in votlin; veliko ima goličav in že v spodnjem delu nima često gozdov. Prvotvorno gorovje skriva v sebi nekaj zlata, srebra, bakra in mnogo železa, apnenčevo pa rjavi premog, svinec in cink.

Da je pa ta razdelitev v Spodnje in Zgornje Koroško tudi upravičena, se prepriča vsakdo lahko na Dobraču, odkoder pregledaš najlaže in najbolje celo deželo in ločiš zahodno gorovje od vzhodnega. Na zahodu zapaziš v sinje nebo kipeče gorske velikane, ki vse presega veličastni Veliki Klek, na vzhodu pa z gozdi pokrito srednje gorovje, obdano s prostornimi dolinami; na Zgornjem Koroškem veličastne

hribe, na Spodnjem prijazne in bogate livade, na zahodu neomejeno gospodarstvo narave, na vzhodu pa uspeh neutrudljive človeške roke.

Razloček med Zgornjim in Spodnjim Koroškim najdemo tudi med ljudstvom in njihovim opraviлом; celo šege, navade in druge posebnosti se ločijo vidno od onih na vzhodu.

GEOLOŠKE RAZMERE.

STARE TVORBE.

Vkljub enoličnosti vodovja je površje južno od Drave zelo različno od onega na levem dravskem bregu glede sestave in geološkega razvoja. Iz kristalastih kamenin je sestavljeno gorovje severno od Drave, kakor Ture, Noriške Alpe, Svinška Planina in Korica, dočim tvorita Zilske in Karnijske Alpe, Karavanke, Julijske in Savinjske ali Kamniške Alpe v prvi vrsti apnik in dolomit ali grintavec. Prehod med kristalastim gorovjem severno od Drave in apneniškim na desnem dravskem bregu tvori Celovška Kotlina z obronki, ki so sestavljeni iz gruščja in sprimka in pokriti z gozdi in polji, s sečami in tratami.

Celovška Kotlina se razprostira med Noriškimi Alpami in Karavankami od Beljaka do Spod. Dravograda. Tvorijo jo z gruščem ali gramozom pokrite ravnine, med katerimi se vzdiguje gričevje, ki sestoji kakor okoli Vrbskega Jezera, okoli Plibrka in Klobasnice ali iz kenozojskih naplavin ali pa so (kakor Zablatniško Hribovje, Zadnica ali Hure, po nižini Vetrinj-Žihpolje ločeni Turijski gozd in na desnem dravskem bregu se razprostirajoči Petelin ali Hum in Dobrava) ostanki sprimkov in usedlin mlajše terciarne tvorbe. To gričevje se razprostira od Slovenjega Gradca mimo Leš, Kámena, Hodiš, Rožaka do Zile.

V okolici Vrbskega Jezera in pri Plibrku je filit, ki je podoben popolnoma kameninam na Svinški Planini, dočim

tvorijo na diluvijalni ravnini okoli Klobasnice dachšteinski skladi čeri kot ostanke tu upadlih Karavank.

Celovška Kotlina leži poprečno 450 m nad morjem. Najvišji hrib je Korel pri Kostanjah (1076 m), Šent Urška Gora nad Celovcem (1018 m), Šent Magdalenska Gora (1056 m), Petelin pri Rožaku (807 m), Šent Kocijan (777 m), Dobrava (666 m), Tabor (727 m), Rudnik (722 m), Škrbina (813.) i. dr Mejo po prelomini nastale Celovške Kotline tvorijo Dravska Dolina na vznožju Karavank, Dobrač, Osojsko Jezero, Trg, Št. Vid, Stari Dvor, Kotorče, Mali Št. Pavel, Mostič, Grebinj, Št. Andraž, Št. Pavel, Lábud, Spod. Dravograd, Prevalje, Klobasnica, Žitara Vas, Kapla v Rožu in Sveče.

Strmi obronki Karavank, Dobrača in Osojščice ali Gerlice, kakor tudi rudninski vrelec v Toplicah pri Beljaku in tektonski potresi nas spominjajo še dandanes, kako so gorotvorne sile premikale in premeščale mogočne kamenene plasti in grude ter povzročale njih znižanje in tako nastanek Celovške Kotline. Tekoče vodovje in ledniki, ki so pokrivali v diluvijalni dobi vsaj štirikrat to kotlino, dali so ji sedanjo obliko. V Celovški Kotlini so nastala po končnih ali dolenjih ledeniških grobljah (morenah) nekdanjih ledenikov jezera, kakor Vrbsko, Osojsko, Baško, Klopinsko, in Hodiško. Tu je zbirališče največjih deželnih rek in potokov in v tej kotlini so nastala najvažnejša bivališča, kakor Celovec, Beljak, Št. Vid, Velikovec in Pliberk. Zaradi tega tvori ta kotlina osrčje Korotana in je v vseh dobah središče duševnega, obrtnega in političnega življenja. Celovška Kotlina je znana tudi po svojem neugodnem podnebjju, ki ga povzročujejo visoke planine ob mejah in visoka lega. Nasprotno Celovški Kotlini, ki se je držita zahodno od Beljaka Zilska in Gička Dolina, sestoji ostali del dežele, razen Labudske Doline, iz močno nagrbanih skladov razne starosti in nosi zelo pester petrografski značaj. Ta razloček lahko opaziš, ako pregledaš deželo ali z Velikega Kleka, Jepe ali pa z Dobrača in motriš v duhu, kako ogromne izpremembe je izvršila priroda.

Poleg Celovške Kotline je važno v geološkem oziru kristalasto gorovje (Visoke Ture in Noriške Alpe), dravske

skupine, Zilske, Karnijske Alpe in Karavanke) ter Južne Apneniške Alpe (Julijske in Savinjske Alpe). Kakor se loči Celovška Kotlina po svoji fizijognomiji od kristalastih kamenin severno in apnenčevih južno od Drave, tako se ločijo dravske skupine po svojem gradivu in po mogočnih gubah od Julijskih in Kamniških Alp, v katerih opazuje večšak plitva usločenja, prelome, ob prelomih pa upadle ali črez nje porinjene skupine plasti, nagubavanja pa le tu in tam nekoliko.

Dolgo in iztegnjeno Dravsko Gorovje se prične pri Intihi v Pusti Dolini ter se vleče ob desnem bregu Drave do Varaždina ter tvori v Alpah po svojem nagubavanju posebno gorsko gmoto. Ker zasledimo tu vse v Vzhodnih Alpah znane formacije ali tvorbe in važno nagubavanje iz karbonske tvorbe, je Dravsko Pogorje v vseh Alpah najbolj važno in zanimivo za geologa.

Od severa proti jugu razločujemo v tem pogorju tri tektonski izrazite skupine. Trijadne usedline so poglavitno gradivo Zilskih Alp in Vzhodnih Karavank. Zilske Alpe so tipično nagubano gorovje in njih skladi visijo v glavnem grebenu in vrhovih proti jugu, kakor nam kaže jasno smer gorovja od Koč proti Dobraču. Podaljšanje Zilskih Alp proti vzhodu so Karavanke, katerih smer je določena po Mali Kepi, Sinjem Vrh, Žingarici, Gerlovcu, Macnu, Obiru, Peči (Peci) in Uršuli; ti vrhovi so še ostanki deloma upadlega gorovja. Tudi to gorovje je nagubano in ima navpik postavljene gube, ki so ali premaknjene ali pa prevržene, kar je povzročil pritisk gorotvorne sile. V Zilskih Alpah kakor tudi v Karavankah zasledimo istodobne sklade kamenin. V Zilskih Alpah je grōdenski peščenjak; podlago pa jim tvorijo werfenski skladi kot najstarejši oddelek trijadne formacije, guštanjski apnik, wengenski skladi, wetteršteinski apnik, med čigar plasti je vloženo ležišče svinca in cinka, glavni dolomit in zlasti apnik. Sorodne plasti iz trijadne tvorbe najdemo v Celovski Kotlini sporadno, in sicer na na Šent Uurški Gori, pri Grebinju i. dr.

V severni skupini Karavank je rudeči peščenjak kakor na Tirolskem in werfenski skladi, dolomit, dachšteinski apnik

in glavni dolomit. Jurska tvorba obdaja trijadne sklade na severnih obronkih v ozkem pasu od Obira do Uršule. Jurske tvorbe kamenena snov je rjavorudeč, v temne plasti naložen apnik, ki po raznovrstnih okamenelih živalih in rastlinah priča o davni preteklosti.

Drugo geološko skupino Dravskega Pogorja tvorijo prelomi starejši kamenin pri Zili in na Jezerskem. Vsled premeščenja velikih grud, ki so se vršila po gorotvornih silah v nagrmedenih gorskih kameninah, najdemo nad trijadnimi usedlinami na Jezerskem celo praveške kamenine. Od Obirskega se razprostira dolga, ozka proga gnajsa in granita med Ovčevo (1929 m), Pečjo (Peco) (2083 m) in Črno tja do Razbora in Plešivca ob Veluni na Spodnjem Štajerskem. Na obeh robih te komaj 1000 metrov široke in 38 km dolge proge sta prodrla granit in tonalit ob globoko skozi zemeljsko skorjo segajoči prepoki ter sta skrepenela v zevajoči prepoki. Kristalaste sestavine tonalitove so se vzporedile vsled močnega pritiska. Zato je ta kamenina podobna praveškemu gnajsu, a v resnici je dosti mlajša in prodorinskega izvora. Zanesljivih podatkov ni, da bi določili natančno starost teh kamenin. Tonalit tvori vrh Araš (1207 m) pri Bistri, Stakneli Vrh (1223 m), Osekani Vrh (1175 m) na koroško-štajerski meji, Tolsti Vrh (1184 m), Orlov Vrh (975 m), Bošikov Vrh (766 m) in konča z nizkim Plešivcem (585 m) ob potoku Veluni.

Take kamenine kakor na Jezerskem nahajamo v 3 km širokem prelomu kristalastih kamenin pri Zili, kjer zasledimo navpik stoječe gube gnajsa, skrilavca in filita od Zilana do Čajne pod Dobračem, med Zilskimi in Karnijskimi Alpami.

Okoli Železne Kaple so poleg prastarih, arhajskih in paleozojskih kamenin tudi mlajše granitske tvorbe. Slatina „Karinthia“ pri Železni Kapli leži ravno v ozkem granitskem prelomu. Orografski ne tvori dandanes prelom v Karavankah nič več meje med dvema morjema, kakor v trijadni formaciji, ampak je upadla dolina z zmernimi prehodi iz Podravja v Posavje. Slična prikazen je pri Zili nad Muto, kjer zasledimo kristalasto pogorje iz trdega gnajsa in blestnika, pod Muto pa filite kot podlago usedlinam paleozojskega morja.

Tretjo tektonsko skupino Dravskega Pogorja tvorijo Karnijske Alpe in Karavanke, ki imajo poleg trijadnih usedlin za podlago mogočne paleozojske plasti silurske, devonske, karbonske in permske tvorbe. Obe pogorji sta enotno in izcela zgrajeni orjaški gmoti, ki nudita le malo prehodov preko glavnega slemena. Najvišji vrhovi so goli ter so zgrajeni v gornjem delu iz silurskih in devonskih skladov, ki so se nagubali že v karbonski formaciji, kar nam dokazujejo Poldnik, Gartnerkofel, Trogkofel i. dr. Med silurske, devonske in karbonske kamenine pa so vloženi poleg sivkastega skrilavca skladovi temnega fuzulinskega apnika, ki je poln predrobnih hišic živalce iz oddelka praživali. Nad temi leži mlajši oddelek, ki je zgrajen iz grödenskega peščenjaka, sivega apnika ali pa dolomita ter zastopa južno-tirolski be-lerofonov apnik.

V Karnijskih Alpah je med severnim in južnim oddelkom razloček v skladih velik. Severni oddelek je močno in pravilno naguban, v južnem pa je pritisk sklade gornjekarbonskega apnenca premaknil drugega poleg drugega in jih stisnil. V Kanalski Dolini tvori več kilometrov širok pas iz trijadnega belega apnika in dolomita upadlo grudo. Vendar ta trijadna gruda ni nobena nižina, ampak samo južno pobočje neupadlega severnega oddelka Karnijskih Alp. Južno od podolžnega preloma imenovane grude se razprostira Kanalska Dolina, proti vzhodu pa razteče Bele in Dolinke na Gorenjskem, kjer je južna meja med južnim apneniškim pasom in Dravskim Pogorjem.

Ob raztečju Bele in Dolinke so nakopičeni skladi be-lerofonovega apnika iz permske tvorbe in werfenski skladi iz spodnjetrijadne tvorbe ter segajo do vzhodja mogočne plošče trijadnega apnika in dolomita, ki sta zgradila poglavitni del Rabeljskih Alp.

Premočrtni podaljšek Karnijskih Alp vzhodno od Zilice do Slovenjegraške udrtine tvorijo Karavanke, ki ločijo Koroško in Kranjsko in tvorijo razvodje med Dravo in Savo.

V glavnem slemenu Karavank vzhodno od preloma na Jezerskem je gorski čok zgrajen iz paleozojskih skrilavcev, vrhove pa tvorijo grödenski peščenjak in trijadni skladi (do-

lomit, rabeljski skladi in dachšteinski apnik), kakor nam dokazujejo gore med Košuto, Ovčevo in Travnikom. Podlago Karavankam zahodno od Jezerskega tvorijo gornjekarbonski skladi z lijadnim in s trijadnim apnencem, ki se ga je izpremenilo veliko že v dolomit. Zahodni in skrajnji vzhodni del Karavank pa imata karbonske sklade in deloma jurske sklade brez apnika ter nekaj vulkanskih snovi, kakor nam kaže žvepleni studenec pri Žužaličah. Med te plasti je vloženo ležišče jeklene rude pri Savskih Jamah na Gorenjskem. Poglavitno gradivo v sredini Karavank tvori apnik.

Južni pas Apneniških Alp tvorijo Julske ali Julijske Alpe, ki jih ločimo v tri skupine: v zapadne, osrednje in vzhodne. Zapadni oddelek ali Rekljanska skupina vrhuje v Špiku nad Policami (Bojec, Montaž 2752 m) in je domovina Gorjancev izmed beneških Slovencev. Najoblastnejši je osrednji oddelek, ki ga zove Böhm Rabeljske Alpe. V njih gospoduje Triglav (2864 m) s Škrlatico (2738 m) in Mangartom (2678 m). Vzhodna skupina Julijskih Alp so Kamniške ali Savinjske Alpe, ki se razprostirajo le deloma po koroškem ozemlju.

Tektonski in orografski ločijo Bela pri Pontablju, Zilica z Belim Potokom in Dolinka ravnotako Julijske Alpe od Karnijskih in Karavank, kakor ločijo premaknjene plasti med Jezerskim in Bistro in šoštanjско-vojniški prelom Vzhodne Karavanke od Kamniških Alp.

Tu vidi pozorni opazovalec strme in stisnjene gube Karavank, tam pa velikanski in mogočni plošči apnika in dolomita, ki tvorita skoro izključno Kamniške in Julijske Alpe. V teh vidiš le plitva usločenja in prelome in ob prelomih upadle ali črez nje porinjene plasti, nagubavanja pa le malo. Po gradbi in fizijognomiji se pridružujejo Savinjske Alpe Julijskim in ne Karavankam. Globoka in očitna zarez Posavske Doline in Ljubljanske Udrtime tvori manj važno mejo med obema pogorjema, kakor neznatne globinske črte med Kamniškimi Alpami in Karavankami.

Podlaga Julijskim Alpam so skrilačci, ki tvorijo obenem vnožje Karavankam. Nad temi je ogromna kadunjasto upognjena plošča apnenca in dolomita. V prerezih med Rabljem, Trbižem, Pontabljem in Kužami so zloženi trijadni skladi

posebno pravilno. Tu zapaziš permski belerofonov apnik, werfenske sklade, pester sprimek, doleritski lehnjak pri Mrzli Vodi, rudninski apnik, kasijanske sklade, znane po okameninah pri Rablju —, rabeljske sklade in dachšteinski apnik, ki tvori vrh Mangartu, Jalovcu, Kaninu in Bramkoflu. Slične proreze najdemo v Kamniških Planinah. Sorodstvo med obema pogorjema je izraženo tudi v oblikah dolin. Logarska Dolina, Gornjejezerska Dolina, Belske Kočne Dolina so povsem podobne Vratom, Kotu, Krmi, Pišenci, Planici, Jezerskemu Dolu in sosednim dolinam v Julijskih Alpah.

Savinjske kakor Julijske Alpe so v svoji glavni osrednji skupini ogromna plošča iz apnenca in dolomita, ki leži nad podlago kristalastih in nekrystalastih skrilavcev. Velikanski kadunji podobno ploščo s podlago vred so zvezile orjaške gorotvorne sile, tako da visi njena severna stran proti jugu, južna pa proti severu.

MLAJŠE TVORBE.

Najvišja med sekundarnimi tvorbami je kredna formacija, ki se razprostira po Grobniškem Polju in okoli Kotorč. Ta tvorba je zgrajena iz močno razvitega apnika in iz apnenega laporja, v katerem se nahajajo lupine hipuritov in radiolitov. Mogočne plasti apnenega laporja so povzročile rodovitnost na Grobniškem Polju. Še bolj je razširjena po Korotanu eozenska terciarna tvorba, kakor na obronkih Grobniškega Polja, okoli Djekš, Mostiča, Volšperka, Št. Pavla, Krnice in Labuda. Neogenska terciarna tvorba je razširjena okoli Čajne pri Zili, po Kanalski Dolini, Zadnici, ob Meži, v Rožu, Medjem Dolu, Podljubeljem, okoli Bajdiš ali Vajdiš, Žingarice in Mačan ali Mač. Podlago neogenski tvorbi daje peščena glina z usedlinami čistega premoga in morskih naplavin, ki so sestavljene iz opoke in peščenjaka ter bogate okamenelih ostankov sesalcev. Okoli Tmare Vasi, Hodiš in Št. Lipša najdeš lignit, ki je nastal iz šote in drugih rastlin, okoli Ljubuč, Možice, Leš in Kotelj pa črni premog iz pradobnih palm in tropičnih rastlin. Nad premogom so sprimkasti apniki, apnena labora, glinasti skrilavec in grušč.

Najvažnejša doba za poljedeljstvo je kvarterna. Starejši del je diluvijalna tvorba, ki je sestavljena nekoliko iz plasti ledniškega gramoza, nekoliko pa iz raznega mlakužnega blata. Ledniški gramoz se navadno nahaja ali sam kot prod ali pa zvezan s sigo v mogočne kamenine kot sprimek, ki je zložen navadno v sklade med kameninami, včasih celo 2000 m nad morjem. Domovina mu je Zgornji Korotan, odkoder so ga pripravili ledeniki, reke in potoki v Spodnji Korotan. Ledniški gramoz je podlaga rodovitnim tлом in povzroča visoko razvito kmetijstvo na levem dravskem bregu.

Mlakužno blato sestoji iz peščene gline rumenkaste barve ter leži na vrhu po srednjem Koroškem. Mlakužno blato nima tolike vrednosti za rodovitnost tla, zato ne, ker spušča vodo skozi.

Recentna ali novejša tvorba, tudi aluvij imenovana, je označena po lehnjaku in šoti ter ima naplavine proda ali peska in rodovitnega blata. Lehnjak tvorijo studenci in potoki, ki izvirajo v apneniških gorah, šota pa je kurivo iz močvirnih in vodnih rastlin. Lehnjak je dobro gradivo ter se ga napravlja mnogo v Kamnu, Loki, Lipici in Peračici. Največja šotišča so med Blatnim Gradom, Celovcem, Jadovci, Tinjami in Velikovcem, kjer so se razprostirala nekdanja jezera ali pa močvirja.

Naplavine proda in rodovitnega blata trajajo še vedno, nahajamo jih povsod po bregovih in krajih, ki jih poplavlja voda. Človeškim stanovanjem in obdelovanju polja so zelo nevarni gorski hudourniki, ki prinašajo s seboj veliko peska, proda, prsti in grušča ter poplavlajo cele ravnine. Zoper tako poplavljanje je najboljši pripomoček, da se varujejo in negujejo gozdi. Za svarilo naj bo nesreča iz leta 1348., ko se je odkrhnil južni del Dobrača ter uničil velik del Zile, in pa vsakoletne povodnji ob Zili, Dravi in v Kanalski Dolini (Ukve I. 1903.).



GOROPIS.

KRŠKE ALPE.



Od Prvotvornih Alp seže na slovensko ozemlje južni del Krških Alp, Svinška Planina in Gorica ali Koroška. Med Glino, Vrbskim Jezerom, Jezernico in Osojskim Jezerom se razprostira v zvezi s premogovito Turijo idilsko gričevje, južni del Krških Alp, ki se ne ponaša, kakor drugo koroško gorovje, z gorskimi velikani, pač pa ima več po slikovitem razgledu in po drugih znamenitostih znanih gora, gričev in prijetnih dolin. Poprečnica Trg-Blatnigrad in Volovca deli gričevje v zahodni in vzhodni del, kjer drži tudi cesta iz Celovca v Trg.

Največ vrhov je 700—900 m visokih, a le redkokrat nad 1000 m. Gore in hribi prepadajo precej enako na vse strani in imajo malo strmih obronkov. Mnogo lepih poprečnic je v tem gričevju, ki ima sklade premogove in trijadne tvorbe. Doline obdajajo eozenski in neogenski skladi, v dolinah samih pa so diluvijalne in aluvijalne naplavine.

V zahodnem delu, v Turah so: Hrastnik (839 m), Strmec (733 m), Korél (1076 m), Dholicca (812 m), Goli Vrh (1055 m), Križna Gora (584 m); v vzhodnem je najbolj važna Št. Urška Gora, ki se vzdiguje nad okolico, kjer so se vršili važni zgodovinski dogodki za Slovence, in ki se je imenovala že nekdanj Koroška Gora ali mons Carantanus.

SVINŠKA PLANINA.

Med Krčico in Krko na zahodu in Labudnico na vzhodu se vleče od Koroško-štajerskih Alp do Drave Svinška Planina ali „koroški rudninski zaklad“. Najvišji vrh je Velika

Svinška Planina, 2081 m. Za Malo Svinško Planino se znižuje gozdnato gorovje polagoma proti Trušnjam, Grebinju in Velikovcu, dočim so na vzhodni strani precejšnji hribi do Drave: Tolsti Vrh (1245 m), Vodovnica (890 m), Vinograd (708 m), Škofja Gora (789 m), Brankovca (832 m), Vivšnik (882 m), Višinje (729 m), Lišna (607 m), Gaberje (720 m) i. dr.

Strmi zahodni obronki Svinške Planine so znani po bogatih rudnikih, kjer so dobivali že v davni preteklosti najboljšo železno in svinčeno rudo na Koroškem, v položnih vzhodnih obronkih pa sivkasto rudo in celo nekaj srebra. Na mestu nekdanj bogatih rudnikov so dandanes rodovitne njive, travnate košenice in bogati pašniki.

Podaljšek Svinške Planine je po Dravi ločena Strojna (1054 m) z Lagojo (1020 m) in Cimperškim Vrhom (1066 m),

Na deželni meji med Štajersko in Koroško je kristalasta Gorica (2141 m). Kakor si je izkopala Drava po mnogih stoletjih in tisočletjih strugo med Svinško Planino in Strojno, tako je tudi predrila Drava Gorico, kar nam dokazujejo Gorici sorodne kamenine v zelenem Pohorju južno od Drave. Svinška Planina prepada položno proti Labodski Dolini, dočim se to ne more trditi o Gorici, ki ima precej visoke vrhe kakor Petelinjek (1522 m), Ojstrica (922 m) i. dr.

ZADNICA.

Del Celovške Kotline in predgorje Karavankam je Zadnica z Dobravo in Petelinom na zahodu, s Turijo in pravo Zadnico v sredi do dravskega predora pri Mohljicah in s Košiškim, Narskim in Zablatniškim Gozdom na vzhodu do Podjunskega Polja ali Podjunske Doline. Karavansko predgorje Zadnica ali Hure je ostanek sprimkov in usedlin mlajše tercijarne tvorbe in tvori mogočno planoto, ki se odlikuje po svojem rastlinstvu, celo alpinskem, in je pokrita z obširnimi gozdi, pašniki, sečami in njivami. Z Zadnice dobiva Celovec svojo pitno vodo. Na desnem dravskem bregu, v Dobravi je Poljana (666 m), ob Baškem Jezeru Tabor (727 m), ob Dravi Rudnik (717 m) in Petelin (802 m), na levem bregu pa Turija (805 m), Sabalski Vrh (917 m), Piramida (793 m),

Sekira (596 m), Plešiški Vrh (783 m), Goričnik (783 m), Radiše (788 m) z dalekosežnim razgledom in Škrbina (813 m) s skoro navpičnimi stenami proti Dravi nasproti Mohljicam. Na vzhodni strani prehaja to predgorje polagoma v Podjunsko Dolino. Ob Klopinskem Jezeru je Narski Vrh (662 m), Kačarica (670 m), Št. Jur (621 m), nad Dobrlo Vasjo pa Holm (602 m) i. dr.

APNENIŠKE ALPE.

Na jugu in zahodu vojvodine Koroške so Južne Apneniške Alpe, ki se dele v Julijske in Karnijske Alpe s Karavankami. Julijske Alpe se razprostirajo od Tilmenta (Talijamenta) proti vzhodu do Savinje v daljavi 130 km in imajo tri oddelke: Beneške ali Rekljanske (Alpe), Julijske ali Rabeljske (Alpe) in Savinjske ali Kamniške Alpe.

ZILSKE ALPE.

Karnijske Alpe se začenjajo pri izviru reke Zile ter se ločijo po podolžnicah rek Zile in Tilmenta v Zilske in Karnijske Alpe.

V Zilskih Alpah tvori apnenec široke travnate ali gozdne planote, kljukasta slemena in 1800—2500 m visoke grebene, katerih južni obronki so sestavljeni večinoma iz pisanega peščenca, severni pa iz pisanega laporja, kjer se na široko koplje svinčena ruda.

Zilske Alpe padajo strmo proti Zili, so razorane z mnogimi debri in imajo začetkoma ozek greben, iznad katerega se dvigajo goli vrhovi. Znani prehodi so le pri Kočah čez Zilsko Sedlo, čez Površje v Paternijon in iz Čajne v Plajberk. Vzhodno od Dobrača padajo Zilske Alpe položno proti Dravi in se odlikujejo po bogatih zakladih raznih rud. Za podlago imajo premogove sklade in na teh hallstattske in rabeljske plasti trijadne tvorbe.

Od Zilskega Sedla do Belega Jezera se vleče mogočna gorska gmota Reisskofel (2369 m), ki ima več vrhov in pada

proti Zili primeroma bolj položno nego proti Dravi. Od Reisskofela proti vzhodu se znatno razširi glavni greben in tvori med Borljami in Čajno malo planoto, dočim se vrstijo v glavnem grebenu samem znatni vrhovi proti vzhodu ter se potem znižujejo proti Dravi, kakor: Jug (2252 m), Laka (1856 m), Clan (1507 m), Egelnok (2121 m), Gradašca (2046 m) z razvalino Starega Grada na južnem pobočju, Površje (1106 m), Štefanska Planina (1570 m), Poldnik (1438 m), Plajberk (1527 m), Bukovnik (645 m) i. dr. Od glavnega grebena je ločen po potokih Čajni in Beli ter cesti iz Čajne v Plajberk koroški „Rigi“ Dobrač, 2167 m, ki tvori z Rudečo Steno (1532 m), Babo (1442 m), Golim Vrhom (1290 m) in Volčjo Jamo (925 m) svojo gorsko gmoto. Ker je razgled raz Dobrač dalekosežen in krasen, prenočišča pa opremljena z različnimi udobnostmi, privabi nase vsako leto mnogo turistov.

Razgled z Dobrača je najlepši in najveličastnejši v Vzhodnih Alpah ter sega od Štajerskih Planin do Visokih Tur in čez Karavanke do orjaškega Triglava z bleščečim se ledenikom, na zahodu pa do južnotirolske Vedrete Marmolade po celem Korotanu, kjer vzbujajo posebno pozornost slikoviti Rož in Zila, Vrbsko, Osojsko in Baško Jezero. Dobračevi obronki so proti Čajni in Beli položni, zelo strmi pa proti Zili, kar nas spominja na usodepolni potres iz leta 1348. Na vrhu gore sta dve romarski cerkvi, slovenska in nemška. Slovensko je dala zgraditi Suzana Broj iz Beljaka leta 1690., nemško pa rudarji iz Plajberka dve leti pozneje. Slovenska cerkva je posvečena Devici Mariji v nebo vzeti, nemška pa Mariji na Kamnu*.

* Pri Zili pripovedujejo o cerkvi, ki je posvečena Mariji na Kamnu, sledeče: V Čaškem Gradu ali Wasserleonburgu je v kapelici lepo naslikan deček, ki kaže svoji materi na Dobrač. Ta grajski sin je bil od rojstva mutast. Večkrat je klečal in kazal na Dobrač, videl je namreč sedeti Marijo na Kamnu. Grajska gospa Suzana Semler je prav tolmačila želje svojega sinčka in storila obljubo, da, če ozdravi mutec, sezida na Dobraču cerkev. Mutec je ozdravel in mati njegova je dala na Dobraču zgraditi cerkvico in jo posvetiti Mariji na Kamnu, kakor jo je bil videl mutec.

Ime „Suzana Semler zu Wasserleonburg“ je vtisnjeno na zvonovih Bistriške kapelice z letnico 1522.

Na severovzhodni strani prehaja polagoma Dobračeva gmota v gričevje ter tvori pod vrhom planoto, kjer leži zračno letovišče Sv. Duh z lepim razgledom po Rožu.

Na jugovzhodnem vznožju je pradobno grobišče, ki ga imenuje ljudstvo Napoleonov Travnik, na jugu pa prihaja iz mogočne gmote na dan rudniski vrelec v Toplicah. Zadnji Dobračev odstavek ob Zili je Gradčenica, (730 m) s strmo steno ob državni cesti in Vetrovskimi razvalinami.

KARNIJSKE ALPE.

Karnijske Alpe so nižje od Zilskih in zgrajene iz skrilavca, peščenca in premogovega apnenca, šele v vzhodnem širokem koncu se bližajo v svoji sestavi Karavankam. Nad lepimi, gozdnatimi, deloma strmimi rebri se vzdigujejo gola slemena in ostri vrhunci, ki puščajo samo na enem kraju prehodno cesto na Beneško, čez Pločo.

Vzhodno od Ploče (Plöcken) se glavni greben znižuje, obenem pa širi in vrhuje v 2235 m visokem Konjskem Špiku. Od Konjskega Špika se vrstijo na severni strani proti Zilici Poldnik (2002 m), Kresnica (1716 m), Kozji Hrbet (1762 m), Brdska Planina (1400 m), Ločanska Planina (1502 m), Dolška Planina (1420 m), Goričanska Planina (1434 m), Dobrnica (1148 m), Lom (1464 m), Ojstrnik (2035 m), Blaška Planina (1464 m), Zahomska Planina (1816 m) z Breznikom in Gorjanska Planina (1695 m). Ker se znižuje Zila proti Kanalski Dolini, raste odnosna višina neprimerno bolj nego nadmorska višina, akopram se znižuje gorovje proti Zili.

Ob južnem pobočju padajo Karnijske Alpe v raznih odrastlekih strmo v Kanalsko Dolino in razriti vrhovi se znižujejo tudi proti vzhodu, kakor Žimovec (2001 m) pri Lipalji Vasi, skalnati Turen (1944 m), Gozdec (1919 m) in Kolk (1946 m) nad Naborjetom, Stabet (1630 m), Suhi Vrh (1369 m), Ukovska Planina (1208 m), Špranja (1698 m), Mirnik (1400 m), Žabniška Škrbina (1264 m), Črni Vrh (1566 m), Poldnašnja Špica (1280 m), Prisojnik (1129 m) i. dr.

V slovenskem delu Karnijskih Alp ima vsaka občina, vsaka vas, svojo planino in imenuje tudi dotične gore tako. Najkrasnejšo lego ima Brdska, Bistriška in Zahomska Planina. Vrh visokega gorovja so gorski pašniki, na sredi njih pa cela vas planinskih koč in hlevov, na Bistriški Planini celo moderen hotel in zdravilišče. Ukovčani prebivajo čez poletje na planini, kjer imajo celo male njive in vrte, kjer pripravljajo za zimo sir, maslo, za živino pa krmo. Tudi za mladino je preskrbljeno glede šolskega pouka, kajti poleti je šola na planini.

Med Gorjansko Planino in Zahomskim Breznikom je mala kotlina, pradobno bajeslovno jezero, po kateri teče Bistriški hudournik v potok Bartolo in ta mimo Žabnic in Trbiža v Zilico.



ZAHOMSKA PLANINA.

Fot. o. Met. Schmeditz.

Karavanke.

Naravni podaljšek Karnijskih Alp so Karavanke in se razprostirajo severno od Belega Potoka, Rateške Razvodnice in Dolinke. V dolžini 98 km ločijo Korotan od Kranjske, v dolžini 30 km s Savinjskimi Alpami pa Korotan in Štajersko ter delajo raztečje med Dravo in Savo.

Na zahodu jih loči od Karnijskih Alp Zilica, na vzhodu in jugu Savinjskih Alp pa sedlo Fevča, sedlo Jezerski Vrh, Pavličevo Sedlo, Solčava in Bistra ter sežejo do Mislinje, kakor tudi severno od njih z njimi vzporedni ostanki nekdanj mogočnega gorovja. Karavanke nimajo enotne goropisne oblike, ampak imajo v različnih višinah različne oblike. Celo pogorje ima značilne posebnosti Apneniških Alp; na severnem pobočju se odlikuje po izrazoviti obliki glavnega grebena, višini prehodov in strmi ni sten. Proti Posavju padajo Karavanke položno, proti Podravju le v začetku položno, potem pa strmo. Do Jepe so Karavanke nizke, z gozdovi porastle in ozke, proti vzhodu se pa potem vzdigujejo do znatnih višin ter tvorijo mogočne gmote s strmimi stenami. Med temi drvijjo hudourniki v globokih strugah k Dravi ter prinašajo s seboj mnogo gramoza in peska. Srednja višina gorskega grebena je začetkoma komaj 1200 m, torej le 600-700 m nad dolino, dosega pa v nadaljnjem glavnem grebenu blizu 1900 m ter pojema šele bliže Kokrske Poprečnice.

Ljubelj deli glavni greben v zahodne in vzhodne Karavanke. Prvi imajo precej enotno goropisno obliko in mnogo prelazov ter tudi najvišji vrh v Karavankah sploh, Stol (2239 m). Vzhodne Karavanke pa imajo v različnih višinah jako različne oblike in Bela jih deli v dve glavni pogorji. Tudi med posameznimi vrhunci je slično razmerje. Do Korenskega Sedla (1071 m) imajo Holm (1144 m), Sibinj (1275 m), Peč 1511 m), Ratišče 1026 m), Petelinek (1547 m) ter so obrastli z zelenimi gozdi, košenicami in planinskimi pašniki. Med Petelinkom in Kamenom je Korensko Sedlo, čez katero vodi strma cesta iz Rikarje Vasi (586 m) na Kranjsko v Podkoren. Po zgradbi železnice Beljak-Trbiž-Ljubljana izgubila je svoj prejšnji pomen ta cesta. Tovorna pot je držala čez Koren že pred mnogimi stoletji; za Karla VI. pa so zgradili državno cesto. Leta 1813. so rešili Avstrijci vozove in strelivo preko Korena v Ljubljano pred Francozi, ki so prodirali po Kanalski Dolini proti Beljaku. Sedaj ima prehod samo pomen v strateškiem oziru in je državna cesta druge vrste. Od Korena proti vzhodu se vzdigujejo Karavanke v glavnem grebenu vedno bolj, kajti Ri-

karščica je že 600 m višja nego prelaz, Kamen tudi 600 m, Črni vrh pa 500 m, dočim se znižujejo stranski grebeni ob Korpiškem Jarku proti Zili kakor Radenščica (1428 m), Korpiščica (1233 m) i. dr. Južno in vzhodno od Brnice se ponašajo v glavnem grebenu: Voščica (1739 m), Velikova (1759 m), Predel (1325 m), Gradščica (1932 m), Trupejevo Opoldne (1700 m), Murnovec (1817 m) Maloško Opoldne (1801 m), Črni Vrh (1841 m), Belca (1441 m) in Jepca (1607 m). Vsi ti vrhunci so lahko pristopni zato, ker se razprostira pred njimi nižja panoga, v kateri najdeš tudi znana in jako dobra razgledišča po Zili in Rožu, kakor Črnikeljevo Skalo (745 m), Trupejevo Skalo (860 m), Stari Grad (860 m), Ovčevo (892 m), Bačico (1380) i. dr. Sedlo Belca vodi od Baškega Jezera mimo Loč skozi Koprivniško Dolino na Dovje.

Prva mogočna gora v Karavankah je Jepa ali Kepa (2143 m), ki razveseli vsakokrat človeško oko po svoji stožčasti obliki, če pogledaš s severne strani proti jugu. Do Kepe ne pokrivajo gozdovi samo pobočij Karavank, ampak tudi vrhove do poprečne višine 1600 — 1800 m. Pri Kepi se pa že razprostira pas alpskih trat in iznad njih se dviga kakor marmor bela prisekana piramida Kepa, ki ima za spojne člene le malo nižjih odraslekov. S Kepe je krasen razgled po večjem delu Korotana in je jako poučen ne samo za koroške vrhunce, ampak tudi za Julijske Alpe in za Karavanke sploh. Na vznožju vidiš svetlomodro Baško Jezero, Dobravo, Beljak, ne daleč stran Vrbsko Jezero, Vrhnji Rož in Zilo v najbujnejših barvah. Čaroben je pogled v dolino v nasprotstvu z mogočnim obgorjem. Kepo obdajajo: Turška Glava (1571 m), Gradčenica (1362 m), Siva Stena (1054 m), Resmanica (1735 m), Kurjek (1974 m), Mlinci (1582 m.) i. dr. Črez Mlinško Sedlo je prehod iz Področčice ali Fužin po Gradiškem Jarku na Dovje.

Deželna meja se obrne od prehoda črez Belco ob glavnem grebenu proti jugovzhodu do Rožčice in jo značita Plevnica ali Baba ali Kraljevič (1894 m) in 1767 m visoka Rožčica ali Hruški Vrh. Med Plevnico in Rožčico je sedlo Za Selom, ki drži iz Fužin po Gradiškem Jarku

na Jesenice in Hrušico. Tudi čez 1595 m visoko sedlo Rožčico med Rožčico in Petelinkom (1754 m) je prehod nad Karavanskim Predorom iz Področčice na Jesenice.

Od Rožčice do Golice se zavije glavni greben proti severovzhodu. Golica nalikuje po obliki (1836 m) Babi in Rožčici ter prepada kakor vsi vrhunci v glavnem grebenu do Ljubelja strmo na Koroško, dočim so na kranjski strani porastli z rušjem in travo do vrha. Zahodno od Golice je sedlo Jekelj, ki drži od Kadilnikove Koče na Rožčico in dalje na Dovje ali pa tudi v Rož. Veličasten in razsežen je razgled z Golice po Korotanu, Kranjskem, Kamniških Planinah, Julijskih Alpah, Dolomitih, visokih Turah in drugih delih Centralnih in Severnih Apneniških Alp. Pri ugodni razsvetljavi vidiš lahko razliko v barvi voda. Drava se nam zdi siva, Sava zelena, Baško Jezero svetlomodro, Vrbsko temnomodro, Blejsko pa jeklenosivo.

Vzhodno od Golice drži 1442 m visoko Podgorsko ali Podgorjansko Sedlo ob Veliki Suhi iz Podgorij v Rožu na Jesenice oziroma na Javornik ali pa na Koroško Belo

Nedaleč od Sedla je 1618 m visoko sedlo Kočna, po katerem prideš iz Sveč ob Mali Suhi tudi na Jesenice ali Javornik. Tri panoge se raztezajo tu od glavnega grebena proti severu: prva med Hudo Dolino in potokom Radižo s Suhim Vrhom (1289 m) in Kladijem (1121 m), druga med Radižo in Veliko Suho s Kapelo (1220 m) in tretja severno od Lepega Vrha (1766 m) med Veliko in Malo Suho z Mučnikom (1095 m).

Vzhodno od Lepega Vrha postaja gorovje vedno bolj divje in strmo ter vrhuje v Kočni (1964 m), po svojem razgledu v Korotanu znani Korenčici (1800 m), Lepi Dolini (1820 m) in Zijavkah (1950 m). Med koroškim in kranjskim Medvedjim Dolom drži zložna steza iz Bistrice oziroma Sveč čez Seče (1684 m) na Javornik. Gorska gmota med Kočno in Medvedjim Dolom se zove Svečica. Vzhodno od Medvedjega Dola do Stola je Belščica, ki tvori mnogo-

¹⁾ Kakor kaže ime Svečica, je bila ta planina nekdaj last Svečanov, dočim je dandanes last občine Koroška Bela na Gorenjskem.

vejnato, ležičavo gorsko gmoto, katere odrastleki se raztezajo z gozdnatimi grebeni do Drave, glavni greben pa označujejo strmine, goljave in višine. Belščica se vzdiguje strmo nad Sečami in prehaja na vzhodu v 2103 m visoki Vajnaš. Malo sedlo loči Vajnaš od Stola (2239 m), kjer se obrne glavni greben zopet proti vzhodu. Stol ima dva vrha: Veliki Stol (2239 m) in Mali Stol (2187 m). Po netežavni pristopnosti, po bogati flori in velikanskem razgledu pripada Stol h goram, ki so v Alpah najbolj vredne poseta. Čudoviti razgled s Stola obsega največje ravnine v Korotanu in na Kranjskem z jezeri in z glavnima mestoma Celovcem in Ljubljano. Daleč na severu vidiš Ture z Velikim Klekom in Venedigerjem, na zahodu strme dolomite, Karnijske, Beneške in Julijske Alpe, na vzhodu Kamniške Alpe, na jugu pa Jadransko Morje.

Ob Stolu se delijo Karavanke razločno v dva malone vzporedna grebena. Severni v divje razoranih stenah proti Korotanu prepadajoči greben se do Ljubelja zove Zelenica, ki ima samo gole vrhe, kakor: Vrtača (1961 m), Kozjak z Ovčjim Vrhom (2027 m), Mačanska Planina (1715 m), Zelenica (2179 m) i. dr. Od Zelenice se odcepi gorska panna proti severu med Podnom in Ljubeljem ali Brodmi ter se znižuje v Rjavici (1792 m), Kamnu (1615 m) in Sveti Peči (1474) polagoma proti Slovenskemu Plajberku.

Južni vzporedni greben je Begunjščica z 2063 in 2001 m visokima kopama in je pretrgana na zahodu po 1000 m globoki Završniški Dolini, na vzhodu jo pa loči dolina Sv. Ane od gorske gmote Košute. Iz Slovenskega Plajberka drži po Podnu lep prehod čez planino Zelenico ob Završnici čez Brezniške Peči na Breznico.

Z nekdanj v kupčijskem oziru važnim prelazom Ljubeljem (1370 m) se začenja vzhodni del Karavank. Čez Ljubelj je v mnogih ovinkih iz Podljubelja zgrajena cesta na Kranjsko. Za Rimljane je bil ta prelaz zelo važen in so ga rabili mnogo, ko so pošiljali svoje čete v Virun in dalje proti severu, kar nam dokazujejo rimski kameni ob cesti še dandanes; v srednjem veku je prelaz izgubil svoj pravi pomen; do prave veljave je prišel šele leta 1728., ko

so zgradili tedaj novo, umetno izvedeno cesto iz Kranjskega v Korotan. Vrh Ljubelja so prevrtali in izvedli cesto skozi predor od leta 1670—1680.; ta predor se je porušil in sedaj drži cesta skozi 130 m dolgo in $3\frac{1}{2}$ m široko skalnato preseko.

Na vzhodu od Ljubelja se razteza v dolžini 15 km velikanska gmota Košuta, od katere se odcepi proti severu in jugu mnogo razrastlekov. Ne daleč od Babe ali Korošice se odcepi proti severu Žerjavova Planina (1615 m) s Praprotnikovo Planino in sedlom Oslico (1502 m), vzporedno s to gorsko panogo je mali Grintavec (1808 m) in Petrov Rob (1425 m). V Košuti so poleg Babe važni: Veliki Vrh (2085 m), Hanjžev Turn (2095 m), Škrbina (1860 m), Mecesen (2100 m) in Košutnik (2135 m), ki se vzdiguje kakor stolp nad skalnatim grebenom in se končuje na vzhodu s Tolsto Košuto (2058 m).

Od Tegoste Gore (1933 m) drži proti severu panoga s Tolstim Vrhom (1563 m) in Hudo Jamo (1413 m), od Tolste Košute pa greben z Malo Košuto (1626 m) s sedlom Potokom (1413 m), Dolgo Njivo (1220 m) s Pipanovim Vrhom (1441 m), s Kalniškom (1578 m) in Malim Vrhom (1265 m). Severno od Malega Vrha je sedlo Šajda (1066 m), ki dela nekako zvezo z izolirano Obirsko gmoto (2141 m). Iz Bajdiš ali Vajdiš drži čez 1860 m visoko sedlo Škrbino steza na Kopce in od tod dalje v Tržič.

Od Tolste Košute segajo Karavanke ob koroško-kranjski meji še do 1469 m visokega sedla Fevče in vrhujejo v Plešivcu (1803 m), Plešovniku (1664 m) in Velikem Vrh (1634 m). Od Plešovnika, v glavnem grebenu, se odcepi panoga proti vzhodu do Virnikovega Grintavca (1658 m) in do Pristovnikovega Storžiča (1762 m), kjer se odcepi zopet nov odrastlek pri severu s Štruklovim Vrhom (1362 m), dočim se vleče prvotna panoga dalje proti severu in vrhuje v Cimpasarjevem (1551 m), Plešnikovem (1397 m) in Kristanovem Vrh (1228 m) ter neha z Vašnikom (1169 m) pri Železni Kapli. Južno od sedla Fevče in Stegovnika (1694 m), gorenjega teka Kokre, 1216 m visokega Jezerskega Vrha, Pavličevega Sedla, Solčave, sedla Bistre (1258 m) in Raduhe

(2065 m) pa se stikajo Karavanke tesno s sosednjimi Kamniškimi Alpami.

Karavanke izgubijo vzhodno od Bele svojo prejšnjo veličastnost ter dosežejo le tu in tam še visokost 1800 do 1900 m. Posamezni grebeni so zvezani med seboj z nižjimi hribi. Poleg 1626 m visokega Velikega Vrha, preko katerega drži v Solčavo Št. Lenartsko Sedlo (1330 m), sta važna Pastirkov Vrh (1534 m) in 1930 m visoka gmota Ovčeva (Olševa?). Z Ovčeve se nudi obiskovalcem razsežen razgled po Savinjskih Alpah, Savinjski, Mežki in Logarski Dolini, vidi se pa tudi Triglav in Veliki Klek. O jamah na Ovčevi se pripoveduje med ljudstvom mnogo pripovedek in pravljic; najvažnejša jama na zahodni strani je Potočnikova Jama, kjer se dobiva siga, ki jo rabi ljudstvo pod imenom „magnezija“ kot zdravilo za živino, na vzhodni strani pa Vošovnikova Jama. Ovčeva tvori nekako zvezo Karavank s Savinjskimi Alpami, se razprostira z mnogimi razrastleki od zahoda proti vzhodu in prepada strmo proti jugu, dočim se znižuje polagoma proti severu, proti Koprivniškemu Jarku, ki loči Ovčevo od Pece. Na vzhodu se je držijo 1730 m visoki Lepi Vrh, Sleme (1310 m) in sedlo Bistra (1258 m). Za sedlom Bistrom se zavijejo Karavanke med potokom Bistrom in Mežo proti severovzhodu do Črne in padajo polagoma proti Mislinji, kar nam dokazujejo vedno nižji hribi: Araš (1297 m), Stakneli Vrh (1223 m), Osekani Vrh (1175 m), Tolsti Vrh (1184 m), Bošikov Vrh (766 m), Plešivec (585 m) i. dr.

Južno od sedla Bistre na Štajerskem je Raduha (2065 m), od katere se odcepi proti vzhodu greben, ki vrhuje v Grebenu (1468 m), Kamenem Vrh (1695 m) in Travniku (1634 m), s katerim se pričenja južnoštajersko gorovje.

Vzporedno s Karavankami stojijo od Kepe do Mislinje na Štajerskem izolirani vrhovi, ki so ostanki deloma upadlega gorovja. Ti vrhovi so: Šent Kocijan (777 m), Mala Kepa (1745 m), Mače (1691 m), Sinji Vrh (1580 m), Vranjica (1465 m), tajeslovna Žingarica s Slanico (1592 m), Žohtar (1449 m) in Gerlovec (1842 m), južno od Borovelj pa Macen (1624 m), Javornik (1688 m), Setiče (1925 m), Črni Vrh (1690 m)

in Medvedova Ravna (1625 m). Obsežna je rudnata Obirska gmota z Obirjem ali Ojstrcem (2141 m), kjer je meteorološka štacija prve vrste, z Malim Obirjem (1960 m), Mnihovcem (1603 m), Bukovnikom (1536 m), Veliko Pečjo (1571 m), Staro Goro (1553 m) in Jovanom (1460 m); vzhodno je po svojem razgledu, svinčeni rudi in po pripovedkah o kralju Matjažu znana Peč (2114 m). Peč ali Peca ima dva vrha, ki sta oddaljena drug od drugega samo 5 km, Piramido ali Bistriški Vrh (2114 m) in Knjeps ali Veliko Glavo (2124 m). Na zahodni strani Peči proti Beli sta Topica (1647 m) in Ojstra (1577 m), blizu Miklavca pa je 1263 m visoki Jegartov Vrh; na severu je Tolsti Vrh (1156 m), na vzhodu ob Meži sta Potočnikov Vrh ali Gornja (1185 m) in Spodnja Peč (1037 m).

Nekdanje s Karavankami vzporedno in deloma upadlo gorovje se ne končuje ob Mislinji z divjimi, razoranimi ali strmimi prepadi, ampak z zelenimi gozdi in alpskimi tratami porastlo, 1696 m visoko Uršulo, ki nudi obiskovalcu za mali napor na potu dalekosežen razgled po Dravski, Mislinjski in Labudski Dolini. Na vrhu prijaznega hriba in sicer ravno na deželni meji stoji stara romarska cerkev tako, da je oltar na Štajerskem, ostali del pa na Koroškem. Severno od Uršule je Hom (1189 m) in Ojstrc (1213 m), severovzhodno Črni Vrh (1411 m) s Proglom in Kozjakom, na jugu pa njen podaljšek Javorski Vrh (1220 m), ki se razprostira proti južnoštajerskemu mejnemu pogorju.

Doline v Karavankah so večinoma kratke, koritaste povprečnice ter se končujejo v Dravski podolžnici. Važnejše so: Fužinska Dolina, ki drži iz Kranjske proti Zilici, Bistriška pri Št. Jakobu, Medvedji Dol, Poden ali V Podnu, Ljubelj ali Brodi, Bajdiška, Borovniška, Belska, Kokrska, Lepenjska, Remšniška in Mežka Dolina.

Julijske alpe.

Zahodni del Julijskih Alp se razprostira ob koroško-laški meji med Belo in Zilo do Črnjelca ali Črnjelske Špice (2355 m), ob koroško-goriški meji do Vršiča (1918 m), ob koroško-kranjski meji pa do Belega Potoka, ki se izliva v Zilico.

Poprečna višina tega gorovja je 2200—2600 m. Najvišji vrhovi so zgrajeni iz dahšteinskega apnenca in nekaj iz dolomita. Za podlago imajo zilske premogove sklade in na teh rabeljske plasti trijadne tvorbe,

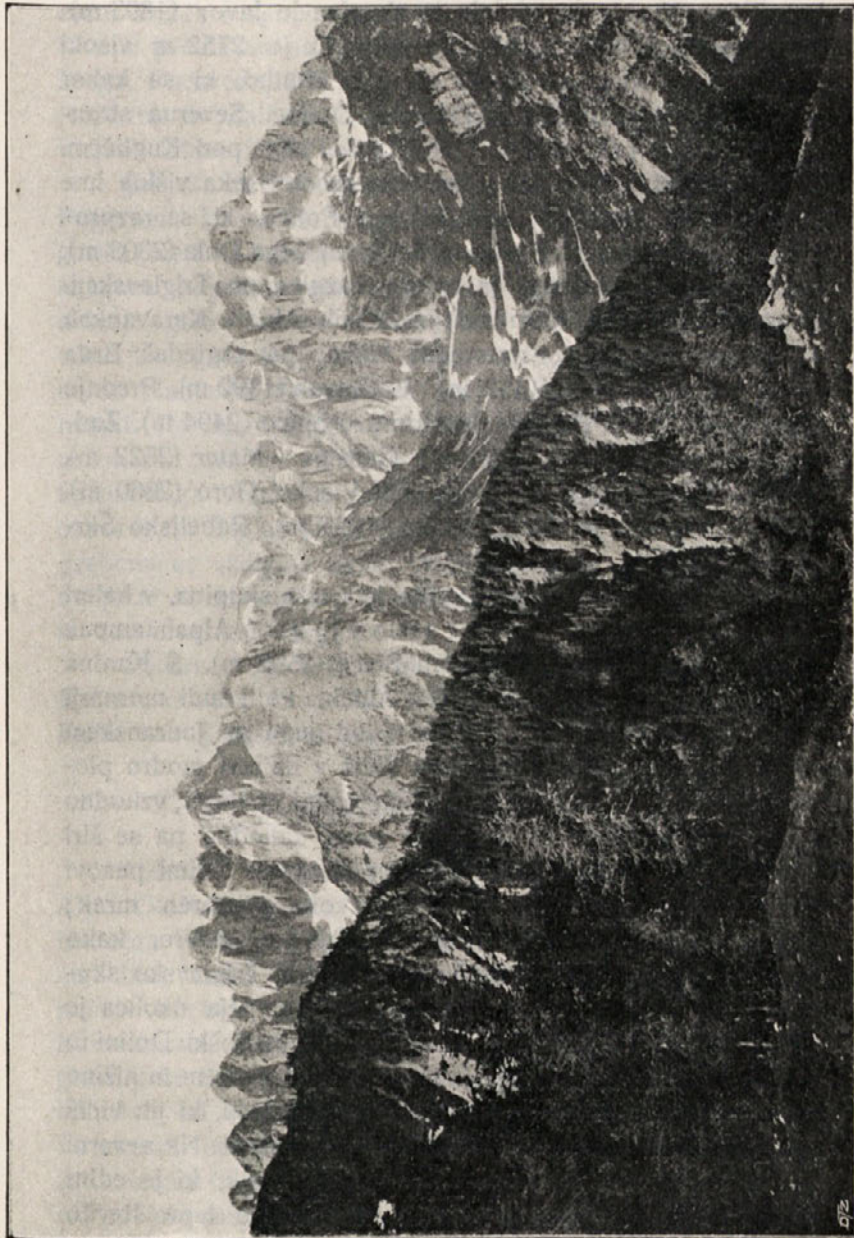
Skoro ravno po sredi zahodnega dela Julijskih Alp se vleče od severa proti jugu globoka udrtnina, ki jih deli na zahodne ali Beneške ali Rekljanske Alpe in vzhodne ali Julijske ali Rabeljske Alpe. V Korotanu znači omenjeno udrtno Zilica oziroma Jezernica, Predel, na Primorskem pa Koritnica in Soča.

V treh mogočnih skupinah se vlečejo Beneške ali Rekljanske Alpe od Bele preko koroško-laške meje na Koroško ter segajo do Zilice oziroma do Jezernice. Med njimi se nahajajo nizka sedla, globoki jarki ali grape in debri ali pa tudi širše doline, ki ločijo eno skupino od druge. Severna skupina prepada strmo proti Beli ter se vleče do Zilice in vrhuje južno od Lipalje Vasi v 1952 m visokem Lipniku, Jelovcu (1526 m), Kresu (1730 m), Močilu (1823 m), Luški Planini (1589 m), Velikem Vrhju (2042 m), Piparju (2049), v vrhu Planje (1973 m), Poldnašnji Špici (2089 m), Sračici (1420 m) i. dr.

Po dolini Za Jezerom teče potok Bela ali Talijanska Voda, kakor nazivljejo potok Ovčjevasci, in loči od glavne skupine Višarsko gmoto, kjer stoji znamenita romarska cerkev, 1792 m. Med Ukvami in Ovčjo Vasjo se dviga peščena, z borom obrastla gora Nebrije ali Podgorski Hrib (1211 m), ki vlada celo dolino Bele skoro do Pontablja ali Tablja in je videti od daleč kot gozdnat stožec. Na desno od Nebrij je sedlo, ki ga imenujejo Forčelo, Ovčjevasci pa mu pravijo „Za Vrhom“.

Romantično leži dolina Za Jezerom, ki je na jugu obrobljena z veličastnimi stenami Polic in Visoke Gore ali Viša, proti vzhodu pa z zelenim gozdnatim grebenom, ki se dviga do Lovca (2079 m) ter prepada z Brašnikom (1780 m) v mično ležeči Višarski gmoti proti Zilici.

Mogočnejša in višja je južna skupina, ki se znižuje na severu v posameznih odrastlekih proti Dunjski Dolini, na jugu pa pada strmo proti Rekljanski Dolini, ki je po Nevejski



ZA JEZEROM.

Fot. o. Met. Schneditz.

Planini (1152 m) v zvezi z Jezernim Dolom ali spovirjem Zilice. V zahodnem delu te skupine je Javor (1893 m), M. Cimone (2380 m), a najjemenitnejši je 2752 m visoki Špik nad Policami ali Bojec ali pa Montaž, ki se kakor zelo visok stolp dviguje iz Dunjske Doline. Severna stran tega orjaka je pristopna po („Policah“, Polica pod Kugličem, Polica v Kamenjah i. dr.); ker ima skoro vsaka višina ime „Polica“, se imenuje cela panoga Police, ki se razprostirajo od Špika nad Policami do Kranjskega Dola (2308 m). Raz Špik nad Policami je krasen razgled po Triglavskem Pogorju, Dolomitih, Karnijskih in Zilskih Alpah, Karavankah in Visokih Turah; v neposredni bližini pa zagledaš Brda (2656 m), Rudni Vrh (1452 m), V Glavah (1892 m), Prednjo Špranjo (2427 m), Prednjo Koštrunovo Špico (2494 m), Zadnjo Koštrunovo Špico (2371 m), Gamsovo Mater (2522 m), Visoko Polico (2007 m), Višnjo ali Visoko Goro (2660 m), Veliki (2315 m) in Mali Nabojs (1695 m), Rabeljsko Škrbino (1325 m) i. dr.

Južno od Rekljanske Doline je tretja skupina, v kateri je zaradi najlepše panorame ne samo v Julijskih Alpah, ampak v Alpah sploh sloveči Kanin ali Sivec (2592 m). S Kanina uživaš najveličastnejši razgled v Alpah, kajti tudi mornarji trdijo, da zagledajo na svoji poti od juga po Jadranskem Morju najprej Kanin. Proti jugu vidiš v daljavi modro ploskev Jadranskega Morja z dobro omejenimi obalami; vzhodno so istrske, hrvatske in bosenske gore, zahodno pa se širi Beneška Nižina z mnogimi mesti in širokimi, belimi pasovi rek. Benetke so zavite v lahek, skoro prozoren mrak; pogled bega k Dolomitom in razločuje se dobro, kako ograjajo Furlanijo. Tudi na Visoke Ture in Triglavsko skupino imaš razgled prost. Da, še celo najbližja okolica je slikovita, polna izprememb, zlasti po Reziji, Soški Dolini in Jezernem Dolu. Nepopisljiv je kontrast med morjem in nižino ter med skalnatimi vrhunci in snežniki. Vsi kraji, ki jih vidiš s Kanina, so kaj plastični in slikovito razvrščeni. Na severni Kaninovi strani se razprostira celo mal ledenik, ki je edini pristopen v tej skupini ter privabi vsako leto lepo število za prirodno krasoto dovezetnih turistov.

Blizu Kanina je Krnica (2434 m), Bela Peč (2143 m), razni Vršiči, Prestreljenek (2499 m), Črnjeclec (2355 m) z naravnim predorom na tromeji Goriškega, Koroškega in Beneškega, Plešivec (1702 m) i. dr. Ob Jezernem Dolu so: Veliki (1895 m) in Mali Snežni Vrh (1864 m), Jerebica (2106 m), Ruševe Glave (1582 m) i. dr.

Julijske ali Rabeljske Alpe se začenjajo z Margantovim Pogorjem, ki se vleče od Predela (1162 m) ob koroško-goriški meji in koroško-kranjski meji do Rateške Razvodnice. Njegova poprečna višina je 2000—2400 m in nad to se dvigajo gola temena s škrbastimi vrhovi še 200—260 m više. Vse gorovje je zelo divje, razrito in celo strmo. Le borna planinska trava (leška) ga pokriva z lepodišečimi cvetlicami. Po njem skače v velikih krdelih divja koza čez neizmerna brezdna od skale do skale. Od 1918 m visokega Predelskega Vršiča se zavije glavni greben proti vzhodu do ostrorobate Žagice ali Mirnika (2345 m) na Kranjsko. V tem grebenu se vzdiguje strmi, 2678 m visoki Mangart, ki se na južni in severni strani odlikuje po svojih krasnih oblikah in dalekosežnem razgledu.

Severno od Vršiča ob Belem Potoku je Remšniška Dolina, ki veže Predelski Vršič z Mangartom in sega do Fužin nad Klanškima Jezeroma.

Kamniške ali Savinjske alpe.

Vzhodni del Julijskih Alp so Kamniške ali Savinjske Alpe. Globoka Savska Dolina jih loči od oblastnega zahodnega dela, na severni strani pa so ostale v manj ali bolj tesni dotiki s sosednjimi Karavankami. Napačno bi bilo, ako bi jih zaradi ozkega stika prištevali Karavankam, kajti po vsej svoji notranji zgradbi in fizijognomiji se Savinjske Alpe pridružujejo Julijskim in se ločijo bistveno od Karavank. Na vzhodu, jugu in nekoliko tudi na zapadu omejujejo Kamniške Alpe očitne globinske črte, zato imamo tu povoljno prirodno mejo; ker priroda na severu ni po taki meji ločila Kamniških Alp od Karavank, nam mora zadoščati umetna mejna črta, ki se prične na podnožju

Karavank ob Završnici pri Mostah ter se vleče mimo Begunj, potoka Praprotnika, Belega Potoka, Završnika, Gorenje Tržiške Bistrice, čez sedlo Fevčo, ob gornjem toku Kokre, čez Jezerski Vrh in Pavličevo Sedlo do Solčave v Savinjski Dolini, potem čez sedlo Bistra, mimo Raduhe, Luč, Braslovč, Vranskega, Motnika, Kamnika, Predvora, Dupelj, Begunj do Most pod Stolom.

Ponosno se vzdigujejo Kamniške Alpe kot skrajni vzhodni člen Julijskih Alp in Južnih Apneniških Alp sploh. S Savinjskimi Alpami ne hajo značilne posebnosti Alp in dalje proti vzhodu ne najdeš več mogočnih, brez pravega predgorja in predhribja se vzdigajočih pogorij s tako strmimi stenami in groznimi prepadi.

Kamniške ali Savinjske Alpe se ne dvigujejo tako visoko, kakor veličastna osrednja skupina dalekozročega Triglava. Ne v merilu oblik in ne v razviti divjosti zgradbe se ne morejo kosati z zahodnim in srednjim oddelkom Julijskih Alp, vendar pa jih je — izvzemši jezera — obdarovala ustvarjajoča priroda z vsemi krasotami, s katerimi se ponasajo Julijske in Benečanske Alpe.

Tudi v Savinjskih Alpah najdeš velike navpične pečine, širne mele, globoke jarke in doline s šumljajočimi bistrimi potoki. V srednjih višinah jih preprezajo bujni travniki, njih pobočja pa pokrivajo temni gozdi do drevesne meje, ki je načrtana povprečno v višini 1600—1700 m. Tudi Kamniške Planine imajo svoje pripovedke in pravljice; nahaja se tam baje bela koza z zlatimi parklji.

Savinjske Alpe so v svoji osrednji skupini enotno in izcela zgrajena gorska gmota in ne nudijo številnih prehodov preko glavnega grebena. V začetku, blizu Karavank, je edini večji prehod, ki ga je povzročila priroda s tako velikanskim delom, da strmimo pred njim. Ta prehod tvori globinska črta iz Belske Doline preko Jezerskega Vrha v Kokrsko Dolino. Preko te prometne črte si podajata roko Koroška in Kranjska, dočim sta manj važna prehoda iz Korotana na Štajersko čez 1339 m visoko Pavličevo Sedlo in pa čez Št. Lenardsko Sedlo (1330 m).

Glede mogočnosti pogorja, višine posameznih vrhov, globine dolin prekašajo Savinjske Alpe daleko severno in zahodno od njih se razprostirajoče Karavanke.

Južno od sedla Fevče je Stegovnik, ki spada po svoji geološki zgradbi še h Karavankam, a Böhm ga je zaradi enakomernosti mejne črte čez sedlo Fevčo priklopil Kamniškim Alpam. Južno od 1718 m visokega Javornika in Javorniškega Sedla (1560 m) je lepa stožčasta apneniška gora Storžič (2134 m), ki se vzdiguje neposredno, brez predhribja na kranjski strani kot velikanska, strmo prepadajoča stena, dočim se znižuje na koroški strani še precej položno proti Jezerskemu. Storžič ima obsežen, Grintavcu v Kamniških Alpah sličen razgled; na severu imaš najprej 1508 m visoki Bukovec, Obir, potem Krške Alpe in Ture, na jugu pa Savsko Dolino, ki jo zasleduješ lahko daleč do Gorjancev, dočim ovirajo na vzhodu razgled Savinjske Planine; najlepši del panorame s Storžiča je Kokrska Kočna (2484 m) s svojimi prepadi in navpičnimi stenami. Navadna pot na Storžič drži s koroške strani po gozdnati podstoržiški dolini (974 m) in čez 1631 m visoko Bašeljsko Sedlo. Vrh Sedlo (1745 m) veže Storžič z 1815 m visokim Vanešem, kjer se obrne deželna meja zopet proti severu. Pri Vanešu se odcepita od glavnega grebena dve panogi, ki se znižujeta proti 520 m oziroma 650 m visoki Kokrski Dolini, dočim je severno od Vaneša važen strmi Kozji Vrh (1632 m) in 1045 m visoki Česnik.

Med Kokrsko Dolino in Kamniškim Sedlom (1923 m) je Grintavčeva skupina (2559 m). Od Kokrske Doline se vzdigujejo tla nenavadno hitro vedno više in više in dosežejo že na strmi Kokrski Kočni višino 2484 m. Kokrska Kočna ima več vrhov; na zahodu je Kopa, potem sta dva mala stožca, zopet široka kopa, potem zobčasta ostrina in dva strma vrha, od katerih je višji prvi. Tu se lomi glavni greben dvakrat pravokotno in v Ravnih Dolini je 2541 m visoki Vrh. Severno od Kočne v pozameznih odrastlekih so: Mali Vrh (1860 m), Veliki Vrh (1743 m), Mali Vrh na Murjeveri Planini (1308 m), Spodnja Jezerska Kočna (1984 m), Štularjeva Planina (1458 m), Skubrov Vrh (1340 m), Zgornja Jezerska Kočna (1105 m) i. dr.

Vzhodno od Kokrske Kočnedivje je razorani Grintavec kot najvišji vrh v Kamniških Planinah. Grintavec prepada strmo proti severu, zato s koroške strani ni lahka pot nanj, ki drži z Jezerskega čez Spodnje Ravni, kjer stoji Češka Koča (1543 m), potem pa čez Gornje Ravni in 2366 m visoko Mlinarsko Sedlo.

Grintavcu se pridružujejo na severovzhodni strani smelo vzgrajeni Dolgi Hrbet (2479 m), široko obokano teme Štruce (2464 m), ostrorobata Skuta (2530 m), ki spada med najlepše vrhove v Kamniških Alpah ter ima veličastnejše okrožje nego Grintavec in impozantnejši razgled; potem mogočna Rinka (2441 m) in Križ (2434 m), ki je mejnik trem krovovinam.

Pri Rinki se odcepi od glavnega grebena ena panoga proti severu z vrhovi: Baba (2154 m), Jenkova Planina (1494 m) Goli Vrh 1789 m) i. dr., druga pa proti severovzhodu do Mrzle Gore (2208 m), kjer se obrne ob Belski Kočni proti severu do mejnika Karavank, do Pavličevega Sedla, ter vrhuje v 1958 m visoki Kopi, Ravni Planini (1762 m) i. dr.



VODNE RAZMERE.

Po Korotanu kot alpski deželi vejejo vlažni jugovzhodniki, ki prinašajo deželi ne samo mnogo padavine, ampak so v visokih severnih gorah tudi vzrok mogočnih snežnikov in ledenikov. Zadnji ne dajejo deželi le posebnega zunanjega bleska, ampak iz njih zajemajo svojo vodo premnogi studenci, potoki, reke in jezera. Velikega pomena so za pastirje in planšarice na planinah in za poljedelce v ravnini.

Prvotne ali Kristalaste Alpe so na Koroškem zelo obširne in vsled hitrega razpadanja starega kamenja zelo rodovitne. V njihovih plasteh izvira veliko več večjih potokov kakor v Apneniških Alpah. Stoječe vodovje in potoki niso važni samo za rodovitnost dežele, ampak ji dajejo tudi veliko prirodnih lepot. Premnogokrat se pa zgodi na Koroškem, da uničijo potoki in reke v malo trenutkih blagoslov, ki so ga povzročili skozi več let. Pri gorskih potokih in hudournikih narašča voda zelo in hitro ob povodnji. Taki potoki imajo obilo vode, precejšnji strmec in mnogo krasnih slapov ter so v pravem pomenu »Bistrice«, kakor se navadno imenujejo taki potoki po celem Korotanu.

Spomladi, poleti in jeseni narastejo velikokrat hudourniki ter valijo pesek, kamenje in celo drevje v dolino. O takih nevihtah ve veliko povedati Belska, Kanalska, Dravska Dolina in Zila. Od leta 710. do danes je bila Dravska Dolina 40krat poplavljenjena. Za Zilo je bila nevarnost do zadnjega časa, da postane peščena puščava; z regulacijo se je odvrnila nevarnost. Povodnji nastanejo tudi zato, ker se premalo pazi na gozde in pogozdovanje, kakor v Ukvah leta 1903.

Koroško vodovje pripada Črnemu in Jadranskemu Morju. Koroškega vodovja se izliva več ko 85⁰/₀ po Dravi v Dunav in le neznaten del po Savi. Jugozahodni del Korotana visi proti Jadranskemu Morju, vanje teče 5⁰/₀ koroških voda.

Izven dežele izvirata Drava in Zila na Tirolskem, Kremenica, Olša, Krčica in Labudnica na Štajerskem, Klanški, Črni in Beli Potok na Kranjskem in Jezernica (Zilica) na Beneškem. Iz Koroškega se izliva Pala v Muro, Bela v Talijamento in Kokra v Savo.

Na Koroškem nahajamo na mnogih krajih sledove nekdanjih ledenikov. Ledeniške groblje in obruse najdeš pri Melvičah pri Zili, na Zadnici, ob Vrbskem Jezeru, na Žingarici, v Rožu i. dr.

Ledeniške groblje so ostanki ledenikov iz ledene dobe v diluviju, ki so segali ob Zili in Dravi in njenih poprečnicah do celovške kotline, ki je šele tedaj dobila svojo današnjo obliko. Po ledeni dobi so nastali gorkejši časi, ledeniki so se skrčili, zginjali proti severozahodu, kakor kažejo njihovi obrusi; ozeleneli so zopet obronki gora in doline; pasle so se po njih zopet različne živali in tedaj se je pojavil v teh krajih tudi človek.

Izginjajoči ledeniki niso določili današnje oblike samo dolinam, temveč deloma tudi gorovjem.

Razmeroma zelo malo koroških voda se odteka v bližnje Jadransko Morje, večina v zelo oddaljeno Črno Morje. Temu je vzrok lega glavnega koroškega razvodja. Skoro ves Korotan visi proti vzhodu in vsled tega teko reke in potoki proti vzhodu v Dravo oziroma Dunav in po Dunavu v Črno Morje.

Pomorje Črnega Morja.

Razvodje med Črnim in Jadranskim Morjem je na Koroškem v Kanalski Dolini pri Žabnicah ter leži 814 m nad morjem.

Glavna reka koroška je Drava, ki odvaja nad 85⁰/₀ koroškega vodovja. Tudi Drava je bila nekdanj, kakor Sava se-

daj, prava slovanska reka, ker je tekla nekdanj po slovanskem ozemlju od povirja do izliva. Drava izvira na Topoljskem Polju, teče skozi Pusto Dolino ter stopi na koroška tla pri Zgor. Dravogradu, zapusti jih z desnim bregom pri izlivu Meže v Dravo, z levim pa pri Št. Magdaleni vzhodno od Spod. Dravograda. Skoro 30⁰/₀ svojega teka ima na Koroškem in sicer nad 200 km. Od svoje smeri proti vzhodu se obrne samo trikrat proti severu, pri Liencu, Zgor. Dravogradu in Velikovcu ter dela znatne ovinke le pri Wernbergu in Rožaku, dočim se cepi velikokrat v panoge ter tvori peščene, deloma že obrastle otoke med Beljakom in Lipico. Drava zoži svojo strugo štirikrat in sicer pri Zgor. Dravogradu, Sachsenburgu, pri Volaniku in Velikovcu. Njena struga je večinoma peščena ali prodasta, redko skalovita. Pri izviru je njena gladina 1200 m nad morjem, pri Zgor. Dravogradu (610 m), pri Beljaku (490 m), pri Svetni Vasi (432 m) in pri Spod. Dravogradu (340 m). Od Zgornjega do Spodnjega Dravograda ima samo 270 m strmca, t. j. 1·6 m na kilometer.

Ker je Drava zelo vodnata in ima malo strmca, plovejo po njej skoro celo leto plavi od Greifenburga do štajerske meje. Pred letom 1860. je bila Drava posebno važna kot prometna cesta, kajti po njej so prevažali les, železno rudo, svinec in druge deželne pridelke. Mislili so že vsled tega, njeno strugo pripraviti za vožnjo z malimi parobrodi od Beljaka dalje, za kar se je posebno potegovala obrtna in trgovska zbornica. Ko pa so zgradili železnico od Maribora do Beljaka, opustili so nameravani načrt in tudi plavljenje je precej ponehalo od onega časa.

V Dravi je bilo nekdanj zelo veliko rib. Vsled premnogih povodenj v zadnjih petdesetih letih in še bolj zaradi nes pametnega ribarjenja — ribarili so najbolj za časa drstenja — so ribe precej izginile. Sedaj dobiš še v Dravi sulce, ščuke, kline, karpe, postrvi, jegulje in mreene. Stranski potočki pa imajo še vedno dovolj rakov.

Do Beljaka ima Drava precejšnji strmec, kajti obronki gora so povsod strmi, doline pa ozke ter se včasih zožujejo še bolj. Od izliva Zile dalje se vali Drava z malim strmcem

po vedno širši dolini, ki se odpre za Mohljčami v znatno in široko ravnino, ki jo tvori Glinsko, Krško in Poljansko Polje. Za Velikovcem se zožuje zadnjič na Koroškem ter teče potem po ozki in skaloviti strugi, ki se razširi šele onkraj deželne meje.

Na svojem teku po Tirolski prijemlje Drava na desnem bregu Seksten, Zilo in Labudnico, na levem pa Izliv ali Isel. Skozi ožino pri Zgor. Dravogradu stopi na koroška tla ter teče po lepi podolžnici, ki se razprostira med Zilskimi Alpami in Visokimi Turami. Tu se izliva vanjo po poprečnicah iz Zilskih Alp več hudournikov. Najvažnejši je Beli Potok, ki prihaja iz Belega jezera.

Zila izvira na Karliškem Sedlu (1518 m) na Tirolskem, stopi na koroška tla pri Logovi ter teče po Lešanski Dolini do Mute, kjer se prične Zgornja Zila; ta neha pri Šmohorju, odtod dalje pa se razprostira Spodnja Zila. Zila teče po precej široki podolžnici, sprejema ravno tako kakor Drava mnogo potokov iz Zilskih in Karnijskih Alp; kakor Krnico, Oselico, Blatnico, Bistrico, Zahomčico, Zilico, Kokro, Korpiško Bistrico, Teharsko Bistrico s Suho in Jezernico na desnem bregu, na levem pa Višprijski Potok, Gosrinjo, Jezernico in Čajno.

Dolina se sicer od Mute (710 m) dalje širi vedno bolj, a vsled premnogegega peska, ki ga prinaša reka z gora, se krči število prebivalcev, ki se izseljujejo ponajveč v Ameriko. Od Modrinje Vasi (590 m) dalje do izliva pod Beljakom (492 m) teče Zila še dandanes samo po slovenskem ozemlju. Pri Rogijah ima znamenite brzice in divje skalovje, ki je nastalo leta 1348., ko se je podrl del Dobrača k Zili.

Zilica izvira v romantični in skalnati dragi koncem Rekljanske Doline na Beneškem. Pod imenom Jezernica dospe v Rabeljsko Jezero, ki ga zasipa vedno bolj, teče po divjeromantični soteski, po njej imenovani, pod Trbižem ter se združi pod Rutami z Belim Potokom, ki prihaja s Kranjskega. Od izvira do Mrzle Vode se imenuje ta pritok Zile Jezernica, potem pa Zilica do izliva v Zilo nad Podkloštrom.

Po Zilici imenovana soteska pod Trbižem so 1 km dolge tesni, ki ležijo 56 m pod 63 m dolgim železniškim mostom. Tu drvi bistra Zilica ter sprejemlje potočke, ki tvorijo ob visokem desnem bregu celo vrsto malih, toda krasnih slapov. Najbolj romantični del tesni se zove Grof Karlova Steza, z malim predorom, ki ga je dal napraviti leta 1874. grof Karel Arco-Zinneberg. Ziliške Tesni (Schlitzaschlucht) so pravi kras Korotanu in slove tudi po inozemstvu.

Jezernica prihaja iz Baškega Jezera ter se izliva v Zilo pri Mlinarah. Pritoka Baškega Jezera sta Ročica in Borovnica, ki prinašata mnogo peska s seboj ter zasipata polagoma jezero.

V Rožu se izlivajo na desnem bregu v Dravo po kratkem teku skoro sami hudourniki, kakor: Bistrica, Velika in Mala Suha, Bistrica, Podsinjski Potok, Babnjak, Struga, Ljubeljski in Vajdiški Potok, Borovnica ali Frajbah, Podkanja in Bela.

Področčica priteče po Medji Grapi mimo vhoda v karavanski predor, se združi z Gradiškim Potokom ter se izliva kot Bistrica v Dravo.

Bistrica izvira izpod Stola ter teče skozi Medji Dol, ki se razprostira med Mačami in Sinjskim Vrhom. Divji Ljubeljski ali Boroveljski Hudournik sprejemlje na levem bregu pri Hudičevem Mostu Podenski Potok, ki izvira na Vrtači, tvori Čavkov Slap in teče skozi romantično sotesko Čepo ter povzroča pri Borovljah velikanski Boroveljski Prod. Borovnica ali Frajbah¹⁾ izvira na Košuti, Podkanja pa na Obiru (1688 m) in tvori krasen slap pod Mnihovcem ter se izliva blizu Galicije v Dravo (402 m).

Bela, največji potok s tem imenom na Koroškem, prihaja izpod Belske Kočne, sprejemlje pri Železni Kapli na desnem bregu Remšnik, Lipeno in Lobnik, na levem pa Oberščico ter hiti mimo Miklavca po prostranih lokah proti Dravi. Po svoji slikovitosti in geologiji je Belska Dolina, po kateri drži do Železne Kaple ozkotirna železnica, najvažnejša izmed dolin v Karavankah ter slovi po svojih zdravilnih vreclih in milem podnebjju daleč po svetu.

¹⁾ Borovnica se imenuje Frajbah zato, ker je prost ribji lov.

Pri Velikovškem mostu teče v Dravo Sinška Jezernica, ki prihaja iz Zablatniškega Jezera, nad Pliberkom pa Bistrica, ki zbira na Peči ali Peci izvirajoče potoke ter se ojači potem še s Konjščico in z Ljibučko pri Pliberku.

Največji potok na jugovzhodni strani Koroške je Meža. Meža izvira na Koprivniškem Sedlu, ki tvori razvodje med Belo in Mežo. Na levem bregu se stekajo vanjo potoki z jugovzhodnega pobočja Peči, na desnem pa Bistra, po Javorski Grapi Črna, po Jazbinski Grapi Podgorica, Suha, nedaleč od izliva v Dravo pa Mislinja, ki prihaja v velikem loku izpod južnega vznožja zelenega Pohorja. Vsi potoki izpod Karavank in Kamniških Planin imajo svetlozeleno barvo, samo Meža ima umazano barvo, ki jo dobi v rudokopih in tovarnah, katerim službuje.

Pritoki na levem bregu Drave se razlučujejo od onih na desnem zlasti v tem, da so veliko bolj razviti in bolj vodnati. Značaja hudournikov nimajo, za kar se morajo zahvaliti v prvi vrsti geološki sestavini in rastlinskim razmeram na Prvotnih Alpah. Ako nastopi vendarle tja pa sem kak hudournik, tedaj je vzrok slabo gospodarstvo v pogozdovanju.

V zgornjem Korotanu je največji pritok Bela s Cirknico in Malnico, izpod Sonnblicka priteče Jezernica z Malto, iz Osojskega Jezera pa Osojska Jezernica.

Po svojem razvitem teku spominja največja spodnekoroška reka, Krka na Belo. V njenem porečju leži najvišji kraj na Koroškem, Št. Lovrenc 1472 m nad morjem. Krka je imela nekdaj drugo strugo, nego jo ima dandanes. Tekla je iz svojega povirja mimo Knezove do Sokolovega in mimo Trga do Krive Vrbe, kjer se je izlivala v Vrbsko Jezero. Dandanes pa teče proti severovzhodu po Krški Dolini poleg ozkotirne železnice ter stopi pri Medvodah v velikih ovinkih na široko Grobniško Polje, ki ga zapušča pri Poldniku. Pri Mostiču se združi s Krčico in širi svojo strugo vedno bolj, dokler ne stopi pri Silejevem Mostu v največjo diluvijalno ravnino cele dežele, ki se razprostira med Celovcem in Velikovcem. Pri Trdnji Vasi se začne cepiti v panoge in tvori gaje in močvirja ter dospe v lenem toku ob vznožje Zad-

nice. Podkrnosom se združi z ravno tako leno Glino, se obrne proti vzhodu in se izliva pri Lipjem v Dravo. Drava teče tu v globoki strugi ter dela severno mejo Podjunski Dolini.

V zgodovinskem oziru važna Glina izvira južno od Trga, ima s Krko sličen tek, teče čez Gosposvetsko Polje in sprejemlje med mnogimi dotoki Volovico izpod Dholice, pri Žrelcu pa odtok Vrbskega Jezera, Jezernico.

Na dolgem teku med izlivom Krke v Labudnico se iztekajo v Dravo le mali potoki kakor Raka s Trušnjo in Volovca z Grebinjo pri Lipici in Jerebica nasproti Žvabeku.

Labudnica ima svoje povirje na Štajerskem, stopi na koroška tla pri Reichenfelsu, zbira svoje pritoke po rodovitni Labudski Dolini in teče skozi »raj koroški« med Volšperkom in Št. Pavlom ter se izliva pri Labudu v Dravo. Pri Spod. Dravogradu teče v Dravo Ojstrica.

Pomorje Jadranskega morja.

Jadranskemu pomorju pripada približno 5% koroških voda. Temu pomorju pripada koroški del talijanskega porečja, namreč Bela s pritoki.

Bela odvaja vodo divjemu, iz vapnenca obstoječemu Kanalu ter nastaja iz Volčjega Potoka ali Talijanske Vode, ki izvira v romantičnem kotlu Za Jezorom, in Ukovskega Potoka, ki je v deževnem času posebno nevaren ondotnim krajem. Na desnem bregu se vanjo izlivajo Naborjetski, Beli in Pontabeljski Potok ter zapušča pri Pontablju koroška in tudi avstrijska tla.

JEZERA.

Koroška ima v primeri s sosednjimi kronovinami zelo veliko jezer, ki dajejo dotičnim krajem ali naravno lepoto ali pa veličastnost. Koroška jezera povzročajo v deželi živahno gibanje in slove po prirodni lepoti svojega okoliša daleč po svetu. Malone so vsa podolgasta ter imajo včasih tudi strme in večinoma stanovitne bregove. Največja in naj-

lepša jezera leže ob geološki meji med Prvotvornimi in Apnenišskimi Alpami, manjša pa v povirju in v porečju reke Bele na Zgornjem Koroškem.

Na razne načine so nastale kotline, v katerih se razprostirajo jezera po Korotanu. Nekatere kotline so nastale obenem s suho zemeljsko skorjo, druge pa tako, da so ledeniki in naplavine zajezili doline, zaprli pot vodi, in povzročili na ta način nabiranje vode. Tako so nastala nekatera jezera v Belski, Maltski in Jezerski Dolini v Zgornjem Korotanu. Večina drugih jezer, kakor Vrbsko, Osojsko, Millštattsko, Belo, Št. Magdalensko in Baško Jezero pa so nastala v ledeni dobi vsled končnih in dolenjih ledeniških moren nekdanjih ledenikov.

V okolišju Vrbskega Jezera se nahaja v grušču vidno obrušeno kamenje, ledeniški obrusi, in po ledenikih nastale okrogline ali drasle. To nam dokazuje, da ni voda spravila tega kamenja na sedanje mesto, ampak ledenik.

Glede na dotok in odtok vode so na Koroškem studenčna in reška jezera. Studenčna jezera imajo odtok brez vidnega dotoka in dobivajo vodo po podzemskih studencih in dežnici. Reško jezero je podobno kotlini, v katero teče reka ali potok, da na drugi strani zopet odteka iz jezera (Osojsko in Baško Jezero).

Po legi in okolišju delimo jezera na Koroškem v tri vrste.

A. Dolinska ali nižinska jezera

Vrbsko Jezero je največje in najlepše jezero na Koroškem ter leži 439 m nad morjem, je 16¹/₂ km dolgo, 1—2 km široko ter ima 2061 ha površja. Po zimi leta 1848/49. so po 208 kratnem merjenju jezeru zanesljivo določili globočino ter ločili po tem dva dela ali kotla. Zahodni del je med Leonšteinom in Dolami globok 846 m, vzhodni pa 733 m med Krivo Vrbo in Sekiro. Mejo med kotlinama dela gorski hrbet, gotovo končna ali dolenja morena, med Porečami in Pričico na severni strani in med Dolami in Sekiro na južni strani, ki se dvigne dvakrat nad jezersko gladino

ter se imenuje Kačji in Kapucinski Otok. Jezero napaja več potokov in podzemskih studencev, iz njega pa teče Jezerica v Dravo. Po Lendskem Prekopu ali Kanalu je zvezano jezero z glavnim deželnim mestom.

Že začetkom 13. stoletja je hotel vojvoda Bernard Jezero zvezati s Celovcem. Ker se je uprl temu vitrinjski opat, opustil je vojvoda to namero; leta 1527. pa so izpeljali Bernardov načrt deželni stanovi. V seziji je na jezeru zelo živahno življenje, ker vozi več parnikov redno na dan. Po svoji okolici spada Vrbsko Jezero med najbolj slikovite in najkrasnejše avstrijske jezerske pokrajine. Nizki, obrastli holmi obdajajo ljubko jezero, a poleg prirodnih krasot ga dičijo umetni nasadi in venec ličnih vil posebno na solčni severni obali, dočim je južna obala bolj tiha in samotna in ne tako gosto posejana z vilami.

Na jugu Jezera je mal idiličen polotok, na katerem se 458 m nad morsko gladino na malih pečeh vzpenjata dve cerkvi: krasna gotiška cerkev Marija na Otoku s staro romansko kripto in kapela Sv. Ane z gotiškimi in romanskimi slikami. Veličasten je pogled ob solčnem vzhodu in zahodu na blesteče Ture, široki Dobrač, na divje razorane Karavanke in na Julske Alpe. Ker nudi Vrbsko Jezero svojim obiskovalcem toliko naravnih lepot in ima skozi celo poletje skoro enakomerno gorke kopeli (20°—25° C), poseča vsako leto mnogo letoviščarjev njegovi obali.

Severozahodno, po Landskronskem in Turskem Hribovju od Vrbskega Jezera ločeno se razprostira Osojsko Jezero 487 m nad morjem; 10·8 km je dolgo, 600 do 1500 m široko ter ima 1043·3 ha površine. Najgloblje je 47 m. Osojsko Jezero leži 6 km severovzhodno od Beljaka med gozdnatimi griči in gorami na vznožju zelene Osojščice. V primeri z Vrbskim Jezerom je Osojsko veliko bolj tiho in le na zahodni strani posejano s krasnimi vilami, dočim se vzdiguje na vzhodu žrebčarna, kjer je bil nekdanj benediktinski samostan in kjer počiva poljski kralj Boleslav II.

Pesnik balad in romanc Aškerc označuje izvrstno lego samotnega jezera:

„Pozdravljam te, oj temni, stoletni samostan,
pozdravljam te, zelena jezerska tiha plan!
Prelepi, skriti biser koroške ti zemlje,
bo li mirú kraj tebe tu našlo mi srce?“

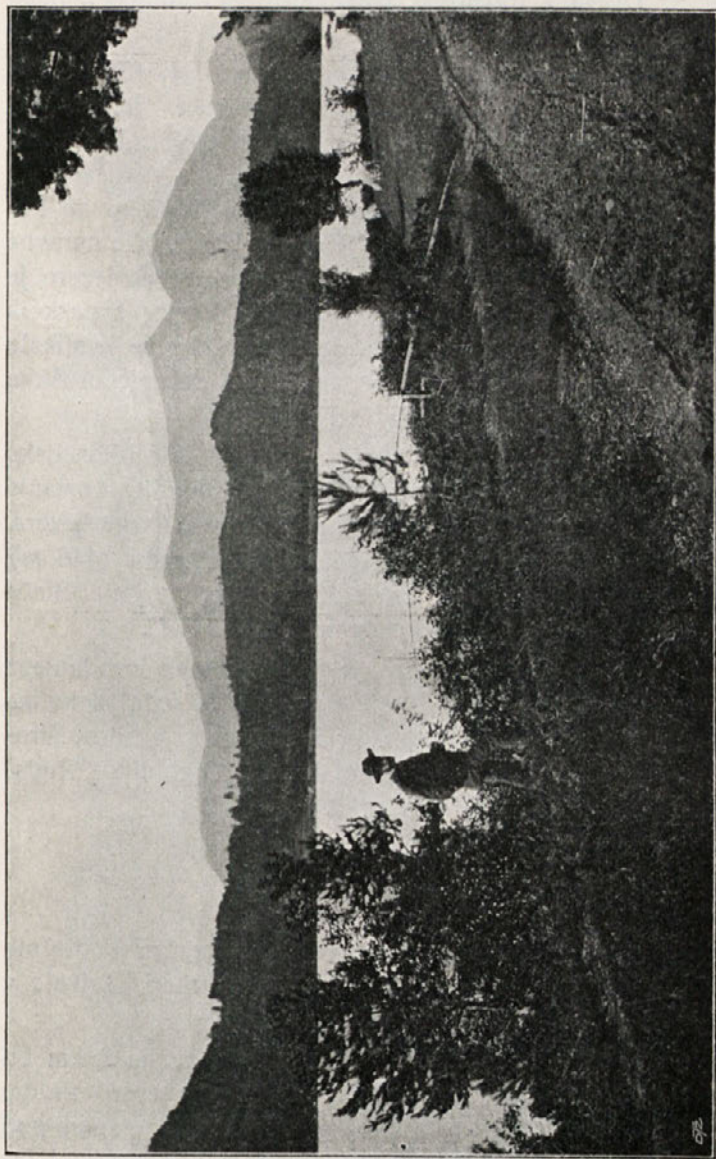
Prvi parobrod je vozil po tem Jezeru že leta 1886. Ker se pa ni izplačal trud in stroški, opustili so potem parobrodno vožnjo do leta 1905. Kakor Vrbsko je tudi Osojsko Jezero po svojih kopališčih zelo pripravno za kopanje ter ima po leti 20^o C.

Millštattsko Jezero (mille statuae?) se razprostira po nemškem Korotanu in sicer 4 km vzhodno od železniške postaje Špital. Jezero leži 480 m nad morjem, je 12 km dolgo in nad 130 m globoko. Zaradi romantične lege in dobro urejenih kopališč poseča tudi to jezero vsako leto zelo veliko letoviščarjev. Jezero ima po leti 20^o C.

Hodiški Jezeri sta ostanka velikega jezera, ki se je razprostiralo nekdanj med Škofličami in Hodišami. Med ljudstvom kroži še pripovedka, da sta bili jezera v pradobi zvezani s sedaj 70 m niže ležečim Vrbskim Jezerom. Hodiško ali Plažiško Jezero je 2055 m dolgo, 1126 m široko in 15 m globoko in hrani posebno veliko rib v sebi.

Nad Vrbskim Jezerom pri Dvoru so zgornja jezera: Jezero v Borštu, Jezerce in Jeličevo Jezerce.

Na vznožju Jepe, ob karavanski železnici, je v slikoviti in mirni okolici 238,8 ha veliko Baško Jezero, ki ima na sredi mal otok in je 2140 m dolgo in 1700 m široko. Na severni strani jezera leži vas Dobrovlje, odkoder uživaš najlepši razgled po jezeru in po bližnjih Karavankah. Z otvoritvijo nove železnice je postalo tudi ob obrežju tega temnozelenega jezera živahnejše. Graditi so začeli lične vile in gotovo bodo prihajali kdaj tudi sem letoviščarji, da se naužijejo svežega gorskega zraka in si ogledajo kraj, kjer se neha Rož in prične Zila. Preminil bo v tej krasni planinski dolini ob znožju Karavank tudi dosedanji idilski mir, ki tako prija srcu. Po obliki tla kaže Baško Jezero, da je liki Osojskemu samo ostanek zaliva velikega jezera oziroma morja, ki je pokrivalo v prehistorijski dobi beljaško okolico in zbiralo vodovje današnjega Zgornjega Korotana.



KLOPINJSKO JEZERO.

Fot. A. Beer v Celovcu.

Odtoki so bili Osojski zaliv — današnja Glina, — Podraveljski zaliv — Drava v Rožu, — Baški zaliv — Malnica, Dolsko Jezero in Reka v Rožu.

Pri izlivu Osojske Jezernice v Dravo leži 486 m nad morjem od gozdov obdano Št. Magdalensko Jezero, pri Landskronu Št. Mihelsko, nad Beljakom pa Št. Lenartsko Jezero.

Pri Zili 5 km niže od Šmohorja je Proseško ali Pažirsko Jezero (567 m). Proseško Jezero je brez vsake naravne lepote, a vendar po leti precej toplo, 17—20° C. Jezero je novejšega nastanka, akoravno tvori Zila staro, s peskom posuto jezersko kotlino od Koč do Brnce, kjer se je stikalo to pradobno jezero z zgoraj omenjenim zgornjekoroškim morjem.

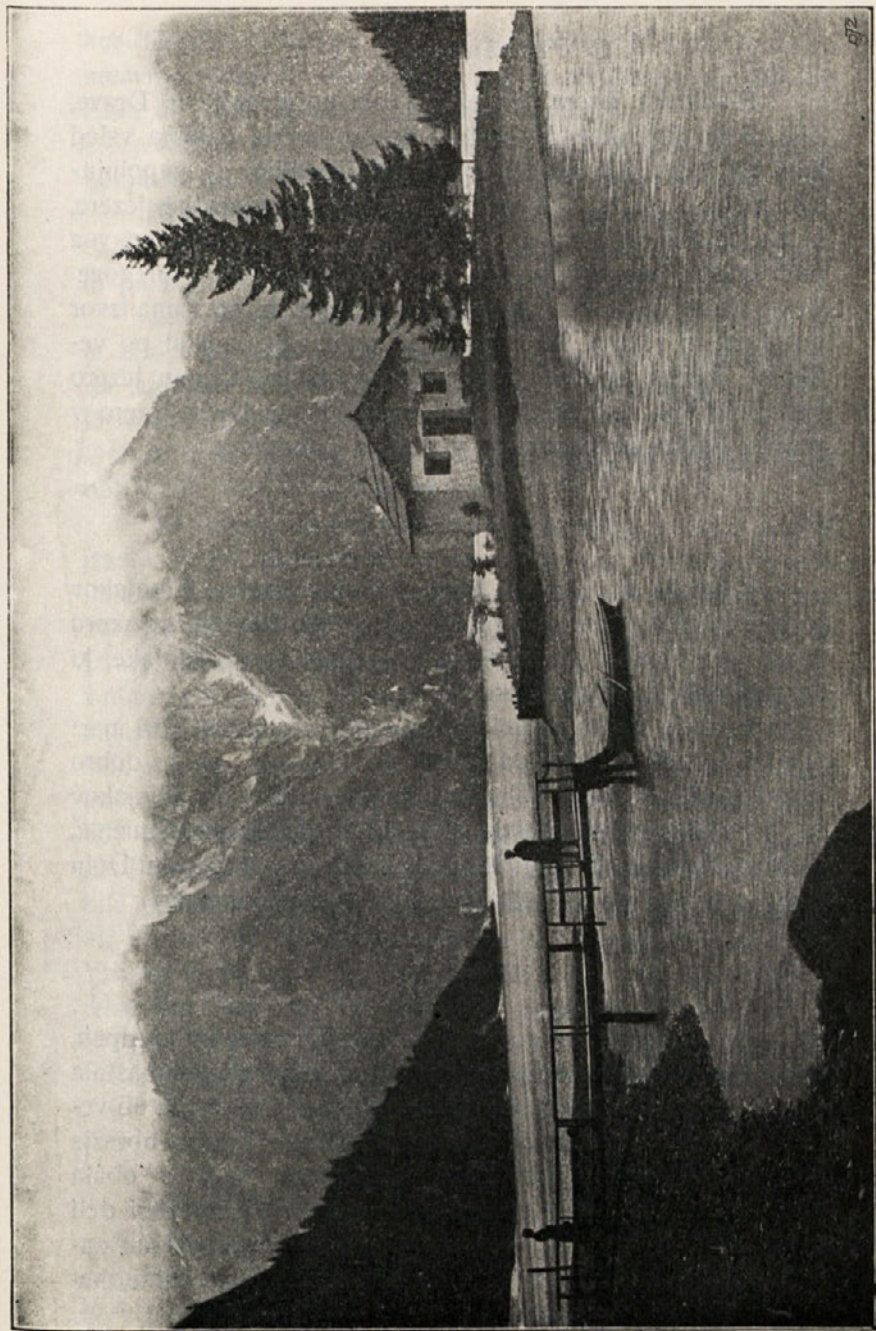
Podjunska jezera, Zablatniško, Klopinjško in Goseljško so, kakor nam kaže njih z mahom porastla okolica, ostanki nekdanj mnogo večjih jezer ali pa enega velikega jezera. Največje in z lepo okolico je sedaj Klopinjško Jezero (446 m), ki je oddaljeno samo pol ure od železniške postaje Sinča Vas in je zelo pripravno za kopanje, 18—24° C.

Malo Grebinjsko Jezero je tudi ostanek nekdanjega velikega jezera, čigar gornji del je pokrival še sedaj nekoliko močvirnato dolino med Vobrami in Grebinjem in je bil po širokem prekopu v zvezi s spodnjim delom (Grebinj — Ruda) ter imel odtok v Dravo pri Lipici.

B. Gorska jezera.

Gorska jezera ležijo ob gornji meji kmetijstva v odlečnih in tihih dolinicah; obkoljena od porastlih vrhov, skrivajo v sebi mnogo izvrstnih rib.

Rabeljsko Jezero leži 990 m nad morjem in 3 km od Rablja ob takozvani „Zimski Poti“ ter ima na severovzhodni strani mal otok. Okolica Rabeljskega Jezera je po znani poti čez Predel, po rudokopih in po divjeromantični strugi Jezernice precej živahna, vendar Jezero ni za kopanje, kajti celo po leti ima komaj 10° C toplote.



RABELJSKO JEZERO.

C. Planinska jezera.

Planinska jezera in jezerca ob gornjem teku Drave, Zile, Bele, Jezernice, Malte in Krke so nastala deloma vsled končnih ledeniških grobelj nekdanjih ledenikov in napolnjujejo visoka korita. V Korotanu je nad 200 planinskih jezer, ki skrivajo v sebi mnogo postrvi in klinov. Malone so vsa podolgasta, imajo strme, a povečjem stanovitne bregove. Vodo dobivajo iz virov in manjših potokov in so sama izvor potokom in rekam. Med jezeri se odlikujejo, bodisi po velikosti, bodisi po divji in romantični okolici, Črtno Jezero nad Sv. Krvjo, Cirkniška Jezera nad Dolami, Divje Jezero v povirju Krčice in Labudsko v povirju Labudnice.

Ribnjaki.

Ribnjake so izkopali ljudje zaradi ribarstva. Ribnjakov je bilo na Koroškem nekdanj veliko več ko dandanes; skoro vsaka graščina in vsak samostan je imel svoje ribnjake, ki so prinašali dokaj dobička.

Pozneje so jih začeli zanemarjati in opuščati. Pri marsikateri graščini, kjer dandanes ni ribnjakov, se še dobro poznajo njih sledovi. Poleg nekaterih graščinskih ribnjakov so posebno važni ribnjaki okoli Blatnega Grada (Stružnik, Zatična, Damnik, Srednji Ribnjak i. dr.) in v Hodiškem Dolu (Mlinarjev in Erjavčev Ribnjak in Vitrinjski Ribnjaki).

Močvirja.

Močvirij je mnogo v Korotanu v Prvotvornih Alpah, dočim jih ni veliko v Apneniških Alpah. Močvirja so nastala na različne načine in tudi v različnih časih. Močvirja ob velikih jezerih, kakor vzhodno obrežje Vrbskega¹⁾, južno obrežje Osojskega, severno obrežje Millštattskega, severna obala Goseljskega in Hodiškega Jezera so gotovo zablaceni deli nekdanjih večjih jezer; druga močvirja so pa s peskom zasuete, zaglinjene ali zablacane nekdanje jezerske kotline, ka-

¹⁾ Primeri „Zmaj na Novem Trgu v Celovcu“.

kor Tinjsko, Jadovsko, Leško, Zablatniško, Jezersko in druga močvirja. Največ močvirij in lok je ob Dravi, ob Zili, ob Krki, ob Glini in nekaj tudi ob Labudnici.

Večina teh močvirij nastaja vsled pogostega poplavljanja ali pa vsled malega padca, ki ga imajo koroške reke.

Močvirja nimajo pravega pomena za gospodarstvo, ker dajejo ali nekoliko kislega sena ali pa šoto, ki jo rabijo le tu pa tam za kurjavo.

Iz velikosti močvirij na Koroškem lahko sklepamo, da je bilo v prehistorijskem času mnogo več in večjih jezer in da izginjajo tudi dandanes vedno bolj dolinska jezera. Zila, Dravska, Belska, Maltska, Motniška, Brežka, Labudska Dolina in Grobniško Polje nas spominjajo še sedaj po svoji obliki, da so bila tu nekdanja jezera.

Na mestu dravskega porečja in rečja so bila nekdanja jezera, ki so ležala proti zahodu in severu liki terasam više in više in tvorila Koroško Morje. Ko je odteklo morje med Svinško Planino in Gorico, Strojno in Pohorjem, skopala je Drava skozi več tisočletij in koplje še sedaj svojo strugo vedno globokejše. Ko se je zniževala površina jezerom, zasipale so vode njihova tla s tvarino, ki so jo prinašale z gora, tako da so nastale tam, kjer so bila poprej jezera, doline. Taka usoda je zadela vsled navedenih vzrokov prvič zahodna in severna jezera, pozneje pa tudi jezero na Podjunskem Polju. Ostala so samo še ona jezera, ki so bila posebno globoka, kakor Millštattsko in Osojsko Jezero ali pa ona, ki so bila zavarovana po kakem gorovju, kakor Vrbsko in deloma tudi Baško Jezero. Na vrsto pa pridejo v teku časa tudi še ta jezera in nazadnje Vrbsko Jezero; Vrbsko Jezero je namreč največje in tudi najbolj zavarovano proti zasipanju s peskom, zablachenju ali zaglinjenju.

Toplice in slatine.

Precej je v Korotanu zdravilnih voda, ki imajo v sebi rudninske snovi. Ker jih vpoštevajo premalo in ne opremijo z različnimi modernimi napravami, imajo na več krajih le krajeven pomen in le malo je znanih širši javnosti.

Najbolj znane in zelo gorke so indiferentne terme v Toplicah pri Beljaku (30° C). Kopanje v Toplicah pomaga posebno zoper protin, revmatizem, ishijas, nevralgijo ter zoper kožne in ženske bolezni. Različne izkopine nam pričajo, da je bil znan ta vrelec že starim Noričanom in Rimljanom. Do leta 1759. so bile Toplice last bamberških škofov, ki so tedaj vse svoje posestvo v Korotanu prodali cesarici Mariji Tereziji. Sedaj jih imajo sestre Feldner, ki so jih dobile po svojem starem očetu L. Walterju ter jih opremile leta 1897—1899 z modernimi napravami.

Blizu Žužalič je sredi gozda žvepleni vrelec, ki pa ni močen. Pri natančnem raziskavanju ondotnih krajev našlo se bode gotovo več takih vrelcev.

Znane so tudi in sedaj moderno urejene žveplene toplice v Lužicah v Kanalski Dolini.

Rudninske slatine so na Obirskem, v Železni Kapli, na Beli pri Železni Kapli, Rimski Vrelec v Kotljah, v Prebeli, v Labudski Dolini i. dr. Na Beli pri Železni Kapli sta dva vrelca, ki se rabita uspešno v boleznih na ledvicah, zoper bledico in druge ženske bolezni.

PODNEBJE.

Vojvodstvo Koroško leži v sredi srednjeevropskega ozemlja, ki se odlikuje po svojem podnebjju in ima na zahodu za mejo Alpe ter obsega Švico, Nemško, Poljsko in Avstrijsko-Ogrsko, dočim izločuje iz sebe obrežje Severnega in Jadranskega Morja. To ozemlje, torej tudi Koroška, tvori prehod od pomorskega podnebja k celinskemu ali kontinentalnemu. Vsled visoke lege, prostranosti gorovij, orjaških snežnikov in ledenikov ob mejah in po notranjščini ima Koroška mnogo ostrejše podnebje nego sosednje dežele. Ker je dežela na severu, zahodu in jugu omejena po visokih gorskih grebenih, odprta proti vzhodu in nezavarovana proti mrzlim krajevnim vetrovom, se približuje koroško podnebje celinskemu. Neugodno vplivajo na podnebje tudi močni vetrovi in obilna padavina. Zato je Koroško po svojem podnebjju tako rekoč prototip alpskega podnebja.

Geografska lega nam razlaga razloček toplinskih razmer med Celovcem in Bolcanom, ki imata isto zemljepisno širino, pa jako različno letno temperaturo: Celovec 7·9, Bolcan 11·7.

Glede mesečnih in letnih toplinskih razločkov nam daje največ podatkov Celovec, kjer je začel z vremenskim opazovanjem že leta 1813. profesor Ahacelj, a nadaljevali so to do leta 1898.

Letni časi so precej enolično razdeljeni po celi deželi. Zima traja skoro v celi deželi po štiri mesece, od listopada do sušca, v južnih gorah tudi po pet mesecev, od listopada do malega travna; ni pa tako huda, kakor je dolga; dolgotrajni sneg in zavetje dolin jo delata voljnejšo, v širših dolinah in v sredi dežele pa je mnogo hujša. Pomlad traja navadno tri mesece in je zelo nestanovitna; jesen je povsod po deželi primerno toplejša od pomladi, je suha, a kratka in traja samo 2 meseca.

Najmrzlejša zima je bila leta 1880. in sicer $-10\cdot4^{\circ}\text{C}$, leta 1815. najmrzlejša pomlad $5\cdot9^{\circ}\text{C}$, l. 1813. najmrzlejše poletje $15\cdot6^{\circ}\text{C}$, najmrzlejša jesen pa leta 1869. $5\cdot4^{\circ}\text{C}$; najgorkejša zima je bila v Korotanu leta 1877.: $-0\cdot7\text{C}$, najgorkejša pomlad l. 1841.: $10\cdot8^{\circ}\text{C}$, najgor. poletje l. 1834.: $21\cdot2^{\circ}\text{C}$ in najgor. jesen leta 1839.: $12\cdot1^{\circ}\text{C}$; najmrzlejši dan je bil 29. prosinca leta 1865.: $-30\cdot7^{\circ}\text{C}$, najtoplejši pa 28. malega srpana leta 1852. $+37\cdot1^{\circ}\text{C}$.

Značilno za alpinsko podnebje in tudi za Korotan je, da so doline mrzlejše v jasnih zimskih nočeh nego pobočja in vrhovi okoli stoječih gora. To se kaže posebno očitno v mrzlejših zimah:

		prosinec	zima
Celovec	440 m	$-6\cdot2^{\circ}\text{C}$	$-4\cdot6^{\circ}\text{C}$
Svinec	570 „	$-4\cdot2^{\circ}$ „	$-3\cdot3^{\circ}$ „
Hüttenberg	780 „	$-3\cdot1^{\circ}$ »	$-2\cdot3^{\circ}$ „
Lelje (dolina)	840 „	$-2\cdot5^{\circ}$ „	$-1\cdot6^{\circ}$ »
Lelje (hrib)	1100 „	$-1\cdot9^{\circ}$ „	$-1\cdot3^{\circ}$ „

28. grudna leta 1879.

	ob 7. zjutraj,	ob 2. dopoldne,	ob 9. zvečer:
Celovec 440 m	$-19\cdot1^{\circ}\text{C}$	$-13\cdot0^{\circ}\text{C}$	$-16\cdot4^{\circ}\text{C}$
Obir 2044 „	$-5\cdot9^{\circ}$ „	$-1\cdot2^{\circ}$ „	$-5\cdot5^{\circ}$ „

Povprečna toplina v C°.

Kraj	Višina nad morjem v m	december	januar	februar	zima	marcij	april	maj	pomlad	juni	juli	avgust	poletje	september	oktober	november	jesen	Leto
Kapla pri Dravi	435	-3.5	-8.2	-1.7	-4.4	2.7	9.5	11.8	8.0	17.5	19.7	17.3	18.1	14.4	8.0	4.1	8.8	7.8
Celovec	448	-3.7	-5.4	-2.3	-3.8	2.7	9.0	13.8	8.5	17.6	19.4	18.2	18.4	14.2	8.9	2.0	8.3	7.9
Beljak	508	-3.6	-5.7	-2.5	-3.6	2.5	8.7	13.3	8.1	17.1	18.8	17.9	17.9	14.4	9.0	2.3	8.5	7.7
Leše	551	-2.9	-3.8	-1.2	-2.6	2.3	7.5	12.5	7.4	16.1	17.8	16.8	16.9	13.3	8.2	1.9	7.8	7.4
Žabnice	817	-2.3	-6.9	-0.8	-3.3	1.7	6.8	9.2	5.9	16.0	17.4	15.7	16.3	12.9	6.4	2.3	7.2	6.5
Rabelj	892	-1.9	-2.9	-1.4	-3.1	1.0	5.3	9.7	5.0	13.9	16.1	15.5	15.2	12.1	7.3	1.5	6.7	6.4
Hittenberg	783	-1.2	-5.0	-1.1	-1.7	3.2	7.8	10.0	7.0	15.8	17.1	15.0	15.9	12.9	7.1	3.4	7.8	7.2
Sveta Kri	1404	-4.1	-4.7	-2.8	-3.8	-0.1	4.6	8.6	4.4	12.2	14.0	13.2	13.1	10.1	5.4	-0.4	5.0	4.7
Obir	2043	-4.5	-9.4	-4.3	-6.0	-5.1	-1.9	0.0	-2.3	7.4	9.3	8.4	8.3	7.0	-0.5	-2.5	1.3	0.3

Na visokih hribih je zima zelo suha in najjasnejši letni čas, spomlad in poletje pa najvlažnejša in najbolj oblačna letna časa, dočim je razmerje v dolinah ravno nasprotno; ker je zračni tlak na vrhu gora in na njih pobočjih veliko manjši nego v dolinah, je tudi izpuhtevanje hitrejše nego v dolinah. To lahko opazuješ na sebi, ko ti naglo izpuhti pot, in koža postane suha in pusta, žeja pa huda, ali pa na mrtvih živalskih truplih, ki se posušijo v gorah kaj hitro.

Padavina se javlja v raznih oblikah, kakor: dež, sneg sodra, toča, rosa, slana in ivje ter je odvisna od krajevnih razmer. Glede padavine so važni redni dnevni in nočni vetrovi, kajti vremenski preroki trdijo, da je navadno slabo vreme, če izostane dnevni veter, ker zatre potem močnejši zračni tok lokalnega in povzroči v gorah oblake in dež.

Obilnost padavine v Korotanu prihaja odtod, ker ima dežela centralno in visoko lego v Alpah in se odlikuje z mnogimi gozdi. Padavina je večja od severa proti jugu in največja pri Zili, raste od zime do poletja ter doseže svoj minimum v prosincu in svečanu. Jesensko deževje okoli Sredozemskega Morja seže do Drave.

Največ dežja v Celovcu je bilo leta 1878. in sicer 1384,2 mm, najmanj pa leta 1834. in sicer 413 mm. Povprečno pade največ dežja v Karavankah, še več v Rablju in sicer na dan 130—226,2 mm; deževnih dni v letu je 124, pri Zili pa 130—140.

Leta 1876. je imel Celovec 150, leta 1834. pa samo 42 deževnih dni, sneženih leta 1871. 42, leta 1846. pa samo 5; povprečno je v deželi na leto 35, pri Zili pa celo 50 sneženih dni.

Megle so po vsem Korotanu. Največ jih je na leto po južnih dolinah in po sredi dežele, na severu so pa bolj redke. Slana pade po vsej deželi že kimavca, včasih pa celo velikega srpana.

Nevihte so najčešče v notranjem delu, dočim jih ni mnogo v goratih krajih: v Celovcu po 30, pri Zili 28 in v Zgornji Beli 10 na leto. Toča pobija najbolj pogosto po Spodnjem Korotanu okoli Celovca, Velikovca in Svinca.

Povprečna padavina v mm

Kraj	Višina nad morjem v m	januar	februar	marčij	april	maj	juni	juli	avgust	september	oktober	november	december	Leto
Spod. Dravograd	360	33	25	70	89	129	131	135	129	122	136	72	63	1161
Kapla pri Dravi	435	69	16	112	104	169	120	20	158	254	231	134	120	1507
Celovec	448	32	33	61	70	106	112	131	133	118	112	75	54	1037
Leše	551	43	42	70	89	129	131	135	129	122	136	72	63	1161
Breže	637	20	23	31	53	78	98	123	120	76	72	48	35	777
Žabnice	817	85	51	124	138	239	128	37	117	352	329	151	122	1914
Rabelj	981	99	95	179	181	216	185	218	218	215	337	214	138	2295
Sveta Kri	1404	32	43	62	38	62	78	100	94	68	75	90	74	816
Obir	2013	72	79	112	131	169	155	178	154	120	143	112	74	1505

Povprečno število neviht s točo v zadnjih
20 letih.

Sodni okraj	maj	juni	juli	avgust	september	skupaj
Velikovec	3	11	13	11	—	38
Svinec	2	9	10	12	—	35
Celovec	4	14	11	4	—	33
Šmohor	—	—	4	2	—	6
Podkloster	—	—	4	—	—	4
Trbiž	—	—	—	2	—	2
Beljak	—	4	12	1	—	17
Rožak	—	2	5	—	—	7
Borovlje	1	2	3	—	—	6
Dobrla Vas	—	4	2	—	—	6
Pliberk	1	3	5	—	—	9
Železna Kapla	—	—	2	1	—	3
Stari Dvor	1	6	14	15	4	40

Izmed vetrov prevladuje v severnih dolinah sever, ki vleče okoli Starega Dvora po 39 dni na leto, po srednjem in južnem delu pa zahodniki in vzhodniki, ki vlečejo v Celovcu po 41 dni na leto. V smeri dolin se pojavlja pogosto gorek in suh veter, ki ga imenuje ljudstvo jug ali javg.

Ni pa bilo podnebje po Korotanu nekdaj tako ostro, kakor je dandanes. Pred tremi stoletji je bilo vinarstvo precej razvito v deželi. To dokazujejo krajevna imena, kakor:

Vinski Vrh pri Velikovcu in Št. Pavlu, Vinska Vas pri Kotorčah, Vinograd pri Vetrinju, Viničar pri Strmcu, Št. Jur na Vinogradih i. dr. Krški stolni kapitelj je dobival vinsko biro od 24 vinogradov na Grobniškem Polju, volšperski meščani so dobili leta 1557. iz svojih vinogradov 6020 veder vina; na južnem pobočju Zadnice pri Humperškem Gradu so bili vinogradi še leta 1850.

Vinsko trto so zasadili v Korotanu že rimski naselniki, ki so jo pozneje posebno negovali bamberški škofje in razni deželni plemenitaši. Mrzla leta, ki so nastopila po letu 1783.¹⁾, so uničila vinsko trto skoro po celi deželi razen pri Klobasnici in Žitari Vasi.

Sedanje podnebje je sicer precej mrzlo, toda zdravo, kar nam dokazuje dejstvo, da obiskuje koroška letovišča več tisoč tujcev vsako leto.

Temperatura Vrbskega Jezera:

leta 1895. 12. velikega travna	15·4 ⁰ C	najnižji temperatura;
» 1904. 31. " "	21·8	» najvišja " "
» 1895. 20. rožnika	21·7	» najnižja " "
» 1899. 6. " "	23·1	» najvišja " "
» 1899. 3. malega srpana	21·2	» najnižja " "
» 1894. 25. " "	26·5	» najvišja " "
» 1902. 30. vel. srpana	22·0	» najnižja " "
» 1895. 11. " "	28·7	» najvišja " "
» 1904. 29. kimavca	17·9	» najnižja " "
» 1895. 6. " "	25·6	» najvišja " "
» 1902. 30. vinotoka	12·9	» najnižja " "
» 1895. 2. " "	20·0	» najvišja " "

V Vrbskem Jezeru se lahko začneš kopati koncem velikega travna in nehaš začetkom vinotoka, dočim je temperatura rek veliko nižja: Zila Podvetrovom malega srpana 16·2⁰ C, Drava pri Velikovcu v istem času samo 16·3⁰ C.

¹⁾ Meseca velikega srpana leta 1784. je nastal v Korotanu nagloma tak mraz, da je zmrznilo na Mohljiški Planini 15 konj, 22 govede, 25 ovac in 16 koz.

RASTLINSTVO IN ŽIVALSTVO.

Koroško rastlinstvo ima v obče srednje evropski značaj z lastnimi alpskimi posebnostmi. Rastlinstvo je odvisno od toplote in vlage. V tem oziru povzročuje centralna lega, menjava višavja (Veliki Klek 3797 m) in nižavja (Spod. Dravograd 360 m) znatne podnebne izpremembe, ki vplivajo raznovrstno na rastlinstvo. Vsled tega in zaradi različnosti tla rastlinstvo po Korotanu ni enotno.

Žito ne dozori samo po dolinah in nižavah, ampak tudi v višavah, kjer tega ne bi pričakovali radi splošno mrzlega podnebja: Pšenica dozori pri Sveti Krvi v višini do 1450 m, rž do 1480 m, ječmen pa celo v višini 1700 m; tudi na Blatnici dozori žito v višavi 1350 m, pri Zili sirek pa v višini 1200 m.

Gozdni listovci sežejo v Belski Dolini do 2100 m, pri Zili pa do 1900 m visoko.

Cvetana je severno od Drave sicer zelo bujna, toda enolična, južno od Drave, kjer pokriva tla apnenec, pa je kaj zanimiva alpska cvetana. Okoli Millštattskega in Osojskega Jezera segajo lepe košenice in bogati pašniki do 2400 m visoko in dajejo obilnim čredam govede in drobnice tečno hrano in pospešujejo visoko razvito planšarstvo.

V Prvotvornih Alpah rastejo: *Saxifraga Cernua*, *Saxifraga hieracifolia*, *Phaca oroboides*, *Juncus castaneus* i. dr.

Cvetana v Apneniških Alpah je razdeljena v tri višinske pase. Spodnji pas zavzemlje srednjeevropska cvetana, ki se nahaja že v gorovju in ob rekah v nižavju; na obronkih gorovij do rušja je predplaninska cvetana, v rušju do sneženih vrhov planinskega pasa pa je planinska cvetana; glede na sestavo srednjeevropske cvetane so pa razširjeni njeni zastopniki splošno po Srednji Evropi; vrste predplaninske in planinske cvetane se vjemajo večinoma z onimi, ki se nahajajo v Apneniških Alpah.

Karakteristična cvetlica za Karnijske Alpe je *Vulfenia carinthiaca* iz terciarne dobe in ima svoje sorodnice v Evropi samo v Albaniji in v Aziji v Himalajskem Gorovju. V Apneniških Alpah so: *Paradisialia lilium*, *Syringium alpinum*,

Betonica hirsuta, Phyteuma comosum, Daphne alpina, Genista radiata, viola Zoysii, Gentiana Frölichii, Zahlbrucknera paradoxa ob koroško-štajerski meji, Nymphala alba ob jezerih, Epipogon Gmelini in Pipus mughus na Obiru, Polygala carinthiaca, Trifolium noricum, Nigritella augustifolia, Campanula Zoysii, Primula avricula, Alyssum ovirense, Arabis ovirensis na Obiru, Saussurea pygmaea, Zwergorchis Chainacorchis Alpina, Bupleurum graminifolium, Cortusa Matthioli, Androsace lactea, Spiraea decumbans, Bupleurum Canalsense, Centaurea dichroantha, Euphorbia Kernerii, Polygala forjuliensis, Aquilegia thalictrifolia, Peucedanum Raiblense, Cytisus radiatus, Thlaspi cepaefolium, Alyssum Wulfenianum, Papaver Burseri, Saxifraga Burseriana, Arabis pumilo, Paeoderota bonarota, Pedicularis elongata, Arabis Vochinensis i. dr.

Koroško živalstvo pripada popolnoma srednjeevropskemu živalskemu pasu in je s planinskimi deželami v živalskozemljepisnem oziru precej enotno. Kakor v drugih planinskih deželah so tudi na Koroškem izmed živali razširjene: divji kozel, srna, divja mačka, jazbec, planinski orel, divji petelin, skalni jereb i. dr. Izmed hroščev so značilni za Korotan: Trechus Schusteri, longulus in pseudopisceus, Boreaphilus Carinthiacus na Peči in Atheta Ernista pri Trbižu.



II.

POLITIČNI OPIS IN PREBIVALSTVO

Razdelitev dežele.

Krotan je razdeljen v političnem oziru v 7 okrajnih glavarstev in ima eno mesto z lastnim statutom in 252 občin. Občine so na podlagi preosnove iz leta 1851. zelo prostrane in je veliko občin, ki imajo do 30 vasi. V deželi je 11 mest, 27 trgov, 2856 vasi in 4836 naselbin ali sel.

Sedež deželne vlade je v Celovcu in njej so podrejena glavarstva: Beljak, Celovec, Šmohor, Špital, Velikovec, Št. Vid in Volšperk. Mesto s svojim zakonom ali statutom je Celovec.

Vojvodina Koroška je razdeljena na 810 davčnih občin, 28 sodišč, 8 šolskih in 8 zdravstvenih okrajev.

Glavarstvo Beljak ima sodne okraje: Beljak, Paternijon, Podkloštrom, Rožak in Trbiž.

Glavarstvo Celovec: Borovlje, Celovec, Trg.

Glavarstvo Šmohor: Koče, Šmohor.

Glavarstvo Špital: Zgor. Bela, Greifenburg, Millštatt, Sovodje, Špital in Vogljije.

Glavarstvo Velikovec: Dobrla Vas, Pliberk, Velikovec, Železna Kapla.

Glavarstvo Št. Vid: Breže, Krka, Svinec, Stari Dvor, Št. Vid.

Glavarstvo Volšperk: Št. Lenart, Št. Pavel in Volšperk.

Velikost površja političnih okrajev, število prebivalcev in gostost ljudstva.

Politični okraji	Število sodnih okrajev	Število občin	Površje v km ²	Prebivalstvo 31. grudnia 1. 1900	Prebivalstvo na 1 km ²
Mesto Celovec	—	1	6·18	24284	3929
Beljak	5	32	1445·38	65693	45
Celovška okolica	3	51	1477·08	66202	45
Špital	5	42	2771·27	45258	16
Šmohor	2	24	824·94	18179	22
Št. Vid	5	35	1486·99	53066	35
Velikovec	4	31	1316·73	51216	38
Volšperk	3	36	998·93	43426	43

Cerkvena uprava

Krško škofijo je ustanovil leta 1071. solnograški nadškof Gebhard in 4. svečana leta 1072. jo je potrdil cesar Henrik IV. Do leta 1786. se je razprostirala krška samo po srednjem Korotanu; Jožef II. pa je podredil krški škofiji še kraje, ki so spadali do tedaj v cerkvenem oziru pod Solnograd, Oglej in Ljubljano. Leta 1787. je prestavil škof grof Salm škofovsko stolico iz Krke v Celovec. Za francoskih vojn je omejil Napoleon leta 1809. moč krškega škofa s tem, da je priklopil velik del Zgornjega Korotana ljubljanski škofiji, Kanalsko Dolino pa videmski nadškofiji. Stare meje je dobila škofija nazaj leta 1814., rožnika leta 1859. pa še velikovsko okrožje, ko je prestavil škof Martin Slomšek stolico lavantinskih škofov v Maribor.

Naslednja razdelba (str. 60.) nam kaže razvrstitev dekanij, župnij, kaplanij (kanonikatov) i. dr.

Velikost površja sodnih okrajev in število
ljudstva.

Sodni okraj	Število občin	Površje v km ²	Prebivalci
Beljak	12	459.35	33553
Paternion	6	315.56	8526
Podklošter	3	163.29	7785
Rožak	5	175.69	8532
Trbiž	6	331.49	7297
Borovlje	8	307.84	10867
Celovec	28	576.08	35051
Trg	15	593.16	20284
Koče	11	476.00	7871
Šmohor	13	348.94	10308
Zgor. Bela	5	478.96	5356
Greifenburg	10	473.18	8994
Millstatt	5	272.25	6903
Sovodje	6	688.95	7610
Špital	9	161.40	10202
Vogliče	7	596.53	6190
Dobrla Vas	6	234.43	9662
Pliberk	13	458.39	20064
Velikovec	9	323.11	16723
Železna Kapla	3	300.80	4767
Krka	5	342.86	9559
Breže	6	365.23	9328
Svinec	7	292.64	10789
Stari Dvor	4	167.82	7200
Št. Vid	13	318.44	16190
Št. Lenart	10	314.73	9411
Št. Pavel	9	285.54	13136
Volšperk	17	398.66	20879

Dekanije	Korarij (kanoniki)	župnije	ekspoziture	kanonika-ti in kaplanije	beneficijati	cerkve in kapelle	duhovščina	dušni pastirji	v drugih službah	umirovljeni	zunajškofije	neškofijski	redovniki (mašniki)	redovnice	redovnice (tafiki)
Celovec m.	8	4	—	7	3	28	60	18	35	3	—	2	17		
Celovec ok.	—	16	—	8	1	68	29	16	10	—	—	—	9		
št. Andraž	—	9	—	5	—	31	60	8	43	2	—	—	47		
Beljak	—	18	—	14	—	61	28	20	6	1	—	—	6		
Zgor. Bela	—	13	—	9	—	51	14	13	—	1	—	—	—		
Borovlje	—	16	1	7	—	34	13	13	—	1	—	—	—		
Breže	—	16	—	3	—	38	19	14	4	1	—	—	4		
Dobria Vas	—	16	—	9	3	52	21	18	1	1	—	—	1		
S. Dravograd	—	8	—	5	—	25	6	6	—	—	—	—	—		
Greifenberg	—	11	—	7	—	43	12	11	—	1	—	—	—		
Grobniško Polje	—	19	—	10	1	39	16	13	—	1	—	—	—		
Koče	—	14	—	4	—	54	17	12	—	—	—	—	3		
Krka	—	15	—	6	2	42	15	13	1	—	—	—	5		
št. Lenart	—	7	—	4	1	17	9	8	—	—	—	—	2		
Pliberk	—	14	—	11	3	46	20	19	—	1	—	—	—		
Rožak	—	13	—	3	—	51	15	14	—	1	—	—	—		
Savodje	—	16	—	6	—	36	13	13	—	—	—	—	—		
Šmohor	—	17	—	3	—	52	14	14	—	—	—	—	—		
Spital	—	16	—	5	4	51	15	14	—	1	—	—	—		
Tinje	—	13	2	6	1	34	13	13	—	—	—	—	—		
Trbiz	—	10	1	3	—	20	9	9	—	—	—	—	—		
Trj	—	21	—	6	1	44	18	14	2	2	—	—	3		
Velikovec	—	15	—	7	—	43	12	12	—	—	—	—	—		
št. Vid	—	22	1	9	1	73	22	20	1	1	—	—	2		
Volsperk	—	7	—	6	1	31	15	10	5	—	—	—	5		
Skupaj	8	346	5	163	18	1067	498	321	107	15	26	2	101	390	150

Ustava in uprava.

Prva podlaga koroški deželni ustavi je osnovni zakon ali oktoberska diploma z dne 20. vinotoka leta 1860., ko je dobil Korotan svoj deželni zbor. Zakonodajstvo se izvršuje od tedaj s sodelovanjem deželnega in državnega zbora. Točka I. določuje: Pravico, dajati zakone, jih izpreminjati in odpravljati, bodemo Mi in Naši nasledniki izvrševali s sodelovanjem zakonito zbranih deželnih zborov, oziroma državnega zbora, v katerega pošiljajo deželni zbori od Nas določeno število zastopnikov. V točki III. so navedene pravice deželnih zborov. Do leta 1873. so deželni zbori izmed svojih članov volili poslance v državni zbor, od tega leta dalje pa volijo volilci neposredno državne poslance.

Druga podlaga deželni ustavi je februarški patent z dne 26. svečana leta 1861. Po tem zakonu so omejili in prikrajšali prejšnje pravice deželnih zborov. Deželni zbori so poslej obravnavali le domače zadeve. Na podlagi imenovanih zakonov se je ustanovil koroški deželni zbor namesto prejšnjega stanovskega zastopstva. Decemberski zakoni z dne 21. grudna leta 1867. so izpremenili deloma določbe iz leta 1861. in določajo, da spada v področje deželnih zborov vse zakonodajstvo, ki ni izrečno v zakonu pridržano državnemu zboru.

Koroško zastopstvo v državnem zboru in v delegaciji.

V avstrijski državni zbor voli Korotan 10 poslancev. Voliti v poslansko zbornico sme vsak avstrijski državljani moškega spola, ki je izpolnil 24. leto, ki po §§ 7. in 8. državnoborskega volilnega reda ni izvzet ali izključen od volilne pravice in je imel v oni občini, kjer naj izvršuje svojo volilno pravico, od dne razpisa volitev vsaj eno leto sem svoje domovališče. Za poslanca se sme voliti vsaka oseba moškega spola, ki ima avstrijsko državljanstvo vsaj tri leta, ki je izpolnila 30. leto in ni izvzeta ali izključena od volilne pravice. Volitev je tajna, se vrši po listkih in velja za 6 let.

Razdelitev koroških državnozbornskih
mandatov:

1. volilni okraj: mesto Celovec 1700 Slovencev, 21500 Nemcev.

2. volilni okraj: sodni okraj Celovec 12900 Slovencev, 21600 Nemcev.

3. volilni okraj: sodni okraji Borovlje, Dobrla Vas, Pli-berk, Žel. Kapla, 37600 Slovencev, 7400 Nemcev.

4. volilni okraj: sodni okraji Velikovec, Svinec, Stari Dvor, 11300 Slovencev, 23000 Nemcev.

5. volilni okraj: sodni okraj Št. Lenart, Volšperk, Št. Pavel 1300 Slovencev, 41500 Nemcev.

6. volilni okraj: sodni okraj. Št. Vid, Krka, Breže 35000 Nemcev.

7. volilni okraj: sodni okraj Rožak, Trg, Millštatt, 7500 Slovencev, 27700 Nemcev.

8. volilni okraj: sodni okraj Beljak 6300 Slovencev, 25900 Nemcev.

9. volilni okraj: sodni okraj Podkloštrom, Trbiž. Šmo-hor, Koče, Paternijon 11800 Slovencev, 29200 Nemcev.

10. volilni okraj: sodni okraj Sovodje, Špital, Greifen-burg, Zgor. Bela, Vogljiče 38000 Nemcev.

Deseteri koroški državni poslanci volijo izmed sebe v avstrijsko delegacijo enega delegata in enega namestnika. Delegaciji, ki jih je ustanovil zakon z dne 21. grudna leta 1867., sta avstrijska in ogrska ter imata zakodajno oblast za skupne državne zadeve. Vsaka delegacija ima po 60 članov, ki se shajajo eno leto na Dunaju, drugo pa v Budim-Pešti.

Koroški deželni zbor.

Deželni zbor je zastopstvo Koroške in zboruje v Celovcu. Cesar skliče deželni zbor vsako leto vsaj enkrat v posvetovanje o deželnih zadevah ter ga more vsak čas odgoditi ali pa tudi razpustiti in razpisati nove volitve.

V deželni zbor voli pet volilnih skupin po deželnem zakonu z dne 5. kimavca leta 1902: 1.) Veleposestvo 10 poslancev, 2.) mesta in trgi 10, 3.) trgovina in obrtna zbornica 3, 4.) kmečke občine 15 in 5.) splošna skupina 4. Koroški deželni zbor ima s krškim knezoškofofom 43 poslancev.

Deželni poslanci uživajo, kar se tiče nedotakljivosti (imunitete), iste pravice kakor državnozborski in so voljeni pri občih volitvah na dobo šestih let. Pri vstopu v deželni zbor store namesto prisege obljubo deželnemu glavarju, da bodo zvesti in pokorni cesarju, da bodo spoštovali zakone in izpolnjevali vestno svoje dolžnosti.

Voliti v deželni zbor v mestni in kmečki skupini sme vsak avstrijski državlján moškega spola, ki je izpolnil 24. leto in plačuje najmanj 8 K direktnega davka. Razen davkoplačevalcev imajo volilno pravico tudi častni občani in vse tiste osebe, ki imajo volilno pravico, ne glede na to, če plačujejo kaj davka ali nič, kakor n. pr. uradniki, učitelji in drugi, ako prebivajo stalno v kaki občini. V splošni volilni skupini voli vsak 24 let stari avstrijski državlján v oni občini, kjer prebiva do razpisa volitev leto dni.

Izključene od volilne pravice so tiste osebe, ki so bile obsojene na kazen zaradi kakega hudodelstva ali zaradi prestopka tatvine, nezvestobe ali deležnosti teh prestopkov ali pa goljufije. Nasledki obsodbe nehajo črez tri leta, oziroma črez pet ali deset let. Izključeni od volilne pravice so tudi tisti, ki so pod varstvom ali v konkurzu, in ubožci, ki dobivajo podporo iz javnih sredstev ali so jo dobivali v letu pred volitvijo.

Izvoljeni poslanec pa bodi avstrijski državlján, ki je vsaj star 30 let in ima aktivno volilno pravico v Korotanu.

Deželnega glavarja in njegovega namestnika imenuje cesar izmed deželnih poslancev na 6 let. Deželni glavar otvarja od cesarja sklicani deželni zbor, ga vodi in zaključí po izvršeni nalogi ali pa po cesarjevem naročilu. Od deželnega zbora sprejeti deželni zakon se predloži cesarju v potrjenje ali v sankcijo ter ima veljavo le za Koroško. Za veljavno sklepanje je treba navzočnosti nadpolovične večine glasov, pri enakosti glasov ne obvelja predlog. Za predloge

o izpremembni deželnega reda je treba, da so navzočne 3/4 vseh poslancev, pri glasovanju se pa zahteva 2/3 večina.

Upravna in izvrševalna oblast deželnega zbora je deželni odbor, ki se voli izmed deželnih poslancev na šest let in sicer volijo po enega odbornika veleposestvo, mesta in trgi in kmetijske občine, enega pa cela zbornica. Deželni odbor podpirajo pri poslovanju za to nastavljeni deželni uradniki.

Delokrog deželnega zbora je omejen na obdelovanje zemlje, na javne stavbe in dobrodelne naprave, uredbo občinskih, cerkvenih in šolskih zadev, uredbo priprege in nastanjanje vojaštva. Deželni zbor razpolaga z deželnim premoženjem in sme v pokritje potrebščin razpisovati deželne priklade do 10⁰/_o; za večje priklade je treba cesarjevega dovoljenja.

Viri deželnih dohodkov so: 1. deželno premoženje, obstoječe iz plodonosno naloženih osnovnih glavnic, ali iz nepremičnin, t. j. zemljišč in poslopij; 2. naprave, osnovane izključno v pridobitne namene, t. j. zakup užitnine; 3. razne pristojbine, kakor mitnina, oskrbnina dobrodelnih zavodov i. dr; 4. zakonite globe, kakor za prestopke pri raznih kulturnih napravah; 5. dohodki iz upravljanja deželnih naprav, n. pr. povračila stroškov za tuje prisiljence, vstopnina v deželnem muzeju, najemnina za lože v deželnem gledališču i. dr; 6. deželne doklade k neposrednim in posrednim državnim davkom in 7. samostojni deželni davki. Taki davki so: deželna naklada na žganje, pivo, vino in mošt, zapuščinski doneski, davek za lovske listke in davek zavarovalnic za gasilna društva.

Razdelitev koroških deželnozborskih mandatov.

Volilna skupina	Volilni okraj	Število poslancev
Virilni glas	krški knez in škof	1
Veleposestvo	vsa dežela	10
Mesta in trgi	1. Celovec	3
	2. Beljak	1
	3. Št. Vid in Trg	1
	4. Breže, Strassburg, Stari Dvor in Hüttenberg	1
	5. Velikovec, Pliberk in Železna Kapla	1
	6. Volšperk, Št. Lenart, St. Andraž, Št. Pavel in Spod. Dravograd	1
	7. Špital, Sovodje, Greifenburg, Zgor. Bela in Zgor. Dravograd	1
	8. Šmohor, Trbiž, Naborjet, Plajberk in Rovt	1
Trgovska in obrtna zbornica		3
Kmečke občine	Sodnji okraji:	
	1. Celovška okolica in Borovlje	2
	2. Trg	1
	3. Št. Vid in Svinec	1
	4. Breže, Stari Dvor in Sv. Hema (Krka)	1
	5. Velikovec in Dobrla Vas	1
	6. Pliberk in Železna Kapla	1
	7. Volšperk, Št. Lenart in Št. Pavel	2
	8. Beljak, Paternijon in Rožak	2
	9. Trbiž in Podklošter	1
	10. Šmohor in Koče	1
	11. Špital, Greifenburg in Vogljiče	1
12. Sovodje, Millštatt in Zgor. Bela	1	

Volilna skupina	Volilni okraj	Število poslancev
Splošna volilna skupina	1. Celovec (mesto) in sodnji okraji: Celovec, Velikovec, Dobrla Vas, Pliberk in Železna Kapla	1
	2. Sodnji okraji: Št. Vid, Svinec, Stari Dvor, Sv. Hema (Krka), Breže, Volšperk, Št. Pavel in Št. Lenart	1
	3. Sodnji okraji: Beljak, Paternijon, Trbiž, Podklošter, Rožak in Borovlje	1
	4. Sodnji okraji: Spital, Sovodje, Millstatt, Žgor. Bela, Greifenburg, Vogljiče, Šmohor, Koče in Trg	1
		43

Deželni proračun za leto 1909.

Deželni proračun o stroških in potrebščinah se sestavlja po zakladih in za vsak zaklad se določajo posebej njegovi dohodki kot pokritje za stroške.

Skupna deželna potrebščina za leto 1909. je proračunjena na 5,222.707 K, za 269.305 K več nego za leto 1908.

Deli potrebščin so:

1. deželni zbor	} deželni zastop	33.648 K	} 48.048 K
deželni odbor		14.400 „	
2. deželna uprava		229.789 „	
3. javna varnost		94.121 „	
4. občila		783.001 „	
5. pouk, omika in umetnost		2,633.458 „	
6. deželna kultura in melioracije		263.845 „	
7. zdravstvo in dobrotelstvo		1,127.072 „	
8. razni stroški		17.914 „	
9. doklade in takse		25.707 „	
		<u>5,222.707 K</u>	

Stalno pokritje deželnih potrebščin za leto 1909. znaša 852.817 K in sicer iz lastnih dohodkov:

1. deželna uprava	2.528 K
2. javna varnost	9.735 »
3. občila	122.581 »
4. pouk, omika in umetnost	169.464 »
5. deželna kultura in melioracije	131.716 »
6. zdravstvo in dobrodelstvo	407.597 »
7. obresti	9.196 »
	<hr/>
	852.817 K

Primankljaj znaša 4,657.240 K in se pokrije z deželnimi dokladami od direktnih davkov 2,500.739 K, z državnim doneskom od osebne davka 89.350 K, s šolskimi doneski iz zapuščin 50.000 K, z državnim doneskom od davka na žganje 670.048 K, z davkom od piva 360.000 K, z užitninsko priklado na meso 42.180 K, na vino in mošt 280.482 K, z davkom na privatno vino 110.000 K, z doneski od lova 30.000 K, s taksami in lovskimi izkaznicami 20.000 K.

Deželne doklade znašajo 65% od direktnih in 60% od hišnega davka v Celovcu.

Občinski zastopi.

Občinsko upravo in izvršitev občinskega delokroga imata občinski odbor in občinsko predstojništvo, ki se imenujeta skupno občinski zastop. Občinski odbor voli iz svoje srede občinsko predstojništvo, ki mu pripadajo občinski predstojnik in dva ali več svetovalcev. Občinski odbor je v občinskih zadevah sklepajoč in nadzirajoč organ, a nima izvrševalne oblasti. Župan izvršuje sklepe občinskega odbora. Večje občine potrebujejo pri svojem delovanju tudi uradnike in služabnike, ki jih imenuje občinski odbor. V Korotanu ima skoro vsaka občina svojega tajnika in občinskega slugo.

Občinski zastop se voli na tri leta in ima v raznih občinah različno število odbornikov in namestnikov; nekatere občine imajo po 12 občinskih odbornikov, druge pa še več.

Pri občinskih volitvah imajo navadno volilno pravico vsi občani, ki plačujejo že eno leto nekaj direktnega davka. Brez ozira na davčno svoto pa imajo volilno pravico stalni dušni pastirji, državni in javni uradniki, upokojeni častniki in vojaški uradniki, doktorji, učitelji in profesorji. Navadno so razdeljeni volilci v tri volilne razrede, v majhnih občinah pa samo v dva. Vsa davčna svota, ki jo plačuje občina, se deli pri treh razredih s tremi, pri dveh pa z dvema.

Župan sestavlja volilni imenik na podlagi zapiska vseh davkoplačevalcev po davčni svoti in zapisuje na prvem mestu častne občane in nekatere javne funkcionarje brez ozira na davčno svoto.

Izvolitev v občinski zastop odklanjajo lahko: duhovniki in javni učitelji, uradniki in sluge, vojaki v neaktivni službi, nad šestdeset let stare osebe in vsi tisti, ki ne morejo izvrševati svoje uradne dolžnosti vsled pohabljenja ali dalj časa trajajoče bolezni. Brezplačno je delovanje občinskega odbornika, kajti povračajo se mu le stroški, ki jih ima pri poslovanju. Kdor brez zakonitega vzroka ne sprejme izvolitve v občinski odbor ali pa noče poslovati po sprejeti volitvi, zapade globi, ki jo določa politična oblast od 100 do 600 K.

Deželna vlada ima v gotovih slučajih pravico, da razpusti občinski odbor, a ta ima proti takemu odloku priziv na notranje ministerstvo. Najdalje v šestih tednih po razpustu se morajo vršiti nove volitve. Do sestave novega zastopa ukrepa deželna vlada v sporazumljenju z deželnim odborom vse, kar je potrebno za občinsko upravo.

Vsaka občina ima samostalen in prenesen delokrog. Samostalni ali domači delokrog je oni, v katerem sme urejati ali odločevati občina po svoji volji, držeč se obstoječih državnih in deželnih zakonov. V samostalni občinski delokrog spada: 1. podelitev domovinske pravice in častnega občanstva, 2. uprava občinskega premoženja, 3. oskrbovanje občinskih potov, 4. oskrbovanje občinskih dobredelnih zavo-

dov in preskrbovanje občinskih ubožcev, 5. ustanovitev, vzdrževanje in oprava v občini se nahajajočih ljudskih šol, 6. občinsko redarstvo. Občina nadzira in kaznuje berače in postopače, nadzoruje tržni promet, pazi na prave mere in uteži, preiskuje iz zdravstvenih ozirov živila, ki so na prodaj, izvršuje poselski red in nadzira delavce, pazi na npravenost in skrbi za stavbeni red, zlasti, da se zabranjujejo požari. Občina ima tudi pravico, kaznovati z majhno globo ali kratkim zaporom.

Preneseni delokrog naklada občini dolžnost, da pomaga javnim uradom pri uradovanju. Tako sodeluje občina n. pr. pri novačenju, volitvah, pobiranju davkov i. dr. Tej dolžnosti se pa lahko odtegne občina, ako se krši na ta ali oni način njena avtonomija ali samouprava.

Celovec je mesto s svojim zakonom ali statutom ter ima glede uprave posebne pravice. Občinski zastop ali magistrat mesta Celovca upravlja obenem posle okrajnega glavarstva ter ima v to svrhu posebne magistratne uradnike. Celovškega župana potrjuje cesar.

Občinske potrebščine se pokrivajo z občinskimi dohodki in občinskimi prikladami. Ker zadostujejo le v nekaterih občinah občinski dohodki v pokritje občinskih stroškov, sme občinski odbor pobirati občinske priklade. Take priklade so: Doklade k direktnim davkom ali k užitnini, naklade in davki, ki ne pripadajo davčnim dokladam. Proračun občinskih dohodkov in stroškov sestavlja župan, občinski odbor ga pa odobruje in predloži deželnemu odboru.

Okrajnih zastopov, kakor so še na Štajerskem, Češkem in v Galiciji, nima Korotan, pač pa ima okrožne zdravstvene zastope in okrajne cestne odbore.

Domovinska pravica.

Vsak državljan imej v kaki občini domovinsko pravico. To načelo je podlaga domovinskima zakonoma z dne 3. grudna leta 1863. in 5. grudna leta 1869. Najvažnejša določila teh zakonov so:

1. Domačin ima v svoji občini pravico do nemotenega bivanja in do ubožne preskrbe.

2. Domovinsko pravico pridobiš po rojstvu, možitvi, sprejetju v domovinsko zvezo in z javno službo. Otroci imajo domovinsko pravico v oni občini, kjer so roditelji domačini, zakonska žena pa v občini svojega moža.

Stalno nameščeni uradniki in sluge, duhovniki, javni učitelji in c. kr. notarji imajo domovinsko pravico v oni občini, v kateri je njih stalno uradno bivališče. Vojaki imajo domovinsko pravico v oni občini, v kateri so bili domačini ob vstopu v vojaško službo.

3. Občina ne more odrekati domovinske pravice avstrijskemu državljanu, ki je po dobljeni samosvojnosti bival stalno in neprestano v njej deset let, predno je izročil prošnjo za domovinsko pravico. Vsaka občina je dolžna, da o sprejetju novega domačina poroča dotedanji domovinski občini dotičnega državljana, kajti nikdo ne more imeti domovinske pravice v dveh občinah.

4. Brezdomovinci, to so osebe, katerih domovinske pravice ni mogoče dognati, spadajo v ono občino, kjer so bivali najdalje in nazadnje, ali v občino, kjer so bili rojeni, ali pa v občino, kjer so jih našli.

5. Inostranci in osebe, katerih državljanstva ne moremo dognati, imajo ob dotičnih pogojih pravico do sprejema v občinsko zvezo kake avstrijske občine.

Tak sprejem pa je veljaven šele, ko je dotičnik dosegel avstrijsko državljanstvo.

6. Vsaka občina ima pravico, zahtevati pristojbino za prostovoljni sprejem v občinsko zvezo.

7. Občina mora podpirati obubožane domačine, ako niso zavezane druge osebe, da skrbe za siromake.

8. Domovinska občina izdaja »domovnico«, ki je ne smemo odrekati nobenemu domačinu. Domovnica je važno izpričevalo, ki ga potrebuješ o različnih prilikah, tako pri popisovanju ljudstva, kot prilogo k prošnjam za nekatere službe, za ženitev i. dr. Ker daje domovinska pravica domačinu dostikrat velike dobrote, je dolžnost vsakega domačina, da skrbi po svoji moči za občinsko blaginjo.

Finančne oblasti, uradi in davki.

Finančno ministrstvo na Dunaju vodi in upravlja v obče vse državno premoženje. Vsaka kronovina ima finančno deželno oblast ali finančno ravnateljstvo. Finančno ravnateljstvo v Celovcu je druga inštanca v rečeh neposredne ali posredne obdačbe v Korotanu. Vrhovno vodstvo finančnega ravnateljstva ima deželni predsednik, voditelj te oblasti pa je finančni ravnatelj. Vsako okrajno glavarstvo ima v to svrho posebnega finančnega uradnika ali davčnega referenta, finančnega komisarja, ki so ga imenovali poprej navadno davčnega nadzornika.

Finančnemu ravnateljstvu je podrejena tobačna tovarna v Celovcu, deželni plačilni urad in 28 davkarij, med katerimi sta dve glavni, in sicer v Celovcu in Beljaku. Davčni okraji se strinjajo s sodnimi. Glavni carinski urad je v Celovcu, Beljaku in Pontablju. Finančna prokuratura v Celovcu je podrejena predsedniku finančnega ravnateljstva ter vodi pravde in ima sploh sodnijsko zastopstvo državnega premoženja in temu enakih zakladov.

Davki so neposredni ali direktni in posredni ali indirektni.

Neposredne ali direktne davke ločimo v realne ali stvarne in personalne ali osebne davke.

Realnim ali stvarnim davkom prištevamo zemljarino, hišnorazredni davek, domarino in 5% davek od donosa poslopij, ki so začasno oproščena hišnega davka.

Personalnim ali osebnim davkom pa prištevamo splošno pridobnino, pridobnino od podjetij, ki morajo polagati javno račune, rentnino, osebno dohodnino in plačarino. Plačarino plačujejo uslužbenci, katerih prejemki znašajo na leto 6400 K ali več, in sicer poleg osebne dohodnine.

Posrednim ali indirektnim davkom prištevamo carino, užitnino, kolkovino, dohodke od puncevanja, davščino od točenja, trgovin in podrobnih prodaj žganih opojnih pijač, samotrštva s soljo in tobakom.

Od vojvodine Koroške dobi na leto država okoli 4 milijone kron direktnih davkov, za kolke in takse 2 milij.,

užitninskega davka 3·4 milij., za sol 0·6 milij., za tobak 3·5 milij. in pri pošti 2·3 milijona kron; skupaj nad 18 milijonov kron; potroši pa za politično upravo $\frac{1}{2}$ milij., orožništvo 0·6 milij., srednje šole in knjižnice 0·3 milij., ljudske šole 0·2 milij., finančne urade 1·3 milij., pošto 1·8 milij., sodstvo 1·1, obrtnost 0·3, ceste in vode 1·5, za pokojnine 1·4 in ima še okoli 2 milijonov kron raznih drugih stroškov za deželo; skupno nad 11 milijonov kron. Čistega dobička dobi tedaj država na leto okoli 6 milijonov kron od dežele.

Hranilnice in posojilnice.

Denarno gibanje leta 1906. po slovenskem Korotanu.

Slovenski Korolan ima razmeroma mnogo hranilnic in posojilnic, vendar je še vedno zelo veliko slovenskega denarja v nemških posojilnicah.
Zadruga, ki so članice Zadrugne zveze v Celju.

Sedež	Tvrška	Sodnijski okraj	Zaveza	Leto ustano- vive	Prijemki K	Izdaki K	Promet K
1. Črna	Hranilnica in posojilnica	Pliberk	neomejena	1890	63.568-14	54.410-50	117.978-64
2. Dješke	"	Velikovec	"	1888	73.419-20	68.634-09	142.053-29
3. Glinje	"	Borovlje	"	1888	208.464-78	195.791-86	404.256-64
4. Loče	Bekštanjna posojilnica	Beljak	omejena	1885	211.886-76	206.601-99	418.488-75
5. Podravlje	Hranilnica in posojilnica	"	neomejena	1893	155.477-60	150.251-87	305.729-47
6. Prevalje	"	Pliberk	"	1891	196.212-51	189.832-92	386.045-43
7. Sinča Vas	"	Dobrla Vas	"	1889	145.755-62	—	—
8. Sloveniji Plajberk	Posojilnica	Borovlje	"	1885	6.693-18	5.467-16	12.160-34
9. Spodnji Dravograd	Hranilnica in posojilnica	St. Pavel	"	1887	286.709-96	279.156-47	565.866-43
10. Saha	"	Pliberk	"	1891	70.114-32	66.937-24	137.051-56

Sedež	Tvrška	Sodnijski okraj	Zaveza	Leto ustano- vive	Prejemki K	Izdathi K	Promet K
11. Št. Lenart pri 7 studencih.	Hranilnica in posojilnica	Bejlak	-	1892	158.771-58	158.511-50	317.283-08
12. Šmihel pri Pilberku	"	Pilberk	-	1888	169.012-20	166.707-39	335.719-59
13. Št. Jakob v Rožu	Posojilnica	Rožak	-	1872	213.901-05	206.222-82	420.123-87
14. Št. Janž v Rožu	Hranilnica in posojilnica	Borovlje	"	1891	149.540-32	141.862-82	291.403-14
15. Št. Juri pri Zili	"	Podklošтром	-	1902	59.904-64	55.839-47	115.744-11
16. Št. Stefan pri Zili	"	Šmohor	-	1894	160.584-86	150.586-06	311.170-92
17. Tinje	"	Velikovec	-	1889	25.609-84	19.087-57	44.697-41
18. Velikovec)	"	"	-	1890	401.951-75	391.513-32	793.465-07
19. Zila	Posojilnica	Bejlak	-	1902	20.884-40	20.868-89	41.753-29
20. Ziljska Bistrica	Hranilnica in posojilnica	Podklošтром	-	1891	142.506-21	136.399-52	278.905-73
21. Žabnice	"	Trbiž	-	1902	36.688-16	36.681-60	73.369-76

1) Hranilnica in posojilnica v Velikovecu je izstopila leta 1908. iz "Zadružne zveze v Celju" in pristopila "Gospo-
darski zvezi v Ljubljani".
V zadnjem času izstopajo splošno hranilnice in posojilnice iz Zadružne zveze v Celju.

Zadruge, ki niso članice Zadrुžne zveze v Celju.

Sedež	Tvrđka	Sodnijski okraj	Zaveza	Leto ustanovitve
1. Celovec	Hranilno in posojilno društvo	Celovec	neomejena	1899
2. Galičja	Posojilnica	Dobriča Vas	"	1903
3. Klobasnica	"	"	"	1903
4. Hodiše	Hranilno in posojilno društvo	Celovec	"	1903
5. Kazaze	Hranilnica in posojilnica	Dobriča Vas	"	1901
6. Sinča Vas	Gospodarska zadruga	"	omejena	1899
7. Skořiče	Posojilnica	Celovec	neomejena	1902
8. Št. Jakob v Rožu	Mlekarna	Rožak	omejena	1901
9. Št. Štefan na Zili	Konzumno društvo	Šmohor	"	1896
10. Železna Kapla	Posojilnica	Železna Kapla	neomejena	1899

Pod št. 2, 3, 4 in 7 navedeni zavodi so se pridružiili, dasi so jih ustanovili Slovenci, nemški zvezi „Central-kassa“ v Celovcu. Pod to zvezo spadata tudi zadrugi sub 1 in 6. Sub 10 navedena posojilnica ni član nobene zveze ter jo revidira revizor, ki ga določi c. kr. deželno kol trgovsko sodišče v Celovcu.

Vojaštvo.

Vojaški novinci iz Korotana tvorijo sedmi pešpolk in popolnjujejo nekoliko peti dragonski, tretji artilerijski, četrti domobranski polk in osmi lovski batalijon.

Razmerje vojaških novincev ali nabornikov po glavarstvih:

Glavarstvo	Število nabornikov	K naboru jih je prišlo	Je bilo potrjenih
Celovec (mesto)	230	206	40
Beljak	1620	1421	291
Celovec	1560	1462	297
Šmohor	569	522	147
Špital	1116	1080	250
Št. Vid	1243	1150	240
Velikovec	1285	1201	246
Volšperk	1105	1050	180

Slovenci plačujejo gotovo 40^o/_o krvnega davka. V beljaškem glavarstvu so našteji leta 1900. uradno samo 21.129 Slovencev in 42.586 Nemcev, toda izmed 300 vsakoletnih vojaških novincev je najmanj $\frac{2}{3}$ Slovencev, ker ima nemško prebivalstvo posebno v tem okraju razne telesne hibe. Slično razmerje je tudi v Korotanu glede hišnorazrednega davka. Po slovenskem delu so nekdanje velike kmetije dandanes popolnoma razkosane in je več gospodarjev, dočim obstojijo po nemškem Korotanu še dandanes velike kmetije, kjer šteje po ena družina po 100 članov, ki ležijo vsi povprek po skednjih, svisljih in na petrah ter se tako množijo. Zato je število nezakonskih otrok v nemškem Korotanu veliko višje nego v slovenskem.

Sodstvo.

Glede na sodstvo je Korotan razdeljen na 28 okrajnih sodišč in ima deželno sodišče v Celovcu.

Vse sodniške razsodbe v deželi se objavljajo v cesarjevem imenu. Razločujemo civilne in kazenske pravde. Civilne pravde obsegajo pravde, izvirajoče iz zasebnopravnega naslova, n. pr. vrnitev posojila, plačanje odškodnine, izpolnitev sklenjene pogodbe i. dr. V kazenske pravde spadajo kaznivi prestopki zakona; ako se obtožencu dokaže krivda, se obsodba glasi na globo ali zapor ali celo na smrt. Pravno postopanje o kazenskih stvareh je ustno in javno, vendar se iz tehtnih ozirov lahko izključi javnost.

Cesar ima pravico, obsojence pomilostiti in odpustiti ali znižati kazni, ki jih je prisodilo sodišče.

Okrajna sodišča sodijo o kazenskih prestopkih zakonov, v civilnih pravnih pa praviloma o takozvanih bagatelnih zadevah in o stvareh do najvišje vrednosti 1000 K. Od leta 1898. se sodi tudi v civilnopravnih stvareh z ustno razpravo.

Drugo sodno inštanco tvori na Koroškem deželno sodišče v Celovcu, tretjo višje sodišče v Gradcu, zadnjo pa najvišje sodišče na Dunaju kot kasacijsko sodišče, ki sodi o ničnostnih pritožbah ter sme izrek o krivdi premeniti ali pa razveljaviti prvo sodbo.

Deželno sodišče v Celovcu sodi v civilnih pravnih, v katerih je soditi o večjih pravicah in rečeh, ki imajo vrednost nad 1000 K. Deželno sodišče sodi o kazenskih zadevah zaradi zločina, ki se kaznujejo z ječo, izgubo redov, plemstva i. t. d., potem pa tudi o zločinah in prestopkih, ki jih zakrivljajo časopisi. Proti sodbi deželnega sodišča se smeta pritožiti državni pravdnik in obsojenec pri nadsodišču v Gradcu, oziroma pri najvišjem sodišču na Dunaju.

Za kupčijske reči je posebno kupčijsko sodišče. Pri hudodelstvih, navedenih v zakonu, za katera so določene hude kazni, pri političnih, po vsebini tiskovin učinjenih hudodelstvih in prestopkih sodijo porotniki o zatoženčevi krivdi. Porotno sodišče v Celovcu daje deželanom pravico in dolžnost, da sodelujejo pri kazenskem pravosodju.

Porotnik bodi vsaj 30 let star, pisanju in čitanju več ter imej v kaki avstrijski občini domovinsko pravico. Porotnik mora bivati vsaj eno leto v kaki občini in plačevati 20 K direktnega davka na leto brez doklade.

Na Koroškem je 33 odvetnikov in sicer v Celovcu 17, v Beljaku 5, v Trgu, Špitalu in Volšperku po 2, po eden pa v Šmohorju, Greifenburgu, Brežah, Št. Vidu in Velikovcu. Notarjev je sedaj 31, in sicer v Celovcu 3, v Beljaku 2, pri ostalih okrajnih sodiščih pa po eden.

ŠOLSKO NADZORSTVO.

Ljudske šole nadzorujejo: Krajni šolski svet, okrajni šolski svet in deželni šolski svet. Delokrog in sestavo teh oblasti določujejo na podlagi državnih zakonov za vsako kronovino posebni deželni zakoni.

A. Krajni šolski svet.

Krajni šolski svet nadzoruje ljudske šole, ki se vzdržujejo popolnoma ali deloma ob državnih, deželnih ali občinskih sredstvih, in obstoji iz zastopnikov cerkve, šole in občine. Sveta dolžnost krajnega šolskega sveta je, da zastopa šolsko občino v vseh gospodarskih in pravnih stvareh, ki se tičejo šole, zlasti pa pri obravnavah o ustanovitvi in razširjanju šol in o zidanju šolskih prostorov. Dolžan je skrbeti, da se izpolnjujejo šolski zakoni in ukazi višjih šolskih oblasti in da se uredi po teh zakonih in ukazih primerno šolstvo. Člani krajnega šolskega sveta imajo pravico, priti v šolo, da se prepričajo o stanju šole. Na šolah, kjer je več učnih moči, ima krajni šolski nadzornik pravico, da je pričujoč pri učiteljski konferenci.

Udje krajnega šolskega sveta volijo izmed sebe predsednika in namestnika na tri leta.

B. Okrajni šolski svet.

Okrajni šolski svet ima višje nadzorstvo nad ljudskimi šolami v svojem okraju. Šolski okraji v Korotanu se po svojih okoliših ujemajo s političnimi. Mesto Celovec je poseben šolski okraj.

Člani okrajnega šolskega sveta so: 1. Predsednik političnega okrajnega glavarstva kot predsednik. 2. En duhovnik za vsako veroizpoved, ki šteje v okraju čez 2000 duš. Tistega duhovnika določi škofijski ordinarijat oziroma senjorjat. 3. Trije zvedenci v šolstvu, ki jih izvoli okrajna učiteljska skupščina. 4. Trije člani, ki jih izbere župani dotičnega okraja. 5. Okrajni šolski nadzornik.

Okrajni šolski svet se shaja najmanj po enkrat v mesecu na posvetovanje. Za veljavno sklepanje mora biti navzoča večina članov. Pritožbe zoper razsodbe okrajnega šolskega sveta rešuje deželni šolski svet.

Minister za bogočastje in nauk imenuje za vsak okraj enega okrajnega šolskega nadzornika za dobo šestih let. Nadzornik vodi okrajne učiteljske skupščine in ima dolžnost, nadzorovati pouk in ogledovati šole. Okrajni šolski svet in okrajni šolski nadzornik ima naslov „cesarski kraljevi“. Na Koroškem je 8 okrajnih šolskih nadzornikov.

C. Deželni šolski svet.

C. kr. deželni šolski svet je najvišja šolska oblast v deželi za vse šole.

Deželni šolski svet tvorijo: 1.) deželni predsednik; 2.) dva poslanca deželnega odbora; 3.) poročevalec za upravne in gospodarske šolske stvari; 4.) deželni šolski nadzorniki; 5.) katoliški in protestantovski duhovnik; 6.) dva člana učiteljskega stanu; 7.) poslanec občinskega zastopa stolnega mesta.*

* Pod številom 3., 4., 5. in 6. navedene člane imenuje cesar.

Seje deželnega šolskega sveta so ali redne ali izredne. Stvari, zastran katerih se mora izreči kaka razsodba ali izročiti ministrstvu kako mnenje ali nasvet, se obravnavajo zborno, vse druge pa se rešijo pod osebno odgovornostjo predsednikovo, ki mora v vsaki seji deželnemu šolskemu svetu naznaniti naredbe, ukrenjene v tem času.

Pritožbe zoper razsodbe deželnega šolskega sveta se morajo nasloviti na ministrstvo in vložiti pri deželnem šolskem svetu v 14 dneh po objavi razsodbe. Deželnih šolskih nadzornikov posebni poklic je, da imajo pri nadzorovanju šol naravni vpliv na pedagoško-didaktične posle šol, da vodijo izpite, da čuvajo nad poslovanjem šolskih ravnateljev, okrajnih in krajnih šolskih svetov. Deželni predsednik pa sme za posamezne slučaje izročiti opravila te vrste tudi drugim članom deželnega šolskega sveta. Nadzorniki poročajo o tem svojem poslovanju deželnemu šolskemu svetu, a ta poroča naučnemu ministrstvu.



PREBIVALSTVO PO NARODNOSTI IN VERI.

Imena krajev, gora, voda, travnikov, njiv in gozdov po Korotanu nam pričajo, da je bival nekdam po celem Korotanu slovenski rod. Ko pa so prišli naši pradedje koncem 8. stoletja pod tujo oblast, so se začele meje vedno bolj krčiti in manjšalo se je število slovenskega ljudstva.

Pri zadnjem ljudskem štetju leta 1900. so našli na Koroškem vsega prebivalstva 367.324 in med temi samo 90.495 Slovencev, a 269.960 Nemcev.

Do leta 1860. sta se govorila oba deželna jezika po celem Korotanu, kajti do tega leta so pošiljali gospodarji iz vseh nemških krajev otroke na »menjo« v slovenske kraje, kjer so se poznejši posestniki naučili slovenskega jezika.

Leta 1880. so tvorili Slovenci v Korotanu vzlic takozvani „nepriustranski“ uradni štetvi 29·38% vsega prebivalstva; leta 1890. je bilo Slovencev že samo 27·98%. Naza- dovali so za 1·4%; število Slovencev se je zmanjšalo samo za 1222. Leta 1900. so našli Slovencev še 24·63% vsega prebivalstva. Razlika v odstotkih znaša v desetih letih 3·35, v dvajsetih letih pa 5·75%. Število Slovencev se je skrčilo od leta 1890. do 1900. za celih 11.535, od leta 1880. pa za 12.757, dočim je narastlo število Nemcev od leta 1890. do 1900 za 15.328, od leta 1880. pa za 28.375. Število Slo- vencev se je skrčilo od leta 1880. za 12·47%, število Nem- cev pa pomnožilo za 11·74%. Število prebivalstva sploh pa je narastlo od leta 1880. samo za 5·33%, komaj za 18.594 ljudi. Odkod so tedaj vzeli Nemci svoj prirastek, ki znaša 9781 ljudi več nego splošni prirastek prebivalstva v deželi in kam je izginilo 12.757 Slovencev?

Uradno štetje nima prave vrednosti že iz navedenih dejstev ne, posebno pa zato ne, ker je nemogoče, da bi se bilo število Slovencev sploh zmanjšalo, saj je primeroma veliko več novorojencev med Slovenci kakor med Nemci. Slovencev je gotovo še dandanes nad 120.000 v Korotanu. Vzrok temu umetnemu naraščanju nemškega prebivalstva moramo iskati v tem, da so našli leta 1900. v nekaterih občinah zelo veliko Nemcev, dočim jih je bilo tam leta 1880. ali leta 1890. prav malo ali pa prav nič.

V Smerčah pri Zili, kjer ni nobenega pravega Nemca, so jih našli leta 1880. 4^o/_o, l. 1890. 6^o/_o, l. 1900. pa 28^o/_o; v Kostanjah leta 1880. samo 1^o/_o, leta 1900. pa 70^o/_o; v Žihpolju leta 1880. samo 1^o/_o, leta 1890. 2^o/_o, l. 1900. 45^o/_o; v Medborovnici leta 1880. 0^o/_o, leta 1900. pa 69^o/_o; v Vrbi leta 1880. 27^o/_o, leta 1900. pa 100^o/_o; v Št. Kandolfu leta 1880. 4^o/_o, leta 1900. pa 69^o/_o; v Črnem Gradu leta 1880. 0^o/_o, leta 1890. 41^o/_o, leta 1900. pa 59^o/_o; v Rikarji Vasi leta 1880. 48^o/_o, l. 1890. 5^o/_o, leta 1900. pa 54^o/_o.

V resnici v vseh navedenih krajih ni 10^o/_o pravih Nemcev in zato velja o ljudskem štetju na Koroškem ravno to, kar piše Björstjerne Björnson meseca sušca leta 1908. v „Münchner Zeitschrift“ o Madjarih:

»Ich bin aus einem freien Volke, das sich selbst regiert, und weder in diesem noch in einem anderen nordischen Volke kennt man Wahlbetrug. Ein Volk bei der Wahl betrügen, wäre in unseren Augen dasselbe, wie ihm das Trinkwasser vergiften.

Gefälschte Wahlen — was für eine gesetzgebende Versammlung kann daraus entstehen? Und eine solche Versammlung — was für Gesetze wird sie geben? Und was wird aus der Moral der Leute, die solche Gesetze vollziehen?

Mit der magyarischen Statistik, die jeden zum Magyarer macht, der magyarisch sprechen kann, ist nicht zu rechnen etc.“¹⁾

¹⁾ Dr. Wutte opravičuje v Carinthii št. 5—6 nenavadni naraščaj nemškega občevalnega jezika, pri tem pa zamenja nemški terorizem pri štetju z nemško kulturo.

Občevalni jezik domačega ljudstva po ljudskem štetju iz leta 1900.

	površje v km ²	slovenski	nemški	drugi	v resnici Slovencev	v resnici Nemcev	število hiš
Mesto z lastnim statutom Celovec .	6.18	1671	21.503	119	5671	17.503	1096
Glavarstvo Beljak	1445.38	21.129	42.586	149	27.629	36.086	9513
• Celovec	1477.08	20.969	44.028	46	29.469	35.528	9065
• Špital	2771.27	1	44.820	7	1	44.820	7337
• Šmohor	824.94	4460	13.512	2	6960	11.012	2841
• Št. Vid	1486.99	90	52.057	12	590	51.557	6991
• Velikovec	1316.73	40.877	9994	8	48.877	1994	8229
• Volšperk	998.93	1298	41.460	2	2298	40.460	5931
Skupaj	10.327.50	90.495	269.960	345	121.495	238.960	51.003

Poleg Slovencev in Nemcev je v deželi nad 6500 tujcev, zlasti Italijanov.

Po veri je na Koroškem 346.663 katoličanov t. j. 94·3⁰/₀, 20.394 protestantov t. j. 5·5⁰/₀, 212 židov t. j. 0·06⁰/₀, 31 pravoslavnih t. j. 0·008⁰/₀ in 24 brezvercev.

Verouzpoved.

Občevalni jezik	stan	katoliška	grškoori-jentalška	pro-testantska	židovska	druga
slovenski . . .	moški	43.734	—	56	—	—
	ženski	46.647	—	58	—	—
	skupaj	90.381	—	114	—	—
nemški	moški	122.742	9	9.543	63	10
	ženski	127.569	4	9.967	43	10
	skupaj	250.311	13	19.510	106	20
drugi	moški	3.539	14	533	69	4
	ženski	2.197	4	237	37	—
	skupaj	5.736	18	770	106	4
skupaj		346.663	31	20.394	212	24

Poklic in opravilo prebivalstva.

1038 duhovnikov, redovnikov in redovnic;

4424 vojakov;

11.510 uradnikov, učiteljev, zdravnikov, notarjev, advokatov, umetnikov, pisateljev in pisačev;

9183 v zavodih, pripravljalnica za odgojo in poklic;
 3400 hišnih in rentnih posestnikov;
 54.206 brez določenega poklica;
 214.465 kmetovalcev, živinorejcev, drvarjev, ribičev;
 79.098 rudarjev, obrtnikov in trgovcev.

Družinsko razmerje.

Mesto s svojo upravo in glavarstva	stan	ne-oženjeni	oženjeni (omožene)	vдовcev (vdov)	ločeni	razporočeni
Celovec (mesto).	moški	9466	2829	261	15	—
	ženski	7800	2776	1099	38	—
	skupaj	17266	5605	1360	53	—
Beljak	moški	22299	8947	898	17	5
	ženski	21910	8983	2604	26	4
	skupaj	44209	17930	3502	43	9
Celovec	moški	23221	7822	919	17	1
	ženski	24204	7800	2144	73	1
	skupaj	47425	15622	3063	90	2
Šmohor	moški	5900	2550	293	—	—
	ženski	6202	2530	699	5	—
	skupaj	12102	5080	992	5	—
Špital	moški	15766	5576	647	5	—
	ženski	16158	5578	1519	8	1
	skupaj	31924	11154	2166	13	1
Št. Vid	moški	20988	4997	546	13	1
	ženski	20211	4928	1373	8	1
	skupaj	41199	9925	1919	21	2
Velikovec	moški	17287	6648	799	9	1
	ženski	17931	6751	1786	3	1
	skupaj	35218	13399	2585	12	2
Volšperk	moški	15444	5866	493	5	—
	ženski	14511	5834	1270	3	—
	skupaj	29955	11700	1763	8	—
Skupaj	moški	130371	45235	4856	81	8
	ženski	128927	45180	12494	164	8
	skupaj	259298	90415	17350	245	16

Razmerje odrastlega moškega in ženskega prebivalstva :

Mesto s svojo upravo, glavarstvo	Od 100 oseb						Od 100 rojencev leta 1900 je bilo nezakonskih
	moškega spola čez 24 let starih je			ženskega spola čez 24 let starih je			
	neože- njenih	ože- njenih	loče- nih in vdov- cev	neomo- ženih	omo- ženih	ločenih in vdov	
Mesto Celovec .	47·64	47·71	4·65	58·26	29·61	12·13	62·07
Šmohor	33·65	59·51	6·84	48·91	39·97	11·12	28·90
Beljak	35·51	58·48	6·01	48·59	39·75	11·66	30·98
Špital	43·72	50·38	5·90	55·17	35·19	9·64	38·03
Celovec	46·06	48·17	5·77	56·66	33·75	9·59	46·53
Št. Vid	59·22	36·67	4·11	64·30	27·88	7·82	56·02
Velikovec	42·60	51·17	6·23	53·26	36·94	9·80	33·57
Wolfsberg	44·33	51·31	4·36	52·02	39·39	8·59	34·23
Skupaj . .	44·78	49·78	5·44	54·82	35·29	9·89	41·07

Nezakonskih otrok je bilo leta 1900. na Kranjskem 6·46 %, v Istriji 3·82 %, na Solnograškem 25·29 %, na Češkem 13·15 %, na Spod. Avstrijskem 23·96 %.

Leta 1880. je bilo na Koroškem 46·3% nezakonskih otrok. Na leto je okoli 1700 porok in 11500 novorojencev (5600 dečkov in 5900 deklic). Na leto jih umrje 9410. Ljudstvo se pomnoži na leto za 0·6%.

Gostost ljudstva po občinah.

Prebivalci	Šmohtor	Špital	Beljak	Čelovec	Št. Vid	Velikovec	Vošperk	Skupaj
do 500	4	6	1	3	2	1	4	21
500—1000	14	14	10	15	8	5	13	79
1000—1500	4	12	3	15	11	8	12	66
1500—2000	2	4	4	12	3	11	2	38
2000—2500	—	2	5	4	8	—	2	21
2500—3000	—	2	—	3	1	4	2	12
3000—3500	—	—	2	—	1	1	—	4
3500—4000	—	—	4	—	—	—	—	4
4000—4500	—	—	—	—	—	1	1	2
nad 4500	—	1	1	1	1	—	1	5

KRATEK PREGLED DEŽELNE ZGODOVINE.

Današnji Korotan nima sedanjega obsega še 100 let. Zgodovinske izkopine v Toplicah pri Beljaku, na Napoleonom Travniku, na Bregu pri Rožaku, v Gorni pri Zili, kakor tudi nekatera imena gora in voda nam kažejo, da so prebivali tu v najstarejših časih pred Rimljani, že v hallštattski dobi, različni narodi, ki so imeli že precej razvito kulturo. Grobišča na Gosposvetskem Polju in v Tiburniji nam svedočijo, da so Rimljani razširili v deželi prosveto in ustanovili mnogo

cvetočih mest, ki so pa izginila za preseljevanja narodov, ko so drli razni divji narodi skozi Korotan proti jugu ali pa se naselili začasno v njem.

V 6. stoletju se pojavijo v deželi in v Pusti Dolini na Tirolskem Slovenci kot mogočen narod. Kdaj so prišli v deželo in v kakem številu, ni dognano. V Pusti Dolini so prišli v dotiko z Bavarci. Posledica tega je bila, da so prišli v odvisnost mogočnejših Bavarcev, odkoder se jim je oznanjevalo krščanstvo; s krščanstvom pa je prišel tuj vpliv, tuji priselniki — germanizacija. — Leta 788. podjarmi Karel Veliki Bavarce in z njimi Slovence, razdeli njih dežele v krajine ali komitate, nadomesti polagoma domače kneze s tujimi ter določi Dravo za mejo med solnograško nadškofijo in oglejskim patrijarhatom. Leta 976. loči cesar Oton II. od Bavarskega Korotan ter mu nadene naslov vojvodina Korotanska, ki je obsegala sedanji Korotan, velik del Štajerske, Pusto Dolino in Kranjsko, ki je bilo združeno s Korotanom od leta 976—1076. V 10. in 11. stoletju so postala tudi obmejna okrožja samostojne krajine ter se ločile od Korotana, ki je izgubil vsled tega svoj prejšnji pomen. Dobili so pa poleg tega v deželi obširna posestva solnograški nadškofje, brizinski, bamberški in krški škofje, samostani in cela vrsta posvetnih grofov in knezov. Od leta 1077—1122. so vladali Korotanu Eppenšteinci, od leta 1122—1269. pa Šponheimci. Najslavnejši vojvoda šponheimski je bil v slovenski zgodovini znani Bernard (1202—1256.). Po smrti Bernardovega sina Urha III. (1269) je dobil Korotan sorodnik Šponheimcev, češki kralj Otokar II. Stalni vladarji so prišli šele leta 1335. s Habsburžani. Do tega časa so vladali v deželi Otokar II. do 1276., Filip, brat Urha III. do 1282., Habsburžan Albert do 1286., do leta 1335. pa Tirolski grofje.

Po smrti vojvode Henrika I. (1335) so dobili Korotan Habsburžani in Oton Veseli je bil po starih šegah slovesno ustoličen 2. malega srpana leta 1335. na Gosposvetskem Polju za Koroškega vojvodo.

V 15. stoletju so plenili in požigali večkrat po deželi Turki. Leta 1500. odklopi od Korotana cesar Maks I. Pusto Dolino ter jo združi s Tirolsko in leta 1518. postane Celovec

glavno mesto v deželi. V mnogih koroških rudokopih so delali navadno rudarji iz Saske, Bavarske in Švabske, ki so prinesli poleg nemškega duha, nemških šeg in navad tudi protestantsko vero v deželo, ki se je razširila kmalu po večjem delu dežele in izginila skoro popolnoma, ko so poklicali leta 1600. jezuite v Celovec. Vsled mnogih davkov v 30letni vojni je trpel mnogo Korotan in blagostanje prebivalcev se je povzdignilo šele s kupčijo s Trstom, ko so izboljšali cesti čez Ljubelj in Koren (l. 1728.). Za kmetijstvo je skrbela Marija Terezija, ki je ustanovila l. 1764. Kmetijsko družbo in odkupila od bamberskih škofov leta 1759. njih posestva ter jih združila z deželo. Jožef II. je odpravil samostane v Osojah, Podkloštrom, Vetrinju, v Št. Pavlu i. dr. (v Št. Pavlu so benediktinski samostan obnovili zopet l. 1809.) ter priklopil velikovsko okrožje lavantinski škofiji. Od leta 1859., ko so premestili škofovski sedež lavantinske škofije v Maribor, je združena cela dežela pod enim škofom.

Mnogo je trpela dežela za francoskih bojev in marsikateri junak je storil junaško smrt za domovino v tujini. Vsled sekularizacije leta 1803. so posestva solnograških nadškofov in brizinskih škofov združili z deželo.

Francozi so zasedli začasno deželo leta 1797. in leta 1805. Po schönbrunnskem miru leta 1809. je ustanovil veliki Napoleon Ilirijo; k njej je poleg drugih pokrajin pripadal tudi Zgornji Korotan od leta 1809.—1813. Ko so premagali skupni evropski vladarji Napoleona, je dobil cesar Franc I. z drugimi deželami tudi Korotan nazaj.

Po nesrečnih vojnah leta 1859. in 1866. je postalo Koroško mejna dežela proti Laški ter dobilo v stratezičnem, političnem in kupčijskem oziru veliko važnost. Velikega pomena so zgradbe mnogih železnic v deželi, po katerih je postal Korotan na vse strani odprt svetovnemu prometu.

KRAJEPIS.

Koroško je razdeljeno v političnem oziru v 7 glavarstev, eno mesto s svojim statutom in 252 občin. V deželi je 11 mest, 27 trgov in 2856 vasi.

Mesta so: Celovec, Beljak, Št. Vid, Velikovec, Pliberk, Breže, Volšperk, Št. Lenart, Št. Andraž, Strassburg in Sovodje. Trgi so: Spod. Dravograd (Traberck), Guštanj, Železna Kapla, Labud, Št. Pavel, Grebinj, Reichenfels, Stari Dvor, Kotorče, Hüttenberg, Motnica, Gradež, Krka, Weitensfeld, Trg, Paternijon, Millštatt, Špital, Sachsenburg, Greifenburg, Zgor. Bela, Zgor. Dravograd, Muta, Šmohor, Trbiž, Naborjet in Pontabelj (Tabelj).

Deželno glavno mesto.

Celovec¹⁾ (450 m) ob Glini ima nad 25.000 prebivalcev ter se razprostira na vznožju 584 m visoke Križne Gore v veliki ravnini, ki jo omejujejo na severu Šenturška in Šentmagdalenska Gora, na zahodu Vrbsko Jezero, na jugu Zadnica, na vzhodu pa Svinška Planina.

Mestno ozemlje meri 618 ha ter ima 148 ulic, cest in trgov. Mesto je razdeljeno v 8 okrajev in ti so: I., II., III. in IV. mestni okraj, 5. šentvidski okraj, 6. velikovski okraj, 7. vetrinjski okraj in 8. beljaški okraj.

Prvič omenja trg „Chlagenuurt“ vojvoda Ulrik II. koncem 12. stoletja v neki listini in leta 1279. se omenja že kot mesto; obsegalo je tedaj poleg nekaterih ulic samo Župnijski in Stari Trg. Ostanke zidovja najstarejšega mesta vidiš lahko še dandanes pri mestni župnijski cerkvi. Mesto ima več lepih cerkva, krasnih poslopij, 1120 hiš in 8 tovaren.

Najstarejša cerkev je mestna župnijska cerkev, ki so jo bili sezidali že leta 800; dne 4. grudna leta 1690. jo je podrl potres deloma in dobila je današnje lice že leta 1697. Stolnico so postavili protestantje od leta 1582. do 1593. ter jo prepustili za protireformacije jezuitom; leta 1670. zgrajeno cerkev Sv. Duha imajo uršulinke; benediktinsko so postavili leta 1613. frančiškani ter jo prepustili l. 1807. benediktincem; večina ostalih cerkva je nastala v 17. in 18. stoletju.

Izmed spomenikov je važen monumentalni vodnjak na Novem Trgu (bazen, zmaj in krepek Korošec), ki so ga

¹⁾ Nemško ime „Klagenfurt“ nima nič opraviti z nemško razlago „Glanfurt“, ampak je skoro gotovo samo prevod slovenskega imena Celovec — pravilno Cvelovec, kakor izgovarjajo to ime še dandanes na Goriškem. (Vendar še etimol. slov. „Celovca“ ni popolnoma jasna).

izklesali iz kloritovega skrilavca na Križni Gori in ga postavili na sedanjem mestu leta 1636.; vzhodno od vodnjaka je Marijin kip iz l. 1686. v spomin zmage nad Turki, zahodno od vodnjaka pa kip Marije Terezije, ki so ga odkrili v pristostvovanju cesarjeviča Rudolfa 4. malega sprana leta 1873. Na Trgu Sv. Duha je leta 1689. postavljeno znamenje Sv. Trojici v zahvalo, da je ponehala huda kuga, v Rossbacherjevi hiši pa okameneli ribič. Na Senenem Trgu je leta 1781. postavljeni kip sv. Florijana, ki spominja na požare v mestu v letih 1514., 1535., 1636., 1723. in 1777. Na Kardinalskem, poprej Knezovem in tudi Živinskem Trgu je mramornati obelisk, ki ga je dal postaviti kardinal Salm leta 1807. v spomin požunskega miru i. dr.

Imena ulicam so nadedli večinoma po imenitnih in zasluznih mozeh: Ahacljeva ulica je dobila ime po slovitem slovenskem naravoslovcu iz Slomškove dobe, ki se je bil narodil v Gorinčicah v Rožu in ima svoj spomenik na vrtu c. kr. kmetijske družbe v Celovcu; Pavličeva ulica je imenovana po škofu Pavliču iz Medborovnice, Pernhartova ulica po slavnem slikarju gorskih panoram iz Medgorij, Wulfenova ulica po naravoslovcu in jezuitu baronu Wulfenu iz Belgrada, Košatova cesta po komponistu Košatu iz Vetrinja i. dr.

V Celovcu je sedež deželnega predsednika, knezoškofa, raznih oblastev, deželnega zbora, trgovske in obrtnijske zbornice, kmetijske družbe, družbe Sv. Mohorja, italijanskega podkonzulata, garnizijskega sodišča, pehotnega brigadnega poveljstva št. 12, dopolnilnega okrajnega poveljstva št. 7, štabne postaje 17. polka i. t. d. V Celovcu so razna društva, razni učni in dobrodelni zavodi i. t. d.

Celovec ima svoj zakon ali statut. Občinski zastop upravlja za Celovec obenem posle okrajnega glavarstva ter ima zato posebne uradnike ali magistrat.

Po veri je 96 $\frac{1}{2}$ % katolikov, drugovernikov pa 950, in sicer 775 protestantov, 145 židov in 30 drugovernikov in brezvercev. Po občevalnem jeziku je bilo leta 1900. v mestu samo 1671 ljudi z vojaštvom vred s slovenskim, 21503 prebivalcev z nemškim in 119 z drugimi občevalnimi jeziki ali

93% Nemcev in 7% Slovencev, dočim je bilo leta 1857. 9414 Slovencev in le 3419 Nemcev ali 63·70% Slovencev in 36·30% Nemcev.

Okoli mesta in v mestu je več lepih izprehajališč in drevoredov. Najlepši in najhvaležnejši izlet je do Vrbskega Jezera; nedaleč od mesta je zgodovinsko Gosposvetsko Polje, mnogo graščin, na Bregu ob Krki mestna elektrarna i. dr.

Po zgradbi karavanske železnice je Celovec najvažnejše prometno središče v deželi ter ima poleg centralnega kolodvora še na vzhodu državni kolodvor, na zahodu pa postajališče Lend ob kanalu.

Glavarstvo Volšperk.

Kdor hoče spoznati popolnoma slovensko ozemlje v Korotanu, ga mora prepotovati podolž in počez, ob periferiji in po njegovih najbolj oddaljenih dolinah, a včasih se mora celo povzpeti na osamljene griče ali pa celo na višje gore, da dobi splošno njegovo sliko.

H glavarstvu Volšperk in v sodni okraj Št. Pavel spadata samo dve deloma slovenski občini, Spodnji Dravograd in Labud.

Slovenska občina¹⁾ Spodnji Dravograd meri 5532 ha in ima 2588 prebivalcev in meji pri Sv. Magdaleni 32°45' v. d. na Štajersko. Od Sv. Magdalene nas pripelje državna cesta ob levem bregu Drave po enournem hodu do trga Spod. Dravograda, dočim se razprostirajo na obronkih Kozjaka, na pobočju Petelinka slovenske vasi: Sv. Duh, Velka, Kozji Vrh, Ojstrica, Gorica, Viča, Stari Grad, Rabenštejn in že precej ponemčeni Št. Lovrenc.

Trg Spodnji Dravograd, čigar kolodvor je že na Štajerskem, ima jako ugodno lego in je zelo stara naselbina. Že za Rimljanov sta se križali tu dve važni cesti; v srednjem veku so povzdignili staro naselbino mogočni Auffenšteinci in tudi povzročili, da je dobila že v 13. stoletju trške pravice.

¹⁾ Pri zadnjih občinskih volitvah so zmagali slovenski okoličani; zato so sklenili deloma ponemčeni tržani, da ločijo trg od okolice.

Severno od Spod. Dravograda ležeči trg Labud je že skoro popolnoma ponemčen, le pri četrt ure od trga oddaljeni Farski Vasi, v Drumljah in na Magdalenski Gori se zaveda prebivalstvo še slovenske narodnosti.

Glavarstvo Velikovec.

Pri Drumljah ob državni cesti meji labudska občina na občino Rudo s 4235 ha in 1693 prebivalci, kajti del vasi spada že v občino Rudo, kjer sta župniji Ruda in Gorenče. Visoko nad Dravo, pod zarastlim hribovjem in na rodovitni planoti je vas Led in nedaleč stran pod Vižnoško Goro pa Radegunda z zelo staro podružnično cerkvijo, ki se imenuje prvič že leta 1091. Ob cesti, ki drži iz Velikovca oziroma Grebinja čez Dravo v Pliberk, je mala nad 100 let stara naselbina Lipica s fužinami barona Helldorfa, severno pa župnijska vas Ruda, kjer je bila ustanovljena župnija leta 1521.; zahodno od Lipice ob cesti v Velikovec sta Šmartno in Kanor. V bližini Rude imamo gradova Helldorf in Weiseneck, kjer je bil uničen leta 1293. zadnji potomec nekdanj mogočnih Heunburžanov ali Vobranov, grof Urh, ki je bil tast celjskega grofa Urha. Vzhodno od Rude loči hribovje Gaberje, kjer leži slovenska vas Gruča, slovensko ozemlje od nemškega.

Z vasjo Lipa se prične severno od Rude trška občina Grebinj, ki obsega 5272 ha in ima 3278 prebivalcev. Trg je dobil svoje ime po gradu, ki se je dvigal nad trgom nekdanj na 616 m visoki navpični skali. Grad Grebinj kot posest bamberških škofov se omenja že leta 1160.; leta 1759. ga je kupila cesarica Marija Terezija od bamberških škofov in prepustila grofom Eggerjem, ki sta jih podedovala barona Helldorfa. Grad je začel propadati v začetku 19. stoletja. Prebivalstvo v grebinjski občini je slovensko in se bavi radi razsežnih travnikov in njiv s poljedelstvom in živinorejo. Pol ure od trga je nekdanji premonstratenski samostan Klošter ali Grebinjski Klošter, ki so ga ustanovili leta 1236., odpravili pa leta 1782. V Kloštru sta dve stari cerkvi, obe polni zgodovinskih kipov; ena je romanska bazilika z go-

tiškimi in barošskimi oltarji, pri drugi je zvonik nad srednjo ladjo zgrajen v romanskem slogu, cerkev sama pa v gotiškem. Pokopališče je obdano z zanimivim zidovjem. Celo samostansko poslopje je ohranjeno še dovolj dobro in služi za župnišče in stanovanje logarju; tudi gostilna je v samostanu.

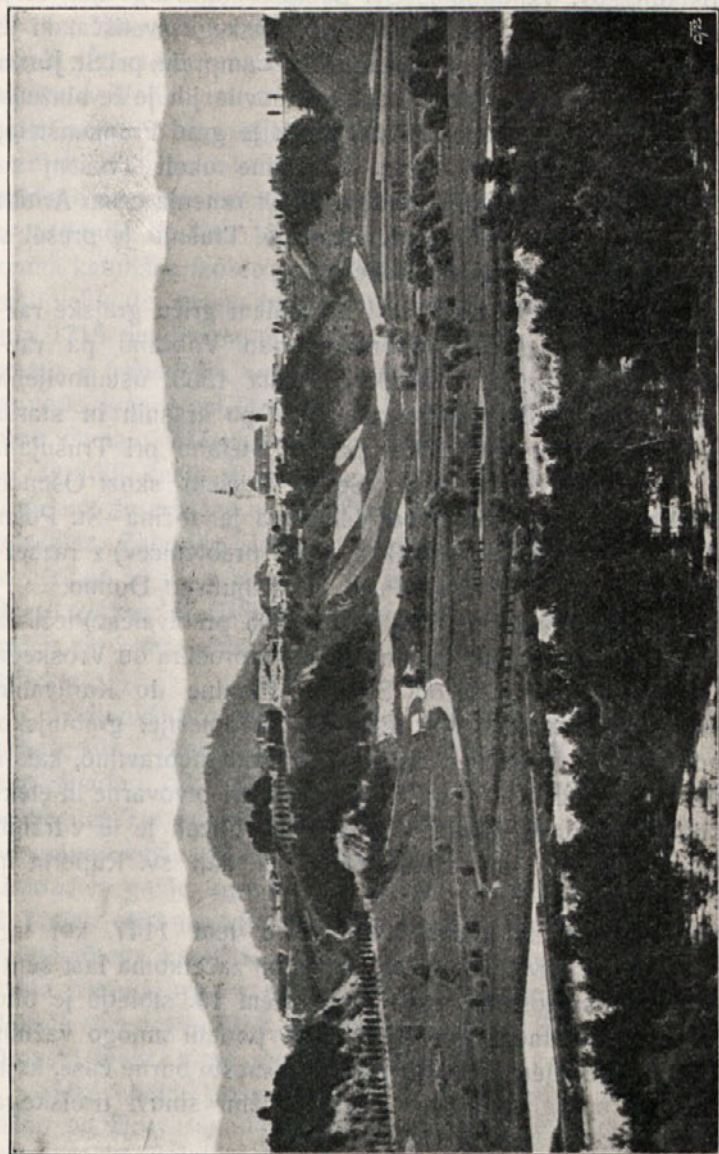
Severno od Grebinja so Djekše, ki obsegajo kot občina 5041 ha in imajo 1766 prebivalcev. Djekška občina se razprostira na pobočju Svinške Planine in spada pod tri župnije. Južno od Djekš je Čarovniški Vrh ali koroški „Blocksberg“, ki je znan izza preganjanja čarovnic in čarovnikov.

Kraj Djekše je jako star, kajti imenuje se prvič že leta 895., cerkev v Djekšah pa leta 1379., ki je trpela pozneje mnogo od Turkov in Ogrov in ima še sedaj visoko obzidje; enako obzidje ima cerkev v Krčanjah in Kneži. Severovzhodno od Djekš je župnija Gornje Krčanje (1049 m), kjer se omenja cerkev prvič leta 1238., župnija pa leta 1787. Sedanjo obliko je dobila cerkev leta 1518., ko so povečali prvotno kapelico Sv. Mihaela, jo zgradili v gotiškem slogu in okrasili znotraj z znamenitimi freskami; posebno originalna je slika sv. Družine.

Med Djekšami in Krčanjami leži najvišja župnija na pobočju Svinške Planine, Kneža (1161 m), z jako staro cerkvijo in nedaleč od precej ponemčene občine Pustrice, ki obsega 3502 ha in ima 1196 prebivalcev. Zadnja slovenska naselbina pod Svinško Planino je župnija Golovica (1127 m), ki spada deloma pod občino Pustrico, deloma pa pod Djekše.

V glavarstvu Št. Vid, in sicer v sodnem okraju Svinec živijo Slovenci v Mostiču ali pri Sv. Janezu na Brukli, v Bistrici, kjer je krasna gotiška cerkev s starimi slikami iz življenja našega Zveličarja, pri Sv. Valpurgi pri Svincu in Št. Lipšu. Župnija Št. Lipš se razteza v tri glavarstva: Št. Vid, Velikovec in Celovec. Mostič je železniška postaja ob Krčici, ima lepo lego na rodovitnih tleh in veliko tovarno za verige.

Južno od Mostiča sta v koroški zgodovini znameniti in obsežni občini Važenberk (5992 ha, 2871 prebivalcev) in Vobre (2862 ha, 1499 prebivalcev), ki segata do Velikovca. Občina Važenberk se razteza od Drave do Sv. Gregorja ob Krki, Vobre pa od Djekš do Velikovca. Grad Važenberk



VELIKOVEC.

Fot. A. Beer v Čelovci.

stoji na 120 m visokem griču in je sedaj lastnina grofov Christalniggov. Vzhodno je Sv. Lampret (662 m), kjer stoji mala cerkva v sredi razpadlega rimskega svetišča, ki je bilo posvečeno Jupitru. Cerkve pri Sv. Lampretu, pri Št. Juriju in Št. Marjeti so zelo stare, kajti ustanovila jih je že blažena grofinja Hema leta 1043.; pri Št. Juriju je grad Frankenštein, pri Št. Marjeti pa Telenberg. Razvaline okoli Trušenj so ostanki starih slovenskih gradov, ki jih omenja cesar Arnulf v neki listini leta 895. Grad Zgornje Trušnje je prešel v zadnjem času v slovenske roke.

V Vobrah¹⁾ so sredi vasi na malem griču grajske razvaline nekdanj mogočnih Vobranov, nad Vobrami pa razvaline starega grada Rauterburga. Leta 1303. ustanovljena gotiška cerkev v Vobrah je znamenita po krasnih in starih ornamentih kakor tudi cerkev pri Sv. Štefanu pri Trušnjah. Od Vober drži cesta mimo Spod. Trušenj skozi Ošenco proti Velikovcu. Vzhodno od Velikovca je občina Št. Peter na Višinjah (Vašinjah) (2990 ha, 1205 prebivalcev) z razsežnim razgledom na Peč ali Peco in Podjunsko Dolino.

Velikovec (461 m, 1098 ha in 2606 prebivalcev) leži na diluvijalni terasi velike ravnine, ki se razprostira od Vrbskega Jezera do Pliberka in od Svinške Planine do Karavank. Velikovec ima predmestja: Celovško predmestje, grebinjsko predmestje in Velikovec. Mesto je zifano nepravilno, kakor druga stara mesta, in ima več uradov, tri pivovarne in električno razsvetljava. Živahno gibanje po ulicah je le v tržnih dnevih, zlasti pa na velika sejma, na dan sv. Ruperta in sv. Miklavža.

V listinah se imenuje Velikovec leta 1147. kot trg, leta 1254. pa prvič kot mesto ter je bil začetkoma last šentpavelskega samostana, toda že koncem 13. stoletja je bilo mesto last deželnega kneza, ki mu je podelil mnogo važnih pravic. V srednjem veku je preživelo mesto burne čase, kajti leta 1293. so se bojevali v mestni bližini sinovi tirolskega grofa Majnarda in grof Urh Vobranski.

¹ Vobre ali Vovbre, koren obr; nemški Haimburg nastal iz Heunburg Hunnenburg.

Vojvoda Viljem je pomnožil mestu pravice in mu podelil leta 1405. skladišče za labudsko železo; cesar Friderik III., na katerega spominjajo v mestu razni napisi, je podelil mestu leta 1443. vinsko skladišče in leta 1470. je otvoril sijajno v Velikovcu veliki deželni zbor. Za turških in ogrskih navalov sta veliko trpela mesto in okolica. V protestantski dobi je deloval v mestu predikant Jurij Wieser in pridobil za novo vero skoro vse prebivalce, ki so ostali protestantje do leta 1600., ko je hodila od kraja do kraja znana katoliška izpreobrnjevalna komisija. Leta 1690. je porušil velik del mesta hud potres; v 16. stoletju, posebno pa leta 1715. je divjala po mestu huda kuga. Veliko je trpelo mesto v francoskih vojnah. Leta 1809. je dal požgati nadvojvoda Ivan most čez Dravo, ko se je umikal pred Francozi proti Dunaju. Mesto je začelo nazadovati nekaj že tedaj, ko so zgradili cesto čez Ljubelj in oškodovali promet čez Jezersko, še bolj pa v novejšem času, ko se je ognila mesta železnica. Zahodno, 10 minut od mesta je jako stara župnija in cerkev, ki jo je posvetil že škof sv. Virgilij v 8. stoletju. Blizu cerkve je Ciril-Methodova šola, ki pa vsled bližine mesta in ker nima pravice javnosti, ne more posebno uspevati. ¹⁾

Velikovška okolica je jako slikovita in jo pregledaš najlaže ali z Brankovce ali pa s sosednega Križnega Griča. Jugozapadno od Velikovca je občina Tinje (1319 ha, 609 prebivalcev) z mogočnim proštovim gradom, kamor prideš od glavne ceste ali mimo Humtrega ali pa mimo Črnega Grada, ki ga je zgradil leta 1339. Konrad Auffersteinski. V Tinjah (463 m), kjer je župnik inful. prošt velikovškega kolegijatnega kapitlja, se imenuje župnija že leta 1115.; sedanja župnija sega v občine Tinje, Važenberk, Grabštanj in Pokrče ter ima 1612 prebivalcev. Blizu Tinj je bil stari Dravski Dvor, ki se omenja že leta 860.

Vse občine južno, severno in vzhodno od Pliberka in južno od Drave spadajo pod sodni okraj Pliberk (Plibrk). Ob koroško-štajerski meji je trška občina Guštanj s sosesko in gradom Ravne (398 m, 88 ha in 1179 prebivalcev), ki je last grofov Thurnov. Nad trgom, ki ima lepo lego ob Meži

¹⁾ S šolskim letom 1910. dobi pravico javnosti.

in za prebivalce pa rudarje in tovarniške delavce, je grad Javornik. V tovarnah grofa Thurna na Ravneh (Streiteben) izdelujejo jeklo (do 30.000 met. stotov na leto) in vojaško municijo. Južno od Guštanja v romantični dolini je občina Kotlje (450 m, 1936 ha in 1984 prebivalcev), ki se omenja leta 1367. kot last oglejskega patrijarhata. Zahodno od vasi Kotlje je Kačji Grad, blizu gradu pa stara gotiška cerkev Sv. Mohorja; na jugu, na vznožju Uršule, v Podgori je svetovnoznana alkalična ogljikova slatina „Rimski vrec“ z udobnim letoviščem. Rimski vrec je bil znan že Rimljanom ter se rabi uspešno kot zdravilo zoper protin ali skrnino in slabo prebavljanje; ima tedaj slične lastnosti kakor rogaška slatina.

Zapadno od Guštanja ob Meži in ob južni železnici je velika občina Prevalje (427 m, 5622 ha in 4038 prebivalcev), kjer so zgradili bratje Rosthorn leta 1823. cinkarno, ki pa je z bližnjimi premogovniki v Lešah prišla kmalu v last alpinsko-montanske družbe. Ker je pa osredotočila alpinska družba svoje tvornice v Donavicu, je že leta 1897. znatno omejila izdelovanje železa in strojev v Prevaljah ter vse skupaj prodala s premogovniki v Lešah leta 1900. grafu Hencklu, ki pa se zanima bolj za premogovnike v Lešah in gleda, kako razpada zidovje nekdanjih fužin v Prevaljah. Vsled tega trpi občina v gmotnem oziru mnogo, ker mora podpirati različne za delo nesposobne ljudi doma in v tujini, ki imajo v Prevaljah domovinsko pravico. Alpinska družba si je napolnila žepe in šla, plačevanje za nekdanje svoje sedaj izčrpane delavce in njih družine pa je prepustila slovenski soseski, ki to prenaša težko, pa si ne more pomagati. Celo dolino okoli Prevalj je napolnjevalo nekdanj jezero, na kar nas spominja še dandanes župnija Farska Vas ali Devica Marija na Jezeru, kjer je jako stara in prostorna cerkev in se omenja kot župnija že leta 1341.

Severno od Prevalj in Guštanja in južno od Drave so na pobočju Strojne trdne slovenske občine: Št. Danijel (688 m, 2279 ha, 775 prebivalcev), Tolsti Vrh (720 m, 2574 ha, 1387 prebivalcev) z alkalično-murijatično slatino, Ljbeliče (453 m, 4389 ha, 1984 preb.) z jako staro župnijsko cerkvijo

(l. 1154) in Žvabek (462 m, 1199 ha, 520 preb.). Jugozapadno od Prevalj leži ob Meži po svojih svinčenih rudnikih in grof Thurnovi tvornici za jeklo znana občina Možica (491 m, 4475 ha, 1659 preb.), še više ob Meži pa obširna občina in kot letovišče znana vas Črna (575 m, 9783 ha, 1818 preb.), kjer koplje svinec Plajberška unija; severno od Peči in Topice so Ljibuče (496 m, 4129 ha in 1721 preb.) in Bistrica (502 m, 4935 ha, 1854 preb.), ki se razteza do Pliberka; nad Pliberkom je občina Blato (480 m, 4159 ha, 1492 prebivalcev) z zavedno in veliko vasjo Vogrče.

Pliberk (Plibrk) (474 m, 271 ha, 945 preb.) je mesto ob Bistrici na severo-vzhodnem koncu Podjunskega Polja, med gričem Libičem (623 m) in Strojno (1054), na vznožju grof Thurn-Valesassinovega gradu, ki ima velikanske in krasne angleške nasade.

Mesto Pliberk ima predmestja: Grad, grajsko predmestje, guštanjsko predmestje, Pliberk in velikovsko predmestje. Pliberk je priljubljeno letovišče in križišče cest v Črno, Spodnji Dravograd, Labud, Grebinj, Velikovec, Sinčo Vas, Št. Mihel in Železno Kaplo. Mesto je znano po svojih mrzlih zimah in je dobilo svoje ime po svinčenih rudnikih v bližini, kjer sta kopala samostana šentpavelski in sekovski svinec in nekaj srebra. Trg Pliberk je dobil že začetkom 13. stoletja mestne pravice in bil last mogočnih Vobranov. Za Vobrani so dobili mesto Auffenšteinci leta 1293. ter ga obdržali do leta 1368., ko sta se uprla zadnja Auffenšteince zoper Habsburžane. Posledica tega upora je bila, da je prišlo mesto v neposredno habsburško oblast, ki so ga pa prodali leta 1601. grofom Thurn-Valesassina. Grofa Thurn-Valesassini, ki ima pri Štihu veliko pivovarno, ima Pliberk zahvaliti, da so zgradili železnico v njegovi bližini. Ker nima Pliberk nobene obrti, je odvisen liki Velikovec v vsakem oziru od bogate slovenske okolice.

Po večjem delu Podjunskega Polja se razprostira sodni okraj Dobrla Vas in obsega občine: Klobasnico (538 m, 3518 ha, 1071 prebivalcev), Žitaro Vas (503 m, 3678 ha, 1514 preb.), Galicijo (438 m, 3869 ha, 1071 preb.), Rikarjo Vas (527 m, 3609 ha, 1865 preb.), Škocijan (446 m, 2263 ha, 1186

preb.) in Dobrlo Vas (496 m, 6506 ha, 2695 preb.). Mimo Klobasnice je držala stara rimska cesta iz Celja proti Gospo-
svetskemu Polju. Zahodno od Klobasnice je bila rimska
naselbina Juenna, sedaj Podjuno, kjer so izkopali v zadnjem
času različne sohe, kamene, napise, orodje i. dr. Ne daleč
od Podjune se razdeli pot; ena drži proti jugozahodu mimo
vinskih nasadov in Rosenbergovega grada Ženeka, kjer se
je rodil leta 1493. za protestantsko dobo in za jugoslovansko
književnost zaslužni baron Ivan Ungnad, in skozi Žitaro Vas
mimo Miklavca v Železno Kaplo, druga pa severozahodno proti
Dobrli Vasi, ki je najstarejša naselbina v Podjunski Dolini.

Po smrti grofa Kacelina leta 1154., ki je bil sezidal
cerkev iz gradiva starih razvalin v Dobrli Vasi, so dobili
cerkev in njegovo graščino v last avguštinci. Najslavnejši
opat je bil Lenart Hodiški, ki je utrdil pozneje kot solno-
graški nadškof posebno vpliv solnograške nadškofije v Ko-
rotanu. Nadvojvoda Ferdinand (poznejši cesar Ferdinand II.)
je podaril samostan in cerkev z obširnimi posestvi jezuitom
leta 1603.; ko so odpravili jezuitski red leta 1773., je prišel
samostan v last koroškega študijskega fonda; leta 1809. pa
so ga dobili sedanji posestniki, šentpavelski benediktinci.
Samostan je obdan še dandanes z mogočnim, starim zidovjem
in cerkveni stolp stoji na samem; cerkev je zidana v pozno-
gotiškem slogu s krasnim presbiterijem in gotiško kripto.
Marijin kip v glavnem oltarju so dobili iz Podjune, kjer je
predstavljal v rimskih časih boginjo Juno. Bogato je oprem-
ljena v cerkvi ženeška kapelica z raznimi slikami, spo-
meniki Jurija in Krištofa Ungnada, ki sta se odlikovala v
turških bojih. V kapelici je spomenik leta 1544. v Dobrli
Vasi umrlega prošta Andreja Lohnerja, ki si je dal postaviti
spomenik štiri leta pred smrtjo. Ob Klopinjškem Jezeru pri
Škocijanu sta Perečica in Grad, kjer se je porodil leta 1683.
koroški zgodovinar jezuit Marko Hanzič, leta 1717. pa učeni
göttweihski opat Magnus Klein. Preko Škocijana drži pot
v Kamen in Mohljice v občini Rikarja Vas, ki je znana po
svojih premogovnikih.

Še dandanes živi v Kamnu med ljudstvom več pripo-
vedek in legend o davnih časih.

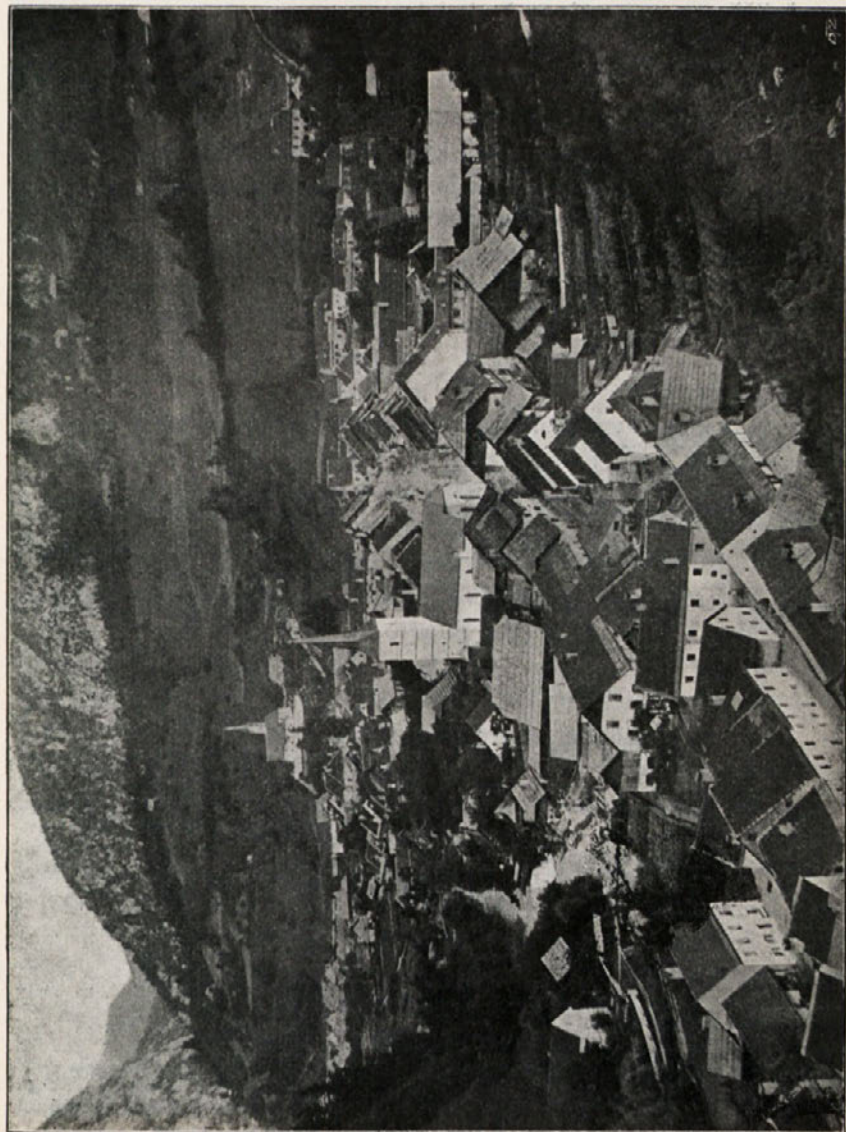
Na gradu Kamen je živel zelo bogat grof Albuin s svojo soprogo, ki je ustanovil tudi cerkev v Mohljičah, kjer je pokopan v stranski kapeli. Ker je upravljala po njegovi smrti njegova soproga Hildegarda bogoljubna dela, se je ohranil spomin na njo med ljudstvom do današnjega dne. Ljudstvo jo časti pod imenom dobra Agata in zato obdarujejo vsako leto 5. svečana, na dan sv. Agate, reveže z jedili in pijačo. Pokopali so jo v grajski kapelici, sedanji cerkvi v Kamnu. Nadvojvoda Ferdinand je dal prepeljati leta 1605. ostanke pobožne Hildegarde deloma v Gradec, nekaj pa so jih shranili v cerkvi v Kamnu. Na gomilo grofa Albuina so leta 1450. postavili malo leseno cerkvico, ki jo je izrezljal mojsterski neki benediktinec iz Št. Pavla v desetih letih. Mojstersko delo, mohljiška skrinjica za svetinje, so razstavili na dunajski svetovni razstavi leta 1873. ter jo potem prenesli v muzej za zgodovinske in umetniške spomenike na Dunaju.

Iz Mohljič nas vodi ravna pot v Galicijo, a strma v Apače, kjer so navadno preživeli nekdanji mohljiški redovniki poletje. Apače imajo gorsko lego z dalekosežnim razgledom na obirskem pobočju. V cerkvi hranijo krasno sliko, ki jo je slikal ali Albert Dürer ali pa Luka Kranah. Iz Apač drži pot proti vzhodu na vznožju Obirja mimo Miklavca in pod komendo nemškega viteškega reda, Reberco, v slikovito Belsko Dolino, v sodni okraj Železna Kapla, ki obsega trško občino Železno Kaplo (558 m, 223 ha, 1115 prebivalcev) Belo (843 m, 22995 ha, 2976 preb.) in Jezersko (905 m, 6862 ha, 676 preb.). Železna Kapla je znano letovišče in severno izhodišče za potovanje v Karavanke in Kamniške Alpe. Kapela Sv. Mihaela, odtod ime Kapla, se omenja v letih 1050. do 1065. kot last briksenskih škofov, leta 1106. pa že kot župnija. Sedanjo župnijsko cerkev so zgradili v 15. stoletju; hrani dragoceno gotiško srebrno monštranco iz leta 1629., kelih pa iz leta 1538. Kraj se je imenoval začetkom samo Kapla, šele v novejšem času je dobil po železnem obrtu pridevek „Železna“. V 14. stoletju je bilo tu skladišče za labudsko železo, ki so ga vozili čez Jezersko na jug, kar je zavidalo Kapli mesto Celovec, ki je nameravalo preložiti ves koroški promet proti jugu čez Ljubelj; nastali so prepiri in homatije

med Celovcem in Kaplo in tedaj so utrdili Kaplo na severni strani ter imenovali utrdbo „Kremljico“. Tedaj so nastale tudi različne pesmi kakor: „Oh, ti preljuba Kremljica, ti si naša zabranica“, sedaj poje navadno ljudstvo v čast Mariji Devici v Trnju, ki je znana božja pot: „O, ti preljuba kraljica, ti si naša zabranica“ i. dr.

Vojvoda Leopold III. je podelil Kapli pravico, da je smela trgovati z morsko soljo. Leta 1473. so požgali in razdejali Kaplo Turki. V istem času je podelil cesar Friderik III. Kapli trško sodstvo in grb. V trgovinskem oziru je jel pešati trg leta 1650., ko so popravili cesto čez Ljubelj, a povzdignil se je zato železni obrt, ki pa je prenehal popolnoma v zadnjem času. Dandanes cvete nekoliko še v trgu lesna obrtnost, izdelovanje papirja, na pobočju Obirja pa kopljejo svinec. Tujski promet so znatno povzdignili leta 1902., ko so otvorili ozkotirno železnico Sinča Vas—Železna Kapla.

Na jugovzhodni strani, 13 km od Železne Kaple, je na poti v Solčavo podružnica Št. Lenart (1330 m). Ljudstvo se okoli Železne Kaple peča navadno z živinorejo, drvarstvom in le malo s kmetijstvom, kajti zemlja jim rodi le jarico in rž. Večino gozdov je pokupil grof Thurn-Valesassina, ki je tudi lastnik grada Hagenega pri Kapli, kjer je alkalično-murijatična litijeva slatina „Carinthia“. Cerkev pri Št. Lenartu je zanimiva zaradi romarjev, ki prihajajo sem, zaradi Turkov, ki so se klatili tu, in zaradi vojaških begunov, ki so se skrivali po onih krajih. Podružnična cerkev je precej prostorna ter opeta okoli in okoli v visokosti 2 metrov z železno verigo. Veriga je baje sestavljena iz brzd turških konj. Nekdaj, tako pripoveduje ljudstvo, so pridrli Turki do Št. Lenarta in krmili svoje konje pri velikem oltarju; od Št. Lenarta so drli baje čez Ovčevo, misleč, da je tam že Polje (tako imenuje ljudstvo Podjunsko Polje), a se pri tem vsi pobili v skalovju. Iz konjskih brzd so naredili verigo in jo ovili okoli cerkve, konjske podkve pa so nabili na cerkvena vrata; v resnici je nabitih 5 takih podkev na severnih, 7 pa na zahodnih vratih.



Fot. o. Met. Schmeditz.

ZELEZNA KAPLA.

Taka cerkev je na Uršulski Gori pri Prevaljah, ki je tudi opeta z verigo. Takšne cerkve so bile namreč pribežališča za preganjane hudodelce.

Mladi fantje so častili sv. Lenarta kot pomočnika vojaškega stanu. K Št. Lenartu so pribežali vojaški beguni, ki so se potem skrivali po strminah in v votlinah na Ovčevi. Še dandanes kažejo jame, kjer so se skrivali v sredi preteklega stoletja fantje, ki so jih lovili, da bi jih vtaknili v vojake.

Sv. Lenartu pripisujejo tamošnji prebivalci posebno varstvo pred tatovi. Nekoč so šli Črnjani krast k Riglniku (blizu Bele) ter se posmehovali grede mimo cerkve rekoč: „Lenart, le pojď pomagat, mi gremo krast k Riglniku“! In glej, niso mogli naprej. — Na stenah v cerkvi je polno votivnih tablic.

Ob državni cesti, 9 km južno od Železne Kaple je znano kopališče in letovišče Bela z železnato in čisto alkalično slatino (Johannesquelle). Oba vrelca se rabita zlasti zoper bledico, ledvične in ženske bolezni.

Iz Bele drži strma cesta čez Jezerski Vrh (1218 m), odkoder se nudi popotniku krasen razgled na Jezersko, Jezersko Kočno, Kranjski Storžič in v romantično Jezersko Kotlino.

Prebivalci gorskih letovišč Zgor. in Spod. Jezerskega (jezerski magnatje) so v narodnem oziru bolj probujeni, v gmotnem pa bolj premožni nego njihovi rojaki na severni strani prelaza, ki tvori prav za prav naravno mejo med Koroško in Kranjsko, ter se tudi nosijo kakor pravi Kranjci.

Zapadno od Železne Kaple, na vznožju Obirjevem so $\frac{1}{4}$ ure dolge Obirske Tesni, ne daleč od Obirskega (893) pa je obirska alkalična slatina.

Glavarstvo Celovec.

Iz romantične Belske Doline prideš lahko z Obirskega čez Šajdo (1066 m) nad Setičami (1925 m) do najbolj narodne slovenske občine Sele (950 m, 7503 ha, 1007 preb.) in iz Sel skozi obrtne Vajdiše ali Bajdiše do Borovelj, ali pa kreneš po boljši poti iz Železne Kaple nazaj v Apače in



ŠT. LENART NAD ŽELEZNO KAPLO.

Fot. A. Knafelc.

potem skozi nekdanjo obrtno Borovnico pod Črnim Vrhom (1690 m) v občino Vesco (690 m, 4379 ha, 1154 preb.) in župnijo Šmarjeto v Rožu in dalje mimo narodnih Glinj v Borovlje, kjer se združita obe poti. Glinje so imenitna in premožna vas v občini Medborovnica (427 m, 1517 ha, 1101 preb.) v boroveljskem sodnem okraju in rojstna vas krškega škofa Jakoba Pavliča († 1827.).

Ustanovili so Borovlje (466 m, 3094 ha, 2543 preb.), kjer so razne puškarne, c. kr. preizkuševalnica za ročno strelno orožje, strokovna šola za puškarski obrt, slovenska posojilnica, razni uradi i. dr., Kranjci, ko so bili uničili v 13. stoletju plazovi in skalovje trg Ljubelj. Leta 1558. je poklical cesar Ferdinand I. mnogo hollandskih puškarjev v Borovlje, jim podelil različne pravice ter položil s tem temelj sedanjemu puškarskemu obrtu.

Iz Borovelj prideš skozi Dobrovo in mimo Oblasserjeve pivovarne Podgoro v občino in obrtni kraj Podljubelj (518 m, 2207 ha, 1440 preb.), za vasjo pa k romantičnemu prepadu Kotelj.

Pri Št. Magdaleni (759 m) poleg Hudičevega Mosta se loči od državne ceste čez Ljubelj stranska pot v najlepšo dolino v Karavankah, v Poden, kjer se razprostira po svinčenih rudnikih nekdanja sloveča gorska občina Slovenski Plajberk (945 m, 4813 ha, 899 prebiv.).

Zapadno od Borovelj je stara in nekdanja vsled izdelovanja kužuhov imenitna vas Kožentaver ali Kožentavra, malo više pa jako stara župnija Kapla, ki se omenja kot taka že leta 1169. Ob novi železnici leži občina Svetna Vas (439 m, 2111 ha, 972 preb.) in župnija Št. Janž, kjer hranijo v stari, toda čedni in prostorni cerkvi (l. 1169.) zanimivo sliko, ki spominja na divjanje in požiganje Turkov po Korotanu leta 1492. Na vznožju Žingarice, Vranjice in Sen ali Sin prideš skozi Podsino Vas v Bistrico in dalje v Sveče. Po železnem obrtu je znana Bistrica (495 m, 5120 ha, 1751 preb.) že od nekdanj in se razprostira na bregovih šumeče Bistrice na koncu Medjega ali Medvedovega Dola. Poleg graščine in 552 m visoko stoječe cerkvice vidiš spomenik, ki so ga postavili v spomin 5. in 6. kimavca leta 1813. v

koji a francoski padlin avstralskim vojnikom. Največja vas
v distriktu obini so Sveta Mica se je rodil dan 13. listopada



Fot. o. Met. Schmedtitz.

OBIRSKA SOTESKA.

boju s Francozi padlim avstrijskim vojakom. Največja vas v bistriški občini so Sveče, kjer se je rodil dne 13. listopada 1813. Andrej Einspieler, oče koroških Slovencev.

Preko 320 korakov dolgega humperškega mosta pridemo iz boroveljskega sodnega okraja v celovškega, ki je še enkrat tako obsežen (57608 ha, 38051 preb.) in ima brez Celovca skoro štirikrat toliko prebivalcev kakor boroveljski. Visoko nad mostom stoji v občini Kotmara Vas (556 m, 2543 ha, 1407 preb.) stari humperški grad (584 m), ki so ga nanovo po nesrečnem potresu leta 1348. sezidanega dobili od cesarja Maksa I. v last leta 1514. koroški baroni Dietrichšteini; leta 1623. si ga prilastijo štajerski grofje Stubenbergi, leta 1861. pa zopet grofje Dietrichšteini. Z bogato opremljenega gradu se nudi obiskovalcu slikovit razgled po celem Rožu. Tu se vije deroča Drava, delajoč več otokov, izpodjedajoč južni breg Zadnice, ki je zato skoro navpičen, razlivajoč se čez desni breg in uničujoč mnogo sveta. Ob Dravi vidiš mnogo jezov, ki pa dokazujejo, sem in tja raztrgani, da je „Drava svoja frava“.

Pri gradu se združita zopet nova in stara cesta, ki sta se ločili pri Kanonenhofu, severovzhodno od stare župnije Kotmare Vasi (l. 1203.) in stare njene podružnice Sv. Kandolfa (l. 1248.). Zapadno od Kotmare Vasi, na južnem pobočju Zadnice ali Gorà (Hurà) se razteza nekdanj po svojem pletarstvu v Rožu sloveča občina Bilčovs (565 m, 2044 ha, 777 preb.), severozahodno od Bilčovsa pod Turijo in pod premogovitimi Kloplicami pa je mala srenja Vrhnja Vesca (651 m, 911 ha, 429 preb.).

Na vzhodni strani od humperškega grada je ob državni železnici občina in župnija Žihpolje (552 m, 2432 ha, 899 preb.), kjer je stara že leta 1144. v listinah omenjena, tudi Kranjcem znana, dvozvonična romarska cerkev. Na vzhodnem koncu Zadnice sta med mnogimi seli najvažnejši vasi Radiše (746 m, 1936 ha, 726 preb.) in Medgorje (Migarje) (568 m, 2697 ha, 1056 preb.), ki sta tudi občini. V Spodnjih Medgorjah se je porodil 6. malega srpana leta 1824. znani slikar gorskih panoram Marko Pernhart, ki je kot pastirček pohajal šolo v Tinjah, kjer ga je našel koroški zgodovinar Hermann;

priporočil ga je goriškemu nadškofu Lušinu, ki je bil rodom slovenski Korošec.

Na severni strani Zadnice, na prostornih lokah reke Krke, je občina Grabštanj (417 m, 3929 ha, 2029 preb.) z razvalinami grada Reichenaua. V Grabštanju se je leta 1727. rodil slovenski pisatelj misijonar Ožbald Gutschmann, ki je umrl v Celovcu leta 1790. V 17. stoletju sezidani grad v Grabštanju je last kneza Orsini-Rosenberga, kakor tudi veličanska opekarna. V okolici so gradovi v Lasinju, na Bregu, v Pokinu, moderna gotiška romarska cerkev je v Dolini, ne daleč od Tinjskega Mosta pa vas Lipje, kjer se je rodil nekdanji goriški nadškof Lušin. Stara je proštija Podkrnosom, ki jo je ustanovil koncem 9. stoletja vojvoda in poznejši cesar Arnulf; podaril ji je več posestev, ki so spadala poprej h gradu Podkrnosom. Cerkev Sv. Martina Podkrnosom se imenuje že leta 861. Blizu vasi so razvaline starega grada, ne daleč pa divjeromantična soteska z malim slapom in alpinsko cvetano. Podkrnos spada pod občino Žrelec (427 m, 2346 ha, 1256 preb.), kamor vodi iz Celovca leta 1713. nasaženi lipov drevored in kjer ima grof Goeß grad z mnogimi starinskimi spomeniki. V Žrelcu je dvozvonična, v baroškem slogu zgrajena romarska cerkev in tovarna za bicikle.

Jugozahodno od Celovca leži v zelenju letovišče in občina Vetrinj (454 m, 1809 ha, 1297 preb.). Kraj se omenja že leta 890. z imenom Vitriano; leta 1142. je Šponheimc Bernard ustanovil cistercijski samostan in ga podaril francoskim redovnikom iz samostana Villers l' Abbaye. Leta 1347. je umrl v Vetrinju znani zgodovinar opat Janez Vetrinjski. Burne čase je imel prestati samostan za turških in ogrskih napadov, kmečkih uporov in za reformacije; Jožef II. je odpravil leta 1786. samostan in ustanovil eno leto pozneje posvetno župnijo. Samostansko poslopje je kupila rodbina Moro ter ga preuredila za tovarno za sukno, ki slovi sedaj po celi državi in ima največ odjemalcev v vojaštvu. Nekdanja samostanska cerkev ima veliko starih spomenikov v stranskih hodnikih, dragocenih slik, lepo gotiško kapelo in lep, v baroškem slogu izrezljan velik oltar. Poleg cerkve je velik in senčnat park; na južni strani, malo oddaljena, je po-

družnica Zakamen, ki je bila poprej samostojna župnija (od leta 1264. do leta 1787.), na zahodu pa Jezerek, kjer je Kneipovo zdravilišče z mrzlo vodo.

Med hribovjem Sekiro in Piramido, na južnem bregu Vrbskega Jezera in Zadnico leži po mostičarskih naselbinah znamenito Hodiško Jezero in občini Škofliče (570 m, 3513 ha, 1334 preb.) in Hodiše (541 m, 3960 ha, 1671 preb.). Od Hodiš se je ločila v zadnjem času v narodnem oziru nezavedna in zelo stara vas Ribnica z nekaterimi soseskami ob Vrbskem Jezeru ter postala samostojna občina. V Hodišah je grad kneza Rosenberga in jako stara romanska cerkev, ki se omenja leta 1237. kot lastnina spodnjedravogradskega kapitlja, leta 1242. pa že kot samostojna župnija.

Po Ljubljanski cesti prideš iz Vetrinja do celovške predmestne župnije in občine Št. Rupert (443 m, 754 ha, 2965 preb.), kjer je dandanes ljudstvo že močno ponemčeno, a cerkveni jezik je še vedno nemški in slovenski. Malo boljše je v narodnem oziru v sosedni občini v Št. Petru ob Glini (440 m, 805 ha, 1525 preb.), v rojstnem kraju slavnega fizika Štefana. V Št. Petru je artilerijska vojašnica, v Kazazah pri Št. Petru pa smodišnica, samostan gospa dobrega Pastirja in dekliška rešilnica.

Na Bregu, 10 km od Celovca, je ob Krki mestna elektrarna, ki ima 2700 konjskih sil in razsvetljuje celo celovško okolico. Zadnja svetilka je v Došanjčah (Töschling) ob Vrbskem Jezeru, ki je oddaljen od elektrarne 25 km. Nasproti elektrarne, na desnem bregu Krke, se razprostira občina Trdnja Vas (440 m, 1057 ha, 806 preb.). V Trdnji in Blažnji Vasi so imeli svoja posestva Edlingerji, ki so umeščali po starih šegah in navadah koroške vojvode. Ne daleč sta grada Hrastovca in Marienhof v Goricah, kjer je mlekarska šola za Korotan. Na levem bregu Krke, nad Jadovskim močvirjem, ob nekdanji rimski cesti je velika občina Pokrče (465 m, 3101 ha, 1535 preb.), dalje proti zahodu pa Sv. Tomaž (482 m, 2721 ha, 1508 preb.) s staro in znamenito cerkvijo. V okolici je več gradov, obrtni Frajdenberk in slovenska župnija Timenica, ki se imenuje kot župnija že leta 1216. ter sega v pet občin: Sv. Tomaž, Otmanje, Pokrče, Gospa-

Sveta in Mostič. V narodnem oziru nezavedna je sosednja občina Otmanje (610 m, 1636 ha, 793 preb.), ki se razteza na vznožju in pobočju po dalekosežnem razgledu znane Št. Magdalenske Gore (1056 m), kjer stoji poleg razvalin rimskega svetišča romarska cerkev. Župnijsko cerkev v Otmanjah sta ustanovila brata Otmanjska Engelšalk in Rahvin v 12. stoletju, posvetil pa jo je krški škof Roman leta 1134.

Žalostno sliko v nazadovanju slovenskega naroda v Korotanu nam podaja sosednja, v slovenski zgodovini sloveča župnija in občina Gospa Sveta (505 m, 3433 ha, 2080 preb.), kjer je bilo nekdanje središče slovenskega življa. Po vsem Gosposvetškem Polju so v zadnjih letih izkopali različne rimske spomenike¹⁾, pa tudi take iz srednjega veka in renesančne dobe. S takimi zanimivimi spomeniki je okrašena sedanja kapiteljska cerkev, ki ima polno različnih slik, napisov in znamenj, ki svedočijo, da ima slavne in burne čase za seboj. Tam, kjer je sedaj sirotničnica in romarska kapelica, je bilo po sporočilih bivališče škofa sv. Modesta, ki je posvetil leta 753. romarsko kapelico; to je povzdignil potem slovenski knez Hotěmir za prvo v svoji kneževini. V severnem zvoniku dvozvonične cerkve je znamenit, 118 stotov težki zvon, ki so ga ulili leta 1687. Gospa Sveta je še dandanes imenitna božja pot, kamor zahajajo tudi Slovenci iz Kranjskega in Štajerskega. Tam imajo usmiljene sestre iz Zamsa na Tirolskem zasebno dvorazredno dekliško šolo z javno pravico in delavnico, ki jo pohajajo nekoliko tudi deklice iz slovenskih krajev.

Velikega pomena za Slovence in slovensko zgodovino je Gospa Sveta zaradi vojvodskega stola, ki stoji še dandanes na istem prostoru, kakor nekdanj, namreč ob državni cesti med Varpjo in Modrinjo Vasjo, dočim ne stoji več knežji kamen na nekdanjem svojem mestu, ampak je shranjen v muzejskem poslopju v Celovcu, kjer priča kot narodna svetinja, kako si je nekdanj slovenski narod sam umeščal svoje vojvode.

Da se širi nemštvo najbolj okoli glavnega mesta, nam dokazujejo nekdanj slovenske, sedaj večinoma nemške okoliške

¹⁾ Prof. Novotny z Dunaja je odkril v preteklem letu tla rimskemu svetišču, ki je bilo široko 60 m in 90 m dolgo.

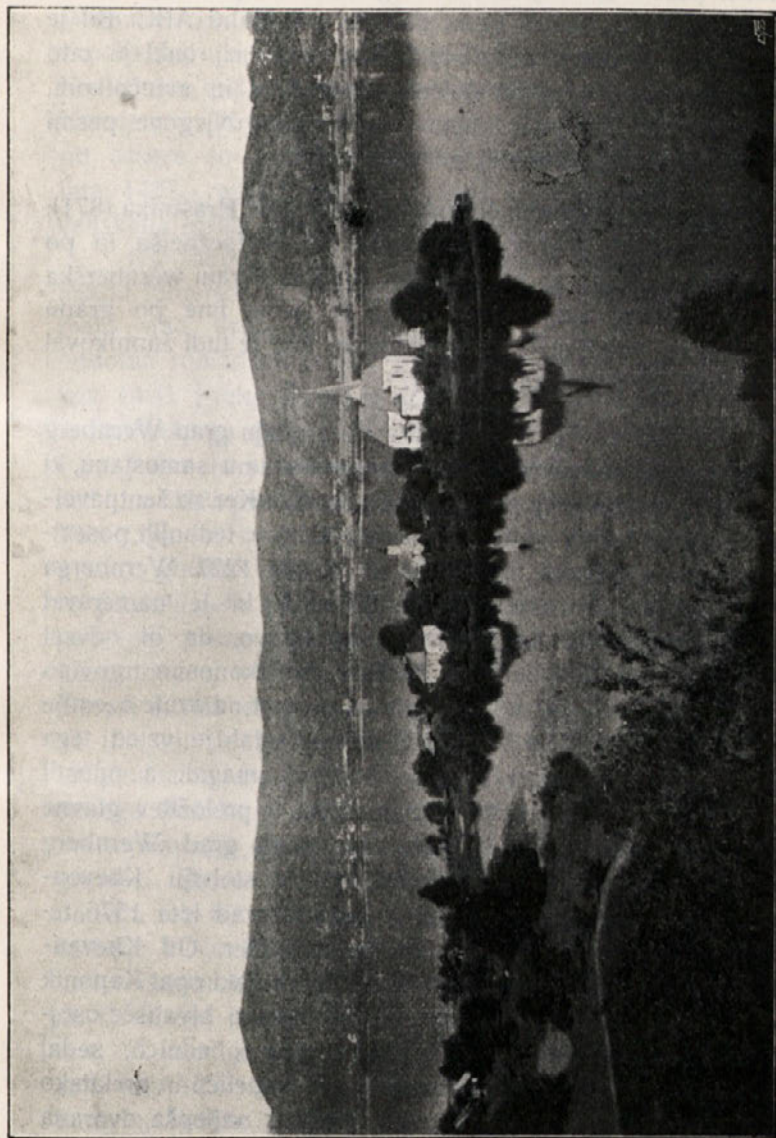
občine: Annabichl (508 m, 1532 ha, 1628 preb.), Št. Martin v Dolu (483 m, 1241 ha, 876 preb.), Dihuriče (583 m, 1095 ha, 766 preb.), Blatnigrad (503 m, 2415 ha, 1441 preb.) in Št. Martin pod Kalvarijo pri Celovcu (448 m, 739 ha, 1298 preb.). V slovenski zgodovini večkrat imenovanem Blatnem Gradu je bil pred 70 leti za župnika slovenski pisatelj Urban Jarnik in tedaj je bil kraj še popolnoma slovenski.

Blizu Kalvarije pri Celovcu je vojaško strelišče in grad Sokolovo (Zigguln), v Št. Martinu zavod usmiljenih sestra za idijote in v Otočah pa rešilnica za dečke.

Vsled bližine glavnega mesta, še bolj pa vsled živahnega tujskega prometa napreduje v zadnjem času čudovito hitro na severnem obrežju Vrbskega Jezera germanizacija. O slovenski narodni nezavednosti in mlačnosti nam povesta veliko občini Kriva Vrba (460 m, 1704 ha, 756 preb.) in Poreče (458 m, 1321 ha, 1208 preb.), kamor prihaja vsako leto na tisoče tujcev. Poreče so svetovnoznano klimatično zdravilišče za nervozne, na prsih in grlu bolne ter slabotne ljudi. Tudi Kneippovo zdravilišče z mrzlo vodo je v Porečah. Nad Krivo Vrbo pri župniji Breza je grad Dražinica, ki nudi dalekosežen razgled po Vrbskem Jezeru, južnih obronkih Krških Alp in po Karavankah. Na pobočju Kalina (1045 m) je občina Dholica ali Št. Martin nad Dholico (687 m, 2886 ha, 1516 preb.), ki leži v celovškem glavarstvu najbolj proti zapadu. Župnija Dholica se omenja prvič leta 1319, in v Dholici je župnikoval od leta 1555—1590. znani zgodovinar Jakob Unrest, ki je spisal koroško in avstrijsko kroniko. V tej občini se širi narodna malomarnost le v onih krajih, ki ležijo v bližini Vrbskega Jezera: na Žagi, Sekulcah, Tibičah in Došanjčah.

Glavarstvo Beljak.

Na zahodnem pobočju Osojskih Tur in nad Vrbskim Jezerom in Dravo sta občini Kostanje (793 m, 2073 ha, 1005 preb.) in Wernberg (569 m, 2909 ha, 2330 preb.). Kostanje leže v rožaškem sodnem okraju, imajo poznogotiško cerkev iz 16. stoletja ter so najsevernejša župnija v zahodnem delu slovenskega ozemlja in segajo celo preko vrha



Fot. A. Beer v Celovcu.

OTOK S POGLEDOM NA POREČE.

proti Osojskemu Jezeru. V Drabosnjah se je rodil leta 1767. ljudski pesnik Andrej Šuster vulgo Drabosnjak, ki je založil nekaj prevodov, pred vsem pa svoj originalni ABC. Bil je samouk in je zlagal pesmi tudi med oranjem; imel je zato na vsakem koncu njive stolček s papirjem in svinčnikom, da je zapisal, kar si je namislil za brazdo. Njegove pesmi prepeva ljudstvo še sedaj po onih krajih.

Južno od Zgornjih Vogljič so razvaline Hrastnika (871), dedne graščine grofov Khevenhüllerjev. Razsežnejša in po čebelarstvu znana je v beljaškem sodnem okraju wernberška občina s tremi župnijami; dobila je svoje ime po gradu Wernbergu nad Dravo in Škocidolom, kjer je tudi župnikoval slovenski čebelar Ivan Sumper.

Strmški grofje so zgradili v 11. stoletju grad Wernberg in ga kmalu potem prepustili šentpavelskemu samostanu, ki je živel v prijateljstvu z bambersko škofijo. Ker so šentpavelski opatje podpirali vpliv bamberskih škofov, tedanjih posestnikov mesta Beljaka in okolice, se je leta 1227. Wernberga polastil tedanji koroški vojvoda Bernard, ki je nameraval zgraditi blizu Wernberga most čez Dravo, da bi odvezel Beljačanom in bamberskim škofom dobičkonosno trgovino z Benečani. Preložiti je hotel glavni promet na svoje ozemlje preko Dobrave, Dičje Vasi in Brnice. Nastal je vsled tega boj, v katerem je sicer vojvoda Bernard zmagal, a opustil je proti denarni odškodnini nameravano preložitve glavne ceste. Po izmrtju Šponheimcev so dobili grad Wernberg bamberski škofje in ga prodali v 16. stoletju Khevenhüllerjem. V sedanjem obsegu je zgradil grad leta 1576. tedanji deželni glavar baron Juri Khevenhüller. Od Khevenhüllerjev je kupil Wernberg leta 1672. osojski opat Kaponik in ga zaradi zdrave lege namenil za poletno bivališče osojskim benediktincem, ki so sezidali lepo obednico, sedaj konjski hlev, in jo opremili kakor tudi kapelico in prelatsko dvorano s krasnimi in dragocenimi slikami; najlepša dvorana je v prvem nadstropju, kjer vidiš podobe osojskih opatov. Grad je sedaj lastnina grofov Schoenfeldov in je znan po svojem razgledu.

Severovzhodno od Wernberga je stara vas in župnija Domačale z modernimi nasadi in gradom grofa Rosenberg-Wagensperga. Strmec ali Št. Juri (733 m) je najlepša slovenska župnija na Koroškem glede krajevne lege in razgleda. Na strmem griču s krasnim in razsežnim razgledom po celem Korotanu je prostora le za cerkev in mežnarijo. Zapadno od cerkve so razvaline strmškega gradu, ki ga je razdejal leta 1457. cesar Friderik v boju z vojskovodjo zadnjega celjskega grofa, Janom Vitovcem, čigar last je bil tedaj grad.

Na zahodni obali Vrbskega Jezera leži po celem svetu znano letovišče in občina Vrba (450 m, 692 ha, 641 preb.), malo nad Vrbo pa župnija Dvor (548 m); omenja se ondotna romanska cerkev prvič že leta 1175., kot župnija pa leta 1410. Preko Dvora je držala stara rimska cesta iz Viruna v Santicum in dalje proti Akvileji.

Južno in zahodno od Vrbe je občina Loga Vas (526 m, 2871 ha, 2223 preb.), ki se razprostira po treh župnijah: Loga Vas, Lipa in Št. Ilj. Najstarejše vasi v občini so: Želpreče s staro gotiško cerkvijo iz leta 1282., Trebinja in Št. Ilj, kjer se je rodil leta 1827. čebelar in župnik Ivan Sumper. Mnogobrojna prazgodovinska grobišča so izkopali na desnem bregu Drave, v občini Rožak (483 m, 4071 ha, 1732 preb.). V vasi Rožak ali prav za prav Pri Fari so razni uradi: Rožak se imenuje le z lipovim drevoredom obdani grad kneza Lichtenšteina. Poleg grada je grajski zverinjak in razvaline starega Rožaka ali Roža (Ras) z razglednim stolpom. Za zverinjakom je jako stara naselbina Breg s prazgodovinskimi grobišči. Slovenski vitezi Rožaka ali Roža, ki se kot grad omenja leta 833., so imeli tudi bogata posestva okoli in nad sedanjo vasjo Podgradom ali Št. Jakobom v Rožu. Približno nad sedanjim Karavanskim Predorom, na pobočju Gradčence ali Gradašce je stal stari Ras ali Rož, ki je dal celi dolini ime, in tam je tudi bil dedni grad Rožaških vitezov, ki so stali leta 1227. na strani vojvode Bernarda v boju z bamberskim škofom in izumrli že v 14. stoletju. Zapadno od Rožaka je po svojih rudnikih nekdaj sloveča vas Št. Martin, jugozahodno so Ledinice, južno pa Št. Janž, Št. Peter in Št. Jakob ali Podgrad (540 m, 7862 ha, 2931 preb.). Št. Jakob

se imenuje samo župnijska cerkev na hribčku, ki se kot župnija imenuje že leta 1169., dočim je pravo ime za vas Podgradom, kakor imenuje še dandanes vas Št. Jakob ljudstvo, ker leži pod nekdanjim gradom Rožem ali Rasom, ki je stal nad sedanjo Področičičo ali Fužinami, kjer vidiš še dandanes lahko njegove razvaline. Podgrad ali Št. Jakob je trdna slovenska občina z impozantnim župniščem — nekdanja last osojskega samostana — ki hrani mnogo starih in dragocenih slik v župniški kapelici. Nad Podgradom ali Št. Jakobom so ob novi železnici po pripovedi o „Záliki“ ali o „Miklnovi Zali“ znane Slatne, ne daleč stran pa Leše, kjer se je rodil leta 1828. slovenski slovničar in soustanovitelj „Družbe sv. Mohorja“ Anton Janežič. Uro hoda od Št. Jakoba je župnija in stara božja pot Podgorje (l. 1542.), ki ima znamenito gotiško cerkev in lepo izrezljan stranski oltar, ki so ga podarili Dunajčani v zahvalo rešitve pred Turki leta 1683.; obljubili so sicer Dunajčani za turške oblege zlatega, a dali so po oblegi le lesenega. Visoko nad vasjo je po legendah zveličane Heme sloveča kapelica „Naše preljube Gospe“.

Zapadno od Podgrada je vas Št. Peter, kjer je postavil župnik Ražun z darili slovenskih rodoljubov krasno ljudsko in gospodinjstvo šolo. Cerkev v Št. Petru je zelo stara in se imenuje že leta 1171. kot „ecclesia sancti Petri sub arce Ras“. Cerkveno stavbišče je bilo vpisano do najnovejšega časa v deželno desko.

Od Baškega Jezera, ob Dobravi do Drave in Zile se razprostira občina Zila (520 m, 2209 ha, 1468 preb.) z mejno slovensko župnijo istega imena ali pa tudi Marijo na Zili. Župnija na Zili se imenuje že leta 1261. Impozantna in od daleč vidna gotiška cerkev ima na zunanji strani mnogo romanskih podob, znotraj pa lepo izrezljane oltarje iz 16. stoletja, dobro restavrirane podobe iz Marijinega življenja, stare orgle i. dr.

Preko lok ob Zili drži pot v staro mesto Beljak (veljak) (508 m), ki je priklopilo sedaj sebi občino Št. Martin (850 ha + 6570 ha in 9690 + 4605 preb.).

Rimska naselbina Villa ad aquas se po listinah ne da dokazati, pač pa se imenuje ta kraj Uillac v neki listini kralja



Fot. A. Beer v Celovcu.

ŠT. JAKOE V ROŽU.

Karlmana 9. kimavca leta 878. kot precejšnja naselbina. Leta 979. podeli cesar Oton II. dvor Villac z gradom in cerkvijo seben-briksenskemu škofu Albuinu, Henrik II. pa leta 1007. novoustanovljeni bamberski škofiji, ki je obdržala mesto in okolico skozi 752 let. Ko je cesar Henrik IV. leta 1060. podelil naselbini trške in carinske pravice, je postal Beljak že v 12. stoletju bogato kupčijsko mesto, ki je posredovalo živahno kupčijo med Benetkami in severnimi pokrajinami. V času najboljšega blagostanja so se naselile v mestu bogate patricijske družine, kakor Khevenhüllerji, Grotta, Senussi, Fuggerji i. dr., na katere spominjajo še dandanes krasni spomeniki v prostorni župnijski cerkvi Sv. Jakoba in njenih stranskih kapelicah. Nesrečni potres leta 1348. je uničil večji del mesta, cerkev in zasul mnogo prebivalcev. Prestrašeni prebivalci so hoteli zapustiti nesrečno mesto in ostali so nazadnje le na prigovarjanje bamberskega škofa Friderika, ki jim je obljubil znatno podporo in poslal nove priselnike z Bavarskega in Švabskega. V letih 1476. in 1478. je beljaška okolica grozno trpela po Turkih, ki so jih pa leta 1492. pri Veliki Vasi (Völkendorf) nad Beljakom porazili Slovenci popolnoma.

Od leta 1502.—1516. je živel v Beljaku pri svojem očetu slavni kemik in zdravnik Filip Theophrastus Bombastus Paracelsus. V 16. stoletju je prestopilo meščanstvo k novi veri, ki so jo navdušeno oznanjevali predikantje in 7 beljaških visokošolcev, ki so pohajali v letih 1504.—1544. wittenberško vseučilišče. Šele 24. vinotoka leta 1600. je pridobil sekovski škof Martin Brenner meščanstvo s silo in grožnjami za katoliško vero. Od 26. velikega travna pa do 13. malega srpana leta 1552. je na svojem begu pred Moricem Saskim cesar Karel V. bival v mestu, in sicer v sedanji Pipanovi hiši na trgu.

Nekaj po mnogih in velikih požarih v letih 1524., 1606., 1679., 1784., po veliki povodnji leta 1567., po potresih leta 1572., 1690., po kugi leta 1569. in 1630., še bolj pa po odkritju nove poti v Indijo okoli Afrike je začelo z Benetkami vred hirati tudi mesto Beljak. Svoje posebne pravice je izgubilo mesto leta 1675.; že itak revno, je trpelo še veliko

v francoskih vojnah leta 1805. in 1809.—1813.; kajti že leta 1745. so se hoteli meščani izseliti, ker ni bilo v mestu nobene kupčije, nobenega obrta in prometa; zato so bamberški škofje prodali kmalu na to svoja koroška posestva z Beljakom cesarici Mariji Tereziji (l. 1759.). Najhujši udarec za mesto je bil požar 28. velikega srpana leta 1813., ki je uničil v mestu 185 hiš in izpremenil nekdanj bogato mesto v revno vas. Po nesrečnih vojnah leta 1859. in 1866. in po otvoritvi raznih železnic se razvija mesto jako hitro in ni nemogoče, da prekosi po otvoritvi turske železnice celo deželno glavno mesto.



Fot. o. Met. Schneditz.

ZILA PRI BELJAKU.

V Beljaku so razni uradi, ravnateljstvo državnih železnic, razni zavodi, frančiškanski samostan, štiri župnije, vojaštvo, dve pivovarni, razne tvornice za parkete, železne stroje, umetne kamne in pohištvo; v bližini so velike opekarne in mlini, na Jezernici je velika konjeniška vojašnica in tovarna za kuhinjsko posodo, pri Št. Magdaleni velika celulozna tovarna, pri Osojskem Jezeru pa razvaline gradu Landskron, ki so pač najimpozantnejše grajske razvaline sploh v Korotanu.

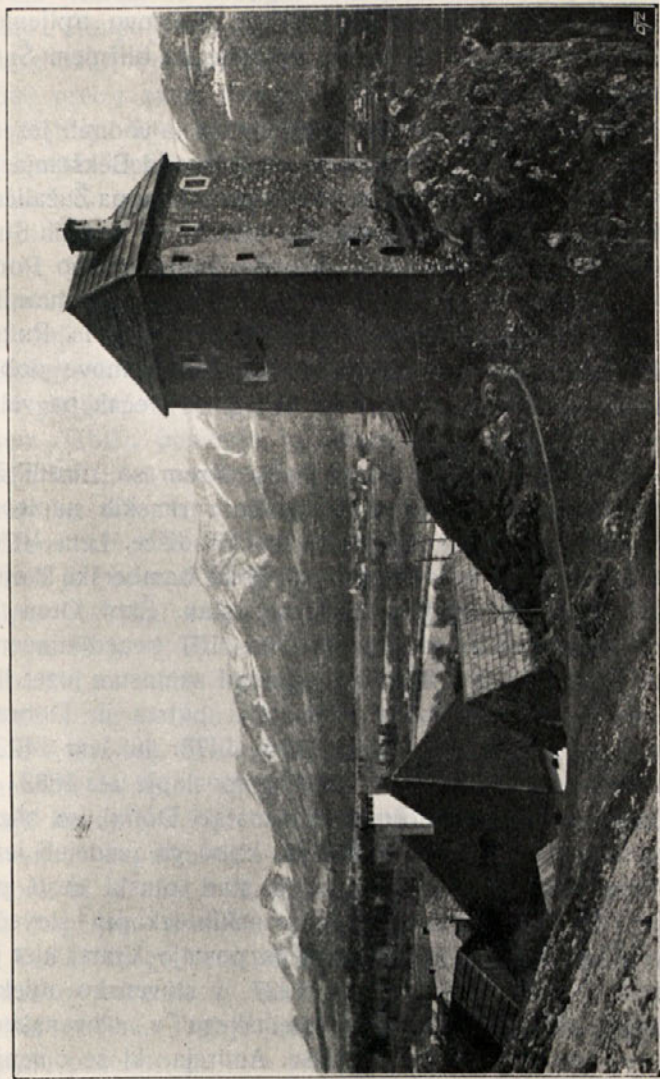
V mestu je veličastna gotiška župnijska cerkev Sv. Jakoba s 95 m visokim zvonikom, krasnim velikim oltarjem,

s 130 spomeniki in spominskimi ploščami znotraj in zunaj cerkve in z mojsterski izdelano leco, ki jo je dovršil iz belega mramorja leta 1555. Gall-Seliger. Sedem minut južno od velike cerkve je dvozvonična romarska cerkev na Perovi iz leta 1747., ne daleč stran ljubka gotiška protestantska cerkev, na levem bregu Drave poleg frančiškanskega samostana pa župnijska cerkev Sv. Miklavža z zelo dragocenim križevim potom.

Pol ure od Beljaka so Toplice (501 m), ki so bile, kakor kažejo različne izkopine, znane že starim Noričanom in Rimljanom. Tudi Toplice so bile last bamberških škofov. Preko Napoleonovega Travnika nad Toplicami in Vetrovskega Sedla so znamenja in ostanki nekdanje rimske ceste, ki je držala iz Toplic k Zili. Razvaline nekdanjega gradu Vetrova so navpično nad državno cesto, na 730 m visokem Gradišču ali Gradčeni. V 11. stoletju so gospodovali tu Vetrovski gospodje (Veterona), v 13. stoletju pa so se polastili gradu Rožaški vitezi ter ovirali promet in kupčijo bamberških škofov. Zaradi tega je napadel škof Henrik grad 1255. ter ujel Rudolfa Rožaškega, ki ga je imel toliko časa v zaporu, dokler se ni odpovedal vsem pravicam do Vetrova. Pod nekdanjim gradom, v vasi Podvetrovom, je na mogočni skali star stolp, ki so ga postavili že Vetrovski gospodje. Zapadno od Vetrova pri vaseh Zabuče in Rogije kaže divje skalovje, kako je podsul Dobrač plodovito dolino, vasi, trga in gradove po potresu 25. prosinca leta 1348., južno pa se razprostira do Baškega Jezera velika občina Bekštanj (510 m, 7661 ha, 3721 preb.), ki obsega 27 vasi in tri župnije. Občina je dobila svoje ime po nekdanjem gradu Bekštanju ali Starem Gradu (843 m), čigar razvaline so južno od Baškega Jezera.

Stari Grad je bil v 14. stoletju dedni grad Bekštanjskih plemičev, v 15. stoletju pa je prišel v roke Habsburžanom, kajti leta 1469. je bival več tednov v gradu desetletni cesarjev sin Maks, kjer je spoznal slovensko ljudstvo in slovenski jezik; v 16. stoletju so dobili Bekštanj Dietrichšteini.

Pod Starim Gradom so Bače, malo niže na prijaznem gričku pa župnija Loče; tu sta kopala leta 1752. tedanji župnik in neki kmet iz Rut pod Jepo ali Kepo zlato in potem



PODVETROVOM IN BRNICA.

Fot. M. Helff v Gradcu.

prezidala cerkev in župnišče. Letos so pričeli obnavljati nekdanje bakrene rudnike pod Samonikom (1382 m). V župniji Šteben pri Maloščah predstavljajo vsako tretje leto v slovenskem jeziku in po starih običajih Kristovo trpljenje; včasih so predstavljali Kristovo trpljenje na bližnjem Šent Kocijanu (777 m).

Poleg železniške postaje Bekštanj sta na vodnati Jezernici tovarni za usnje in testenine, zapadno od Bekštanja je stara vas in župnija Brnica, malo više na gričku pa Žužaliče.

Mimo lične vasi in župnije Št. Lenart pri Sedmih Studencih prideš skozi Ločilo in Rikarjo Vas v občino Podkloštrum (581 m, 7392 ha, 3569 preb.), kjer se je ohranilo na Zilici, v Pečah, Zagoričah, Sovčah (Seličah) in Rutah 157 sloverskih protestantov iz Trubar-Dalmatinove dobe. Na Zilici je tovarna za svinčeno belobo, v Pečah pa veličanska opekarna.

Hribček nad sedanjo vasjo Podkloštrum so utrdili že Rimljani, kar lahko sklepamo iz različnih rimskih napisov, kajti na griču je bilo utrjeno rimsko Gradišče. Leta 1070. je tedanji posestnik Arnold prepustil grad bamberški škofiji z namenom, da se ustanovi tam samostan. Škof Oton je ustanovil samostan in ga prepustil leta 1107. benediktincem, ki so bivali tu do leta 1783., ko je odpravil samostan Jožef II.; veliko škode sta povzročila samostanu potres in Dobrač leta 1348., še več pa Turki leta 1476., 1478. in leta 1492., največ pa požar, ki je uničil samostansko poslopje leta 1883.

Zapadno od Podkloštra, v Kanalski Dolini, so blizu državne ceste razvaline Straßfrieda, ki so ga razdejali leta 1797. Francozi, južno od razvalin ob stari rimski cesti pa jako stara in radi mnogih prazgodovinskih izkopin sloveča vas Medgorje (636 m). Pod železniško postajo Vrata, kjer je pozdravil vojvoda Bernard leta 1227. v slovensko obleko oblečenega viteza Urha Lichtensteinskega v slovenskem jeziku, je stara župnijska cerkev Sv. Andreja, ki se omenja prvič leta 1169. in je bila do leta 1348. podružnica župnije Št. Janža pod Dobračem, ki jo je pa tedaj zasul Dobrač.

Visoko nad skalovito strugo Zilice drži jako lepa državna cesta pod župnijo Kokovo in nad železnico, ki je

zgrajena tu na visokih viaduktih, železnih mostovih in v predorih, v sodni okraj Trbiž. Na glavni železniški postaji Trbiž (733 m) se ti odpre veličasten pogled na gorske velikane: Mangart, Višnjo, Trbiško Krnico i. dr. Glavni kraj v Kanalski Dolini, trg¹⁾ Trbiž obsega kot občina (751 m, 8866 ha, 3640 preb.) vasi: Kokovo, Rovte, Mali Tolmin ali Bovček in Rabelj, kot sodni okraj pa občine: Žabnice, Ukve, Naborjet, Lipaljo Vas in Pontabelj ali Tabelj. Trbiž ima pripravno naravno lego tam, kjer se stika Savska (Dolina) z Rabeljsko in Kanalsko Dolino. Razločevati imamo Spodnji Trbiž, kjer so stare hiše in razni uradi, in Zgornji Trbiž z vojaško postajo, modernimi poslopji in tudi nekaterimi uradi. Spodnji Trbiž leži ob izlivu Bartolskega Potoka v Zilico, Zgornji pa ob novi državni cesti in je dobil popolnoma novo lice po grozovitem požaru leta 1866., dočim pričajo v Spodnjem Trbižu poslopja in fužine, da je kraj jako star. Tam vidiš na hišah razne grbe, rimske napise, gotiška okna in vrata ter zelo lepo renesansko cerkev, ki ima znotraj dragocene freske in 7 jako starih slik na zlatem polju. Gornji Trbiž je znano letovišče in izhodišče v Julijske in Karnske Alpe. Na trgu stoji gotiška župnijska cerkev Sv. Petra in Pavla, ki je ograjena z znamenito gotiško ograjo in tremi braniki; na mestu četrtega je stara šola. Dekanijska cerkev hrani mnogo starih spomenikov in lepih slik ter se omenja šele leta 1445. Gotovo pa je, kar sklepamo iz napisov, spomenikov in listin, da je Trbiž imel že poprej kako cerkev, kajti listine govorijo o samostojni župniji in o nekem furlanskem župniku iz leta 1399., podložnem bamberškemu škofu, ki je imel v Trbižu svoje fužine za železo in Trbiž za kupčijsko središče z Italijo. Okoli leta 1400. je prišlo v Trbiž mnogo nemških priselnicov, ki so prevladali domače ljudstvo, tako da se imenuje Trbiž leta 1421. kot nemška trška občina. Trg je trpel mnogo od Turkov leta 1476., 1478., posebno pa leta 1492., ko so požgali trg.

Vsled živahne kupčije, obrta z železom in rudarstva si je trg kmalu od teh udarcev opomogel ter slovel najbolj

¹⁾ Baš sedaj, leta 1909. je Trbiž postal mesto.

v 16. stoletju, a ne dolgo, kajti zadela ga je ista usoda kakor Beljak in veliko prebivalcev se je izselilo na tuje. Leta 1759. so dobili trg Habsburžani in izkušali dvigniti promet, kupčijo in obrt, kar se jim pa ni posrečilo. V zadnjem času je velika industrija izpodrinila še ostalo železno obrtnost v trgu. Vsled pripravne naravne lege je važen Trbiž v stratežičnem oziru; v njegovi okolici so se bile krvave bitke s Francozi. Pri Žabnicah je premagal 23. sušca leta 1797. francoski general Massena avstrijskega poveljnika nadvojvoda Karla ter ga potisnil nazaj proti Beljaku; pri Trbižu se je moral umakniti avstrijski poveljnik nadvojvoda Ivan podkralju Evgeniu; blizu Trbiža sta trdnjavi Naborjet in Predel, kjer so umrli slavno slovanski vojaki za dom in cesarja 17. in 18. velikega travna 1809., in pri Trbižu so se morali umakniti Francozi v Italijo leta 1813. avstrijskemu generalu Hillerju.



Fot. o. Met. Schneditz.

ŽABNICE.

Iz Spodnjega Trbiža drži državna cesta mimo Malega Tolmina ali Bovčka (771 m) in tovarne za svinec in cink v

Mrzli Vodi v Rabelj (892 m) pod Predelom. V Rablju so državni in grof Hencklovi svinčeni in cinkovi rudniki.

Zapadno od Trbiža so Žabnice (804 m, 5659 ha, 856 preb.) (rimski Larix), južno od Žabnic pa najslavnejša koroska božja pot Višarje (1792 m) z bogato cerkvijo, ki so jo postavili že leta 1360. Po mnogih povodnjih so znane vsemu slovenskemu svetu Ukve (769 m, 6986 ha, 903 preb.). Ukve imajo v Kanalski Dolini najstarejšo romansko cerkev, ki hrani jako stare slike in ima romansko apsis. Ob Talijanski Vodi ali Beli je na koncu romantične doline Zajezzerom ovčarska vas in župnija Ovčja Vas (790 m).

Stara in v avstrijski zgodovini znamenita je trška občina Naborjet (721 m, 5047 ha, 763 preb.), kjer je cvetela nekdanja železna industrija. V 11. in 12. stoletju so posedli Naborjet Italijani in zgradili fužine za železni obrt. Iz časa Italijanov je ostalo še nekaj imen v okolici, kakor Col de Gos ali Kolgož, Col de Mez in Baškoni. V trgu so dandanes žveplene toplice in strokovna šola za strugaštvo, ali kljub temu se Naborjetcem ekonomično ne godi dobro. Gozdovi so vsi last verskega zaklada, planine slabe, polja pa skoro nič. Visoko nad trgom, kjer je lepa gotiška cerkev, so sedaj močne utrdbe s podzemskimi kasamatami. Hiše v Naborjetu, kakor tudi v Lužicah kažejo po svojem slogu jasno, da je blizu italijanska meja. V Lužicah so stare žveplene toplice z modernimi napravami. Naborjet in Lužice so sicer močno ponemčene, toda prihaja vedno dovolj slovenskih priselnicov iz Ukev in nemščina v Naborjetu in Lužicah je prava reva. Ekonomično trdna je popolnoma slovenska občina Lipalja Vas (607 m, 2227 ha, 331 preb.), ki bi vsled svojega inteligentnega in dobro ohranjenega prebivalstva lahko vladala Kanalsko Dolino, ko bi ne bili Lipaljčani ali Depaljčani Slovenci. Na avstrijsko-italijanski meji je močno poitalijančeni trg Pontabelj ali Tabelj (571 m, 4364 ha, 804 preb.).

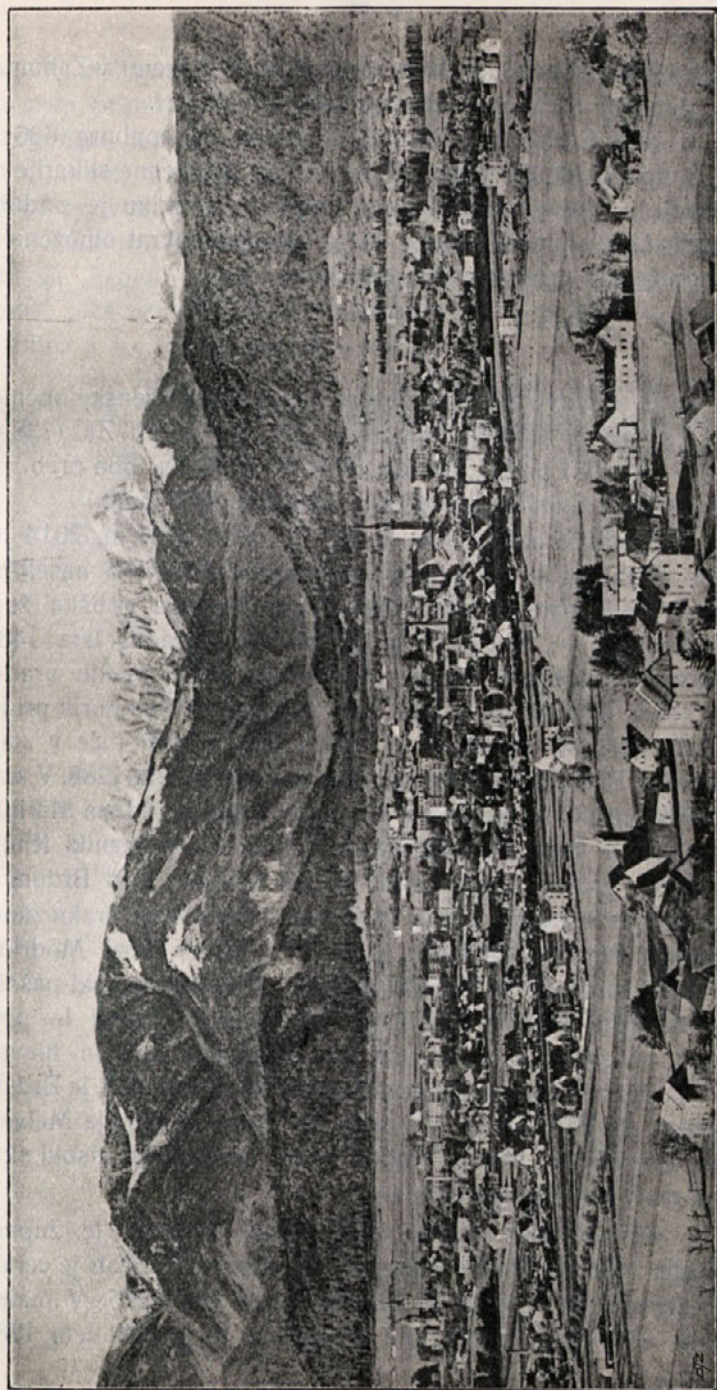
Podkloštrum se odcepi od glavne proge Cesarjevič Rudolfove železnice stranska proga ob Zili v ŠmoHOR, dočim se loči deželna cesta skozi Zilo od državne že nasproti Medgorjam.

Sodni okraj Podkloštrum obsega pri Zili občini Strajo Vas (686 m, 4712 ha, 1997 preb.) in Smerče (593 m, 4225 ha,

2219 preb.). Deželna cesta je izpeljana pod Strajo Vasjo skozi Drašče in Drevlje v Bistrico. Ti kraji, kakor tudi Gorje, kjer je nekdanj župnikoval pisatelj in Slovan Matija Majar, in po svojih velikih planinah znani Zahomec, redijo mnogo konj. V Gorjah je bila nekdanj znana božja pot, in sicer se pripoveduje o božji poti sledeče: Vrh Veverice blizu sedanjega Pečnikovega stoga je stala sremsá, ki je pognala popke nekoč meseca grudna, o Božiču pa je bila v najlepšem cvetju. Ljudje so smatrali to za čudež in so posekali drevo in izrezali iz debla soho Device Marije, ki stoji sedaj v glavnem oltarju v gorjanski cerkvi; iz vrha pa so izrezljali kip Device Marije na Višarjah, ki stoji sedaj na levi strani v isti cerkvi. To se je razneslo po celi Zili in ljudje so prihajali iz vseh krajev gledat čudežno podobo Matere Božje. Kajže, ki jih vidiš danes ob potu v Gorje, so bile nekdanj slične „ute“, kakor so dandanes na potu na Višarje.

Skoro po vseh vaseh v Korotanu, zlasti pa pri Zili vidiš na glavnem prostoru v vasi slovensko znamenje, staro, častitljivo lipo, pod lipo pa dve dolgi klopi za godbo na žegen, ki sta druga nad drugo. To vidiš tudi na Bistrici (620 m), kjer so poleg Gorjancev ohranili skoro najbolj svoje stare običaje in šege. Okoli lip (na Bistrici sta dve) praznujejo na binkoštni pondeljek po stari navadi ostanke nekdanjih slovenskih bojnih iger. Kreпки kmečki fantje zbijajo v najhujšem diru na konjih z železnimi kolčki na kolu nataknen čeber. Zmagalec dobi za plačilo od najlepšega dekleta lep venec. Po igri zaplešejo kreпки mladeniči in brhke Zilanke „prvi“ (raj) pod lipo. Nasproti Bistrici, pod Dobračem je občina Smerče, železniška postaja Čajna in župnija Čače.

Bistriško cerkev so zgradili leta 1424., in sicer so vzeli gradivo iz razvalin grada Schroffenšteina z dovoljenjem tedanjega posestnika Čaškega Grada ali Wasserleonburga, ki je določil novi cerkvi tudi nekaj polja od razpadle grajščine, ki se zove še danes „Zagradom“. V bistriški cerkvi sta vzdana grba posestnikov na Schroffenšteinu in Wasserleonburgu. Po ustnih sporočilih je bil grajski vrt tam, kjer je sedaj Korenov vrt, kajti nezakonska hčerka graščaka na



Fot. Stengel & Co., Draždane.

BELJAK, KARAVANKE IN JULJSKE ALPE.

Schroffenšteinu se je baje primožila h Korenu v Zahomcu in dobila za div ali doto nekdanji grajski vrt.

Nad Čačami je Čaški Grad ali Wasserleonburg (636 m) z zanimivo kapelico Sv. Jožefa, ki ima dragocene slikarije na stropu in mramornast oltar; v grajskem hodniku je podoba graščakinje Ane Neumann, ki je bila sedemkrat omožena in podpirala v protestantski dobi novo vero.

Glavarstvo Šmohor.

Glavarstvo Šmohor obsega samo štiri slovenske občine: Blače (568 m, 2456 ha, 553 preb.), Sv. Štefan pri Zili (728 m, 3696 ha, 1981 preb.), Goriče (604 m, 1700 ha, 666 preb.) in Brdo pred Šmohorjem (633 m, 4950 ha, 1457 preb.).

Središče cele doline je trg Šmohor (612 m, 2014 ha, 861 preb.), ki je bil nekdanj popolnoma slovenska naselbina in se prvič omenja leta 1169. V trgu je nova gotiška župnijska cerkev; staro, ki jo je bil dal zgraditi leta 1484. Baltazar Višprijski, so morali podreti; poleg raznih uradov je sedaj nameščeno v trgu tudi vojaštvo. Iz Šmohorja prideš skozi sosesko Gozdino in vasi Limarce in Potoče v staro župnijo Brdo, ki se imenuje kot župnija že leta 1288. V stari gotiški cerkvi je zanimiva na desni strani prizidana Marijina kapelica s krasnimi slikarijami, grbom in spomeniki Khünburških grofov (Stari Grad) iz 15. stoletja. Nad Brdom je po svojih številnih kočah in čistem planinskem zraku znana Brdska Planina (1400 m), kamor se pride skozi Modrinjo Vas in romantično Krniško Sotesko. Prostrani gorski pašniki so na vrhu gorovja zaprti od treh strani in prosti le proti jugu, na srednjih pa je cela vas planinskih koč in hlevov. Pod kočami teče vodnat gorski potoček in nedaleč je Brdsko Jezero, ki pa se suši. Vzhodno od Brda je župnija Melviče, ob Preseškem Jezeru Pažirje, nad jezerom na visoki skali pa razvaline Starega Grada.

Pri Goričah, rojstni vasi Matije Majarja, je župnija Borlje (625 m). Veliko starejša od cerkve v Goričah je cerkev in župnija Sv. Štefan, ki se omenja že leta 1275. V malem selu štefanske župnije, na Potoci se je porodil leta 1784.

pisatelj in župnik Urban Jarnik. Sv. Štefan je imel nekaj po svoji pripravi legi veliko veljavo; mimo Sv. Štefana se je pomikal nekaj promet od Zile čez Površje v Paternijon in k Dravi. Popolnoma v dolini pa je vas Blače, ki trpi veliko o povodnjih od naplavin reke Zile, kar svedoči tudi ime.

Tudi pri Sv. Štefanu in na Plesišču se vračajo vsako leto na „žegen“ stare šege in navade. Pri Sv. Štefanu se „prvi“ ples imenuje „visoki“ ples ali raj in se pleše poskočno in hitro v $\frac{3}{4}$ taktu.

Ponos Korotana je Zila ne samo zaradi slikovite naravne lepote in rodovitnosti, ampak zlasti zaradi častitljive narodne noše, narodnih šeg, običajev in lepe, stare govornice.



III. GMOTNI NAPREDEK.

POLJEDELSTVO IN ŽIVINOREJA.

Korotan razpada kakor v geološkem tako tudi v poljedelskem oziru na dva pasa, ki sta zelo različna glede rodovitnosti tal.

Severni pas, na levem bregu Drave, pokriva pragorovje, čigar kopasti vrhovi, položni obronki in doline so porastli z bujno cvetano, ki pospešuje v tem delu visoko razvito kmetijstvo in živinorejo.

Na desnem bregu Drave je ozemlje manj rodovitno vsled prevladajočega apnenca in nima tako bujnih njiv, košenic in pašnikov, ki bi pospeševali kmetijstvo in živinorejo, pač pa ima po planinah pestro cvetano. Vsled pridnosti prebivalstva pa je tudi v slovenskem delu Korotana kmetijstvo razvito in tudi živinoreja (noriško in belsko pleme); goved je zelo zdrava in trdih kosti, kar povzroča zlasti hrana na apnenčevem ozemlju.

Kmetijstvo in s tem ljudsko blagostanje v Korotanu je povzdignila že Marija Terezija, ki je v to svrhu leta 1763. v deželo poslala zdravnika van Swietena in tovarnarja Tysa. Tys, ki je bil Nizozemec kakor van Swieten, je udomačil po mnogem prizadevanju krompir ali čompe na Koroškem. V začetku se ga je branilo ljudstvo in krmilo z njim domače živali; šele v hudih letih 1804., 1805, 1814., 1815. in 1816., ko je vladala huda lakota, je začelo čompe jesti tudi ljudstvo.

Obdelovanje zemlje in žetev.

Njive pokrivajo	141559 ha	t. j. 14 ⁰ / ₀
vrti za sočivje in sadje	4025 „	} t. j. 10 ⁰ / ₀
vinogradi	30 „	
travniki	105129 „	} t. j. 22 ⁰ / ₀
planine	176118 „	
pašniki	53486 „	„ 45 ⁰ / ₀
gozdi	456850 „	„ 0·6 ⁰ / ₀
močvirja, ribniki in jezera	6363 „	
Obdačene zemlje	943560 ha	t. j. 91·6 ⁰ / ₀
neobdačene zemlje	89190 „	„ 8·4 ⁰ / ₀
	<u>1032750 ha</u>	

Pšenico sejejo na	15404 ha
rž „ „	39112 „
ječmen „ „	10178 „
oves „ „	25951 „
jedo (ajdo) „ „	15387 „
repo „ „	6719 „
proso „ „	2207 „
deteljo „ „	15263 „
lan in konoplje „	1585 „
travo sejejo „	2032 „
sirek ali koruzo sadijo na	7781 „
krompir ali čompe „ „	7940 „
fižol i. dr. „ „	3499 „

Pšenice pridelajo na leto	139091 q	vredno 2.587.000 K
rži (pozimne in jarice)	249044 „	„ 4.221.000 „
ječmena	116285 „	„ 1.887.000 „
ovsa	244624 „	„ 3.639.000 „
koruze	116300 „	
jede	71000 „	
prosa	20340 „	
fižola	33450 „	
krompirja	724826 „	
repe in korenja	690743 „	

konopelj in lanu	9614 q
sena	2857074 „
slame	2792000 „
zelnatih glav ali kapusa do 15 milijonov.	

Posebni zasluge za povzdigo sadjereje po Spodnjem Korotanu si je pridobila leta 1871. v Ernožu pri Celovcu ustanovljena deželna sadjerejska šola.

Pečkastega sadja dobijo na leto do	125719 q
koščičastega „ „ „ „ „	5101 „
orehov „ „ „ „ „	3584 „
sadjevca pridelajo „ „ „	50899 „
žganja našgejo „ „ „	6675 „
hmelja okoli Št. Vida pridelajo na leto do	370 „

Vinogradi so dandanes samo še pri Klobasnici in pri Žitari Vasi (Žitarec). Vina pridelajo do 100 hl in je zdravo, toda zelo kislo; zato pravijo ljudje po Podjurskem Polju, da zvoní cerkvenik zato kmalu po polnoči dan, da se uležejo ljudje na drugo stran, ker drugači bi jim prejedla vinska kislina želodec.

Korotan redi 29510 konj, 256220 goved, 118563 ovac, 26644 koz, 352 oslov, 170043 prašičev, 248474 perutnine in ima 67569 panjev; kravjega, kozjega in ovčjega mleka dobijo na leto do 877000 hl, sirovega masla in masti 9700 q, sira 2000 q, volne 1400 q in 5940 q strdi in voska.

RUDNINSKI PROIZVODI.

Med rudninskimi proizvodi sta najbolj važna na Koroškem železo in svinec. Najstarejša zgodovina nam omenja noriško železo in rimska pesnika Ovidij in Horacij trdita, da ni na svetu nobene stvari tako trde, kakor je noriško železo. Že Noričani so izdelovali iz železa orodje in orožje in kraj „Candalicae“, sedanji Hüttenberg, je bil središče noriškega rudarstva. Ko so podjarmili leta 15. pr. Kr. Rimljani alpske dežele, je postalo rudarstvo državni monopol in iz noriškega železa so izdelovali orožje v Ogleju, Veroni, Kremoni, Sirmiju, Akvinku, Karnuntu, Lavreaku i. dr.

Rimljani so povzdignili še bolj rudarstvo ter si s tem pridobili znatne dohodke. Za preseljevanja narodov je padlo noriško rudarstvo in Slovenci in poznejši nemški priseljenci so začeli zopet kopati železno rudo.

Solnograški nadškofje so pospeševali rudarstvo v Brežah in Hüttenbergu in povzročili nastanek raznih skladišč za surovo železo, ki so ga potem prevažali v Fužine. Prodajali so železo na jug in zato so nastale važne železne poti: Stari Dvor—Št. Vid—Velikovec—Železna Kapla—Jezersko—Ljubljana, Beljak—Trbiž—Bovec—Trst in Trbiž—Pontabelj ali Tabelj—Italija.

V začetku novega veka so topili železo v plavžih in s številom plavžev so rastle tudi rudninski proizvodi. Leta 1759. so prodali železnega blaga iz Koroškega v Italijo, Angleško in v Turčijo za 681523 gold. Pozneje so povzdignili še bolj rudokope, jih razširili in povečali topilnice ter dali po svojih imenih, Rauscher, grof Egger, baron Dickmann. Hüttenberška unija i. dr., koroškemu železu svetovno veljavo, iz Hüttenberške unije je nastala leta 1881. po celem svetu znana „Avstrijska alpinska in montanska družba“.

Poleg podjetij Avstrijske alpinske in montanske družbe so važne fužine baronov Helldorf (poprej grof Egger) v Freudenbergu pri Škofjem Dvoru, v Lipici; fužine v Bistrici je kupila leta 1906. Kranjska obrtna družba in izdeluje tam zlasti ploče in žice; v Vajdišah (Bajdišah), Podljubeljem in v Borovljah imajo fužine Mühlbacherjevi nasledniki, v Črni, Možici in Ravneh (Streiteben) pa grofje Thurn.

Najstarejši svinčeni rudniki so v Plajberku, Gorinčičah, v Možici, v Slovenskem Plajberku, v Železni Kapli in Rablju. Leta 1418. je dobil vetrinjski samostan svinčene rudnike v Slov. Plajberku v svojo last ter topil rudo v topilnicah na Špiku južno od Celovca. V zadnjem času so opustili popolnoma rudnike v Slov. Plajberku.

Kakor je povzdignila Avstrijska alpinska družba železne rudnike, tako je zboljšala svinčene rudnike Plajberška rudniška unija (1868), ki ima rudnike v Plajberku, v Rovtih, poprej v Rudniku, na Kellerbergu, Peči in v Možici, tovarne pa na Zilici in pri Beljaku; v Rablju imata rudnike grof Henckl in erar.

Vsega svinca dobijo na leto nad 100000 stotov in imajo pri tem delu nad 2100 rudarjev. Svinec izvažajo večinoma ali pa delajo iz njega belobo in rdečico, krogle, svinčeno žlindro in svinčeni drob.

Cink se nahaja poleg svinca na Remšniku, v gornji Dravski Dolini in posebno veliko v Rablju, nad 80000 stotov. Mangana dobivajo dandanes zelo malo, in sicer pod Kolkom pri Ukvah.

Do leta 1830. so kopali na več krajih bakreno rudo ter je dobili na leto do 500 stotov in 2000 stotov žvepla; vsled prevelikih stroškov so opustili nekdanje sloveče bakrene rudnike v Žvabeku in v Bekštanju ter dobivajo nekaj bakra samo še v Jezerski Dolini v Gornjem Korotanu in v Labudski Dolini. Letos so začeli obnavljati nekdanje bakrene rudnike pri Starem Gradu nad Baškim Jezerom.

Stara poročila pripovedujejo o nekdanjem bogastvu koroških rudninskih proizvodov, o zlatu in srebru¹⁾, ki so ju vozili Lahi po cele voze v Italijo; dandanes najdeš le malo zlata pod Findkoflom v Turah, nekaj cinobra in živega srebra le pri Železni Kapli in nič več v Podgorjah v Rožu.

Poleg železa in svinca je važno pridobivanje rjavega premoga v Lešah, Homu, Rikarji Vasi, Volšperku in Sv. Štefanu nad Velikovcem. Vsega premoga dobivajo nad 1000000 stotov in vsi premogovniki pokrivajo do 600 ha ozemlja, kjer koplje nad 1000 delavcev.

Lignit so dobivali nekdanj tudi v Hodišah, dandanes pa le v Bistrici pri Zili in v Labudski Dolini.

Bogato je Koroško dobrega kamenja za dekorativne stavbe, umetniške spomenike in razne zgradbe. Trdo, pestro in dragoceno kamenje, podobno mramorju, najdeš na Krasu pri Trebnjem, v Dvoru, Porečah, Brezi, Ribnici, Stari Vasi pri Dobrli Vasi in Možici.

Iz kloritskega skrilavca je „Zmaj“ na Novem trgu v Celovcu, iz kraškega mramorja pa vremenski spomenik v Celovcu, Hermanov spomenik na Predelu in Henselov v Naborjetu. Mramor v Stari Vasi in Možici je podoben popolnoma mramorju v Untersbergu na Solnograškem in ga izva-

¹⁾ Prim. Wöllner: Gold- und Silberbau Kärntens.

žajo za nagrobne spomenike na Štajersko, Dunaj, Ogrsko, Hrvaško in Bavarsko.

Za zgradbe rabi najbolj apnenec od Št. Lipša, Lipice in Perečice ter sprimki iz Roža; iz brekcije pri Trbižu delajo mlinske kamene.

Guštanjski, kassijanski in hallštattski apnenec daje izvrstno apno in snov za cementarne na Bistrici pri Zili, Trbižu, Železni Kapli, Beli in Črni.

Velike važnosti za opeko, strešne korce in lončeno posodo je ilovica pri Zili, v Pečah, Brnici, Beljaku, Hodišah, Stari Vasi, Kotorčah, Prevaljah, Lešah, Možici i. dr., kjer so tudi velike tovarne in opekarne; manj je vredna ilovica pri Celovcu. Mavec lomijo v Mačah, v Rožu in Bajdišah.

Vrednost vseh rud in dragocenega kamenja je znašala leta 1907. nad 8 milijonov kron; za les, za orodje, strelivo, svečavo, kurjavo se je porabilo 1 $\frac{1}{2}$ milij. K, za delavce pa nad 4 milij. K. Nihče pa ne prešteje in primerno odškoduje vzdihljajev in znojnih kapljic, ki so tekle po obrazu in životu ubogega delavca, in nesreč, ki so se pripetile, predno so spravili bleščečo rudo iz zemskega osrčja na dan, predno so jo stopili v topilnicah in pripravili za promet.

Akopram se ne more prištevati Koroška k posebno obrtnim deželam, igra vendar zelo važno ulogo v svinčeni in puškarski obrti. Zato je Koroška kakor Kranjska omejena splošno bolj na malo obrt, kajti v deželi je le 84 večjih tvornic. Slovenski del Korotana hrani sicer veliko poznanih in nepoznanih zakladov v sebi ter ima v svojih vodah neizmerno veliko gonilne moči, vendar je obrt slabo razvita po tem delu. Glavni vzrok temu je, da je premalo podjetno slovensko prebivalstvo; nedostaja mu tudi poduk, ki bi opozoril ljudstvo na obrtne prednosti in mu pokazal pot, kako jih je treba izkoriščati. Ker se to ni zgodilo do sedaj in ker stavijo slovenskim podjetjem celo uradi vse mogoče ovire (Wernigova puškarna), zato so tudi v slovenskem delu dežele skoro vsi veliki obrtniki sami tujci ali pa narodni odpadniki. Največ obrtnosti je v Celovcu in njegovi okolici (30 velikih tovaren) ter v Beljaku in okolici (14 tovaren), manj obrtni so ostali okraji.

OBRT.

Koroška obrtnost je zelo stara ter je slovela v nekaterih strokah že v starem in srednjem veku. V Hüttenbergu (Candaliceae) so topili že Rimljani železo. V srednjem veku so izdelovali skoro po celi deželi železne motike, jekleno orodje, žreblje, žice, ploče, kose in železno posodo ter izvažali to na jug. Zaradi visoke cene rud, oglja, premoga in hude konkurence sosednih dežel in držav je v teku časa ponehala v mnogih krajih železna obrt. Opustili so nekdanj cvetoče žrebljarstvo v Mlinarah in Fužinah, Avstrijska alpinska družba pa je deloma prodala, deloma pa opustila svoje velike tovarne v Prevaljah ter osredotočila svoje delovanje v Donavici na Štajerskem. Stara železna obrtnost se je povzdignila posebno, ko so odpravili leta 1782. stare Štukove peči in jih nadomestili s plavži; še bolj pa se je razvila, ko so postavili koncem preteklega stoletja namesto plavžev Martinove peči.

Za domačo obrt so važne fužine za izdelovanje sekir in kosá okoli Volšperka in Trga, ki se izvažajo najbolj na slovanski jug, malo pa tudi v Italijo in Nemčijo. Iz Volšperka razpošljejo vsako leto do $\frac{1}{2}$ milij. navadnih in 1500—2000 slamoreznih kosá na slovanski jug.

Od leta 1870. pospešuje v Celovcu Kmetijska družba po deželi izdelovanje železnih strojev za kmetijstvo.

Svetovnoznana je puškarska obrt v Borovljah. Že za Ferdinanda I. so se naselili v Borovljah puškarji iz Hollandskega, posebno iz Lütticha, in položili temelj sedaj živahni puškariji. Za Marije Terezije je bila obrt posebno živahna, a potem je začela hirati, dokler ji ni prišla na pomoč leta 1878. v to svrhu ustanovljena obrtna šola. V Borovljah je c. kr. preizkuševalnica orožja, v kateri se mora preizkusiti dvakrat vsaka cev, ki se rabi za puško; v znak, da je preizkušena, se ji udari zaznamek. Med puškarnami je po slovanskem svetu posebno znana Peter Wernigova, ki je last slovenske družbe in ima nad 100 delavcev ter pošilja svoje izdelke na vse strani sveta.

Tovarne za svinčeno belobo so v Št. Vidu, Celovcu, Beljaku in Volšperku. Svinčene barve pripravljajo v Čajni

pod Dobračem. Največ svinčenih plavilnic je v Možici, Rablju in Plajberku; svinčene kroglice, žlindro in drob pa izdelujejo na Ravneh pri Guštanju.

V tkaninski obrti so važne predilnice in tkalnice, ki izdelujejo platno, odeje, sukno in prtenino. Največje podjetje te vrste je v prostorih nekdanjega samostana v Vetrinju ali Vitrinju, kjer dela nad 300 delavcev, dočim so manjše tkalnice še v Velikovcu.

Usnjarstvo je v Celovcu in Beljaku tako razvito, da se ne izvažajo koroški pridelki samo v Italijo in nekaj v Nemčijo, ampak v zadnjem času celo v Ameriko; kože pa uvažajo iz Ogrske, Galicije, Rusije in Amerike.

Kakor v Ljubljani je tudi v Celovcu velika tvornica za tobak, ki izdeluje iz ogrskega, erdeljskega, gališkega, ruskega, turškega, amerikkanskega in azijskega tobaka na leto 9852 q duhana za pušenje, 1139q (24,821.000) smotek, 668q (58,943000) svalčic, za kar dobi država na leto do 2 milij. K.

Po nemškem delu Korotana je razvita tudi mlinarska obrt, dočim imajo po slovenskem ozemlju samo male mline, ki meljejo za domačo potrebo.

Pivovaren je bilo v deželi nekdanj veliko več nego dandanes, ko jih je samo še 41. Največje so pri Štihu ali Sorgendorfu, v Vogljičah, Celovcu, Beljaku, Podgori in v Trgu, manjše pa še po celi deželi tu pa tam. Na leto se zvari nad 280.000 hl piva, popije se ga pa veliko več, ker se uvažajo mnogo piva iz Gradca, Maribora, Ljubna, Dunaja, Češkega in v najnovejšem času tudi s Solnograškega in Bavarskega. Specijelno koroško pivo je tako zvan „Steinbier“ v celovski okolici. Žganjarnic je bilo do leta 1879. nad 2600, dokler še ni bilo davka na žganje za domače potrebe; sedaj jih je le še okoli 15; na slovenskem ozemlju je najbolj znana Miklavčeva na Podjurskem Polju.

V zadnjih 30 letih se je znatno povečala obrt z lesom, kajti izdelovanje lesenega blaga je razširjeno po celi deželi. Slovensko ozemlje ima 5 parnih in nad 300 vodnih žag. Tavolette in parkete izdelujejo iz orehovega, črešnjevca, hruškovega, jablanovega, hrastovega, bukovega, jesenovega in

javorovega lesa ter jih porabijo nekaj doma, druge pa izvažajo ali v druge avstrijske dežele ali pa v Italijo.*

Z mizarstvom se največ in najbolj uspešno pečajo v Celovcu in Beljaku, kar je pokazala tudi prva deželna razstava leta 1885., ki je odlikovala v prvi vrsti mizarje iz Beljaka in Celovca. Papirnice so v Reberci in na Beli pri Beljaku. V Št. Magdaleni pri Beljaku je velika tovarna za celuloze.

Tiskaren je v Celovcu pet — ena slovenska — v Beljaku dve, v Volšperku in Št. Vidu pa po ena; knjigaren je v Celovcu pet, v Beljaku pa dve.

Mala obrt je razširjena nekoliko še po celi deželi, kolikor in kakor zahtevajo potrebe vsakdanjega življenja. Pletenje košev, košaric, jerbasov, izdelovanje vozov, sani, grabelj, vil, lopat, metla, kuhinjske posode i. dr. je razširjeno po Rožu, zlasti v Apačah, v Šmarjeti in v Kočuhi. Škafi, sodčki za žganje, banje, žehtnice, pinje, coklje i. dr., ki se prodajajo vsak četrtek na Novem trgu v Celovcu, prihajajo brez izjeme iz navedenih krajev. V Resniku so delali nekdaj črne piskre, v Borovljah je cvetelo nekdaj tudi žrebljarstvo, kar nam med drugim priča tudi ime baronov „Silbernagel“; v Borovljah je cvetela nekdaj čipkarija.

Kožentavra je bila sedež usnjarjev in krznarjev, ki so izdelovali do pet segajoče kožuhe za kmete; v Svečah in dalje proti Podgradu ali Št. Jakobu so tkali domačini velike plahte, ki so jih prodajali v Trst na ladje ali pa v skladišča velikim trgovcem. Še učeni Slovenec Ahacelj poroča v svoji zbirki slovenskih pesmi „Pesmi po Koroškem in Štajerskem znane“ (1833), da zna po Zvrhnjem Rožu vsak moški tkati, izvzemši župnika in sodnika v Rožaku. Ljudski pesnik in pevec Miha Andreaš in njegovi predniki so bili tkalci; danes najdemo še v kaki mežnariji tkalca. V Bilčovsu so izdelovali navadne slamnike.

Ni še minulo 50 let od časa, ko je cvetela skoro v vsaki slovenski vasi kaka domača obrtnost. V zadnjem času je to prenehalo. V primeri z veliko obrtnijo, ki je v tujih rokah, je srednja in mala obrt razvita premalo po slovenskem Korotanu. Ako bi se porabile vse prirodne moči, bi se lahko

razvila obrt tudi po tem delu. Zato bi pa bilo pred vsem treba obrtnijskih šol tudi na slovenskem ozemlju ali vsaj pozimskih tečajev, v katerih bi učil strokovno izobražen učitelj zlasti mlajše ljudi, kako se izdeluje umetno to ali ono orodje, kakor je navada po nemškem Korotanu, n. pr. v Radni Vasi pri Šmohorju i. dr.

TRGOVINA.

Po dograditvi raznih železnic se je začela živahno razvijati trgovina po Korotanu. Prevozna kupčija je slovela že od nekdanj po deželi. Že Rimljani so prevažali deželne pridelke po dobrih cestah v Italijo. Imeli so v Korotanu več tržišč, ki so se ohranila nekatera še v srednjem veku. Tedaj so sloveli kraji ob cesti čez Pločo k Zili, čez Pontabelj v Beljak i. dr. Iz Beljaka so prevažali južno blago dalje proti severu. Ko so pa našli morskot pot v Vzhodno Indijo in Ameriko, so začela propadati koroška tržišča.

Notranjo kupčijo podpirajo sedaj zlasti dobre ceste in železnice. Glavni predmeti so poljski, živinorejski pridelki in obrtnijski izdelki; nekoliko tudi divjačina, drva, apno in kamenje. Središča notranje kupčije so letni sejmi v 142 krajih in tržni dnevi po mestih. Dežela ima 59 živinskih sejmov. Najbolj znani sejmi za konje so v Beljaku, Št. Vidu, Volšperku in Celovcu, za govedo v Velikovcu, Starem Dvoru, Celovcu, Beljaku, Blatnici in Sovodju, za drobnico na Jezer-skem, v Železni Kapli, Dobrli Vasi in Pliberku, za žito v Velikovcu, Št. Vidu, Celovcu in Pliberku.

V organizaciji in v notranjih razmerah trgovine so se zgodile tudi v Korotanu nekatere izpremembe. Tisti veliki sejmi, ki so se vršili navadno trikrat v letu in ki so bili tako važni, so več ali manj izgubili svoj pomen. Na mesto te lokalne trgovine stopa novo sklepanje kupčij. Blago se namreč odjema na podlagi vzorcev in poizkušenj; to je nov tip trgovinske obrti, tip kupčijskih potovalcev za tovarne, ki hodijo sedaj že po celi deželi ter ponujajo povsod svoje blago. Zato pešajo v zadnjem času nekateri veliki trgovci po mestih, ker si naročajo mali trgovci po deželi blago naravnost iz tovaren.

Zunanjo kupčijo posredujejo južna in državne železnice. Kolonijalno blago se uvaža iz Trsta in Hamburga; izdelki velikih tovaren, sukno, obleka, stroji, kemični izdelki i. dr. se uvažajo iz Dunaja, Brna in Prage, žito iz Ogrskega, pivo iz Štajerske, Dunaja, Solnograda, Češkega in Bavarskega, vino iz Ogrske, Dolnje Avstrije, Štajerske in Tirolske, kože iz Ogrske, Galicije in Ruskega, papir in tiskovine iz Dunaja, Gradca in Nemškega, svilenina in prtenina iz Dunaja in Moravskega, sadje iz Gorice, Tirolskega in Italije, mast in moka iz Ljubljane in Budim-Pešte, volna iz Ogrske in pre-mog iz Štajerske.

Izvaža se pa govedo na Dol. Avstrijsko, Solnograško. Češko in Nemško, konji v Italijo in na Tirolsko, drobnica na Francosko, les v Italijo, čreslo na Dunaj, železni izdelki. usnje, leseno blago in sukno se pa izvažajo v južno in vzhodno Evropo.

Tudi za povzdigo trgovine se skrbi po slovenskem Korotanu veliko premalo. Zato je napredek primeroma le majhen, zlasti zaradi slabih letin v zadnjem času, še bolj pa zaradi premale podjetnosti med slovenskim ljudstvom in zaradi tega, ker ne naročajo povsod blaga naravnost iz tovaren.

Slovenski Korotan krasijo po prirodnih krasotah sloveče planine, doline in jezera, ki privabljajo od leta do leta vedno več tujcev v deželo, da si jačijo zdravje v svežem zraku. Letovišča napredujejo vidno in bodo posečana še bolj, ko bodo letoviščarji našli več udobnosti ko doslej. Delajo se nove priprave ob novi železnici za otvarjenje novih letovišč, ki bodo pomnožila trgovino, tujski promet in odprla tudi slovenskemu prebivalstvu vir dohodkov, ker prihajajo tujci sedaj vsled vedno večje druginje po švicarskih in tirolskih letoviščih rajši v naše planinske kraje.

Dal Bog, da bi ne trpela pri tem slovenska narodnost.

OBČILA.

V prospeli trgovine in gmotnega stanja so posebne važnosti razna občila, kakor: ceste, železnice, parobrodi, brodovi, pošte, brzojavi in telefoni.

Ceste so državne, deželne, okrajne in občinske. Dolžina vseh cest na Koroškem je 1749784 km.

Državnih cest je 596284 km, njih stroški so znašali za leto 1900. 520000 K. Državne ceste so: 1. Celovec—Št. Vid—Breže—Puščava. 2. Celovec—Beljak—Gornji Dravograd. 3. Celovec—Velikovec—Spodnji Dravograd. 4. Celovec—Ljubelj. 5. Beljak—Pontabelj. 6. Trbiž—Predel. 7. Rikarja Vas—Koren. 8. Špital—Kačji Prelaz. 9. Velikovec—Jezersko. 10. Velikovec—Grebinj—Volšperk—Št. Lenart in Volšperk Labud.

Dolžina deželnih cest znaša 716 km, okrajnih 296 km in občinskih 141400 km.

Lepe in dobro urejene so državne ceste na Koroškem in tudi deželne po nemškem Korotanu; tega pa ne morem trditi o vseh krajih po slovenskem delu dežele.¹⁾ Deželne in okrajne ceste veliko trpijo po uimah, zlasti pri Zili, v Kanalski Dolini in v Rožu.

Železnic ima Korotan razmeroma zelo veliko; posebno so se pomnožile že v tem stoletju in so dolge glavne do 500 km, lokalne pa 59537 km.

Južna železnica vozi skozi celo deželo od Spodnjega do Zgornjega Dravograda in je dolga 186 km; pri Sinči Vasi se loči od glavne proge stranska do Železne Kaple in je dolga 17 km.

Od državnih železnic drži cesarjevič Rudolfova železnica od Puščave do Pontablja in je dolga 152 km. Podkloštrom se odcepi od glavne proge stranska do Šmohorja pri Zili, ki je dolga 21 km. Novejše državne železnice so Št. Vid—Področčica 55 km, Beljak—Področčica 27 km, Svetna Vas—Borovlje 6 km, in Spodnji Dravograd—Zeltweg 83 km. Po novi železnici skozi Ture bodo spojene državne železnice v Korotanu v nekako celoto in bodo lahko konkurirale v vsakem oziru z južno železnico.

Brodarstvo je bilo nekdanj na Koroškem za promet velike važnosti; po otvoritvi južne železnice je pa ponehalo.

¹⁾ Načrti za zgradbo zelo potrebne ceste iz Bajdiš v zavedno občino Sele ležijo že 10 let pri deželnem odboru.

Le od Greifenburga dalje plovejo še nekoliko. Dolgost plovnih rek znaša 229 km.

Parniki vozijo le v seziji po Vrbskem Jezeru od leta 1853., po Osojskem pa od leta 1905.

Poštarstvo je v zadnjem času napredovalo, kajti v cellem Korotanu imajo 195 pošt; med temi je pet državnih, in sicer v Celovcu, Beljaku, Št. Vidu, Pontablju in Volšperku, druge so razredne ali neerarične. Vse pošte skupaj so imele leta 1907. 1.746.050 K dohodkov.

Dolgost brzojavnih prog, ki so napeljane samo po koroških tleh, je 570.50 km. Vseh državnih in železničnih brzojavnih postaj je v Korotanu 150, ki so oddale leta 1907. 189.148, prejele pa 211.545 brzojavk. Država je dobila za brzojavke 164.500 K na Koroškem.

Na mesto brzojava stopa v zadnjem času telefon, ki pospešuje znatno promet. Medmestni telefonski progi tečeta edino dve po Korotanu, in sicer Celovec—Žrelec 5.556 km in Celovec—Beljak 40.170 km. V Celovcu je 265 abonentov, v Beljaku pa 100. Po telefonu se je govorilo v Korotanu leta 1907. 373.546 krat in je država prejela za to 50.935 K.

IZOBRAŽENOST.

Šolstvo.

Za narodno omiko je šolstvo neprecenljive važnosti. Moč in veljava narodova se opira na dobro urejeno njegovo izobraževanje; šole so podlaga takemu izobraževanju, pa samo tedaj, ako so take, kakoršne potrebuje narod.

Državni ljudskošolski zakon z dne 14. velikega travna leta 1869. in šolska novela z dne 2. velikega travna leta 1883. sta preustrojila bistveno ljudsko šolstvo, ki ga od tedaj vodi in nadzira država, duhovska oblast pa ima vodstvo in nadzorstvo verouka. Smoter ljudski šoli je, da vzgaja otroke nraavnopobožno, jim razvija duševne moči, jih oskrbuje s potrebnimi znanostmi in spretnostmi v nadaljnje izobraževanje za življenje in jim daje podlago, da bodo kdaj vrli, **značajni ljudje** in državljani (§ 1.).

O učnem jeziku in o poučevanju v drugem deželnem jeziku v ljudskih šolah razsoja deželna šolska oblast, ko je zaslišala one, ki vzdržujejo šolo (§ 6.).

Glede učnega jezika je trdil že znani koroški šolnik, Simon Rudmaš, ki je vodil od leta 1850.—1858. koroške šole: „Narodna šola je šola narodova, ki bode izvrševala svojo nalogo le tedaj, ako je učni jezik materinščina“. Spi-soval je v to svrhu sam ali pa s pomočjo dobrih učiteljev slovenske šolske knjige in z njimi nadomestil nemške. Nove šolske knjige so bile Rudmašu „zdravilo za perečo rano, kajti s šolami, v katerih se nič ne ozirajo na Slovence in jih imajo za Polnemce, ni nič začeti. Izkušnja jih je že ob-sodila davno, samo da nekateri nočejo slišati te obsodbe. Materin jezik mora biti podlaga drugemu jeziku, ako se hočeš tega učiti z uspehom in ne da bi trpela omika“.

Simon Rudmaš je pospeševal take narodne šole z darili učencem, ki so se učili posebno marljivo slovenščine. Pri-skočili so mu na pomoč Andrej Einspieler, Matija Majar, A. Janežič, I. Levičnik, Sommer in Hofbauer, ki so dosegli, da je ukazala vlada leta 1851., da je učiti na Koroškem otroke drugega deželnega jezika, če so se tega že malo naučili doma, ali če to želijo roditelji, a materinščina mora ostati prava podlaga; materinščine se morajo otroci naučiti najprej tako, da znajo gladko čitati slovenske knjige, zlasti pri veronauku, ki „ima samo namen, da ublaži srce in voljo“; potem šele se začne pouk v nemščini.

Pravilo za določitev učnega jezika v Korotanu je bilo zato zelo enostavno: kjer se v cerkvi propoveduje slo-venski, tam bodi tudi pouk v šoli slovenski; v mešanih krajih naj se uče otroci tudi obeh jezikov; v slovenskih krajih pa je nemščina samo učni predmet tam, kjer to zahtevajo občine.

Trud imenovanih šolnikov je imel lepe uspehe, kajti bila je leta 1849. na Koroškem samo ena slovenska šola, leta 1851. jih je bilo že 17, leta 1856. pa celo 30.

Po letu 1858. je krenilo narodno šolstvo po Korotanu na nasprotno pot; popuščati so jeli staro načelo, da ostane materinščina učni jezik za vso šolsko dobo, drugi deželni jezik pa samo učni predmet. Uvajati so začeli po slovenskih

krajih poleg slovenščine nemščino kot učni jezik; učna ura je bila pol slovenska, pol nemška, ali pa je veljala slovenščina samo za prva leta za učni jezik in se je morala pozneje umakniti nemščini.

Nasprotniki so znali vsejati med koroške Slovence od leta 1863. dalje popolnoma napačno mnenje o šoli; to mnenje zasmehujejo vsi pravični šolniki in vzgojitelji po cellem svetu, češ, da se otroci morejo naučiti nemščine le v nemških šolah.¹⁾ Preslepili so slovenske občine, da so prosile same pri deželnem zboru za nemške šole za slovensko deco. Uveli so takozvane mešane ali utrakvistične šole, ki pa niso v resnici utrakvistične, dvojezične, ampak le nemške šole in le tedaj se nauče slovenski otroci v njih slovenski čitati in pisati, če hoče učitelj.

Akoravno je ponovil naučni minister 29. rožnika leta 1865. staro načelo o ljudski šoli, da veljaj za šolo tisti jezik kot učni jezik, ki ga rabi duhovnik, bodisi izključno, bodisi večinoma na leci in pri izpraševanju, so polagoma izginile prave slovenske šole.

Vseh ljudskih šol je v Korotanu 374, in sicer 285 nemških, 83 takozvanih mešanih, v resnici pa tudi nemških; slovenske enorazrednice so v Klobasnici, Selih, Strojni in na Jezerskem ter Ciril-Methodova šola v Št. Rupertu in nova šola v Št. Petru pri Št. Jakobu.

Privatnih šol s pravico javnosti je 12, brez te pravice pa 3. Leta 1906. je bilo v Korotanu 61057 za šolo godnih otrok (30636 dečkov in 30421 deklic); od teh je obiskovalo meščanske šole 532 dečkov in 732 deklic, ljudske šole pa 28101 dečkov in 27319 deklic, t. j., skoro 95^{0/0} za šolo godnih otrok. Šolska dolžnost se začinja z dovršenim šestim in neha z dovršenim štirinajstim letom.

Privatne šole je pohajalo 1679 otrok in doma se jih je učilo 60. Zaradi šolskih zamud je bilo 2044 denarnih glob, v 923 slučajih pa se je kaznovalo z zaporom.

¹⁾ Žalostno je dejstvo, da se najdejo celo med slovenskimi šolniki dandanes, če smemo imeti take ljudi še za Slovence — gotove osebe, ki trdijo v nemških družbah, da se slovenski otrok nauči nemščine le v nemški šoli?! Na neko tako izjavo se sklicuje vedno okrajni šol. nadzornik v Beljaku.

Na javnih ljudskih šolah je delovalo 670 učiteljev in 259 učiteljic, na privatnih pa 13 učiteljev in 55 učiteljic.

Na Koroškem je 13 meščanskih šol, in sicer 3 v Celovcu, po 2 v Beljaku, Špitalu, Velikovcu in Volšperku, po 1 pa v Trgu in Št. Vidu.

Moško učiteljišče v Celovcu so ustanovili leta 1775., žensko pa leta 1899. Moško učiteljišče je obiskovalo leta 1906. 246 dijakov, žensko 109, privatno učiteljišče v uršulinskem samostanu pa 110 gojenk. Za razvoj slovenskega šolstva v Korotanu je žalostno dejstvo, da slovenščina na učiteljiščih ni niti za Slovence obvezen predmet.

Glede jezikovnega poduka se veliko greši v ljudskih šolah v Korotanu; ne vpoštevajo se določilo naučnega ministrstva z dne 20. velikega srpana leta 1870. in metodika jezikovnega pouka, ki poudarja odločno, da mora poznati v prvem šolskem letu vsak učitelj narečje kraja, kjer poučuje, kajti na Koroškem mu še jezika (namreč slovenskega) ni treba znati, kaj še narečje. Po tem so tudi uspehi v slovenskih krajih.

Razen slovenske šole v Št. Rupertu, ki pa nima pravice javnosti, in one v Št. Petru se sploh ne da govoriti o pravi šolski odgoji v Korotanu. V takozvanih utrakvističnih šolah se rabi v prvem razredu Preschernov abecednik, ki nasprotuje povsem načelom zdrave pedagogike in metodike ter je najslabša slovenska učna knjiga za ljudske šole. Na utrakvističnih šolah se prakticira tako, da se premelje do srede leta slovenska azbuka ter se na to prične takoj s poukom nemščine. V drugem in tretjem razredu pa so odmerjene za slovenščino 3 urice na teden, ki so pomaknjene navadno na konec pouka tako, da trpi jezikovni pouk v materinščini že zaradi tega, v nekaterih šolah pa se sploh poučuje slovenščina samo nekaj časa v prvem šolskem letu, potem se pa to prepusti katehetu, ki mora naučiti slovenske otroke slovenski čitati, če hoče doseči v svojem predmetu kak uspeh. V mnogih krajih se zgodi, da izostajajo otroci slovenskih roditeljev od pouka doma z učiteljevim dovoljenjem, češ, da rabijo otroke doma. Ker govorijo otroci doma slovenski in slišijo v šoli samo nemščino, ne morejo, če

niso izvanredno nadarjeni, nikjer prav napredovati. Imajo se dovolj boriti s tujim učnim jezikom, kako se morejo priučiti drugim predmetom, ki jih nudi ljudska šola? Zaradi tega nikakor ne zadostuje ljudska šola v slovenskem Korotanu zahtevam, ki se stavijo ljudski šoli. Ljudska šola v Korotanu ni vzgojevalna zato, ker vsaja nežni mladini sovraštvo in zaničevanje do lastnega jezika s tem, da ga prezira v pouku; ona vsled krivih načel ne oskrbuje zadostno slovenskih otrok s potrebnimi znanostmi in vednostmi v nadaljnjo izobraževanje, kajti le zelo malo slovenskih dijakov pohaja srednje šole po Korotanu.

Ljudske šole.

Šolski okraj	Števílo						Po učnem jeziku		
	1	2	3	4	5	6	sloven- skih	mešanih	nemških
	razrednih ljudskih šol								
Celovec, mesto	—	—	—	5	5	—	—	—	10
„glavarstvo	24	28	10	3	2	—	2	18	47
Beljak . . .	14	25	13	5	5	1	1	23	39
Šmohor . . .	12	14	4	1	1	—	—	6	26
Št. Vid . . .	21	26	9	3	2	2	—	—	63
Velikovec . .	16	20	7	2	2	—	3	36	8
Špital	18	28	10	3	1	—	—	—	60
Volšperk . . .	11	12	5	3	1	—	—	—	32
Leta 1906	116	153	58	25	19	3	6	83	285
„ 1900	172	123	25	14	9	1	—	—	—

Prosveta pri za šoloobveznih otrocih l. 1900.

Občevalni jezik	spol	čitati in pisati	samo čitati	analfabetov	skupaj
slovenski	moški	3327	77	7663	11067
	ženski	3330	77	7667	11074
nemški	moški	10863	210	21224	32297
	ženski	10798	184	21350	32332
drugi	moški	8	—	23	31
	ženski	6	—	20	26
tujci	moški	205	2	425	632
	ženski	175	2	422	599

Mutcev je okoli 980.

Slepcev je okoli 360.

Kretenov je okoli 1200.

Bolnih na umu v umobolnici 470.

Bolnih na umu zunaj umobolnic 260.

Za višji stanovski pouk pripravljajo srednje šole. V Korošanu so tri gimnazije in ena realka, ki so po učnem jeziku in drugih naredbah popolnoma nemške. Leta 1907. je bilo na gimnazijah skupaj 917, na realki pa 349 dijakov. Po narodnosti je bilo med gimnazijci samo 108 Slovencev, med realci pa 5, dočim bi jih moralo biti vsaj ena tretjina po številu slovenskega naroda.

Prosveta po starosti in občevalnem jeziku.

Prosveta	Občevalni jezik	Spol	R o j e n o c i v l e t i h									
			1890-1900	1880-1889	1870-1879	1860-1869	1850-1859	1840-1849	1830-1839	pred 1830	skupaj	
čítati in pisati	slovenski	moški	3327	7333	5341	3458	2604	1743	987	353	25146	
		ženski	3330	7311	4667	3506	2129	1175	414	124	22656	
		skupaj	6657	14644	10008	6964	4733	2918	1401	477	47802	
samo čítati	slovenski	moški	77	102	180	215	173	269	185	79	1280	
		ženski	77	114	215	417	716	456	373	110	2478	
		skupaj	154	216	395	632	889	725	558	189	3758	
analfabeti	slovenski	moški	7663	871	987	1421	1820	2131	1659	812	17364	
		ženski	7667	894	1052	1895	2750	3375	2678	1260	21571	
		skupaj	15330	1765	2039	3316	4570	5506	4337	2072	38935	
skupaj		22141	16625	12442	10912	10192	9149	6296	2738	90495		
čítati in pisati	nemški	moški	10863	25460	17799	14472	11579	8301	4571	1958	95003	
		ženski	10798	24648	18344	14508	10703	7635	4191	1784	92611	
		skupaj	21661	50108	36143	28980	22282	15936	8762	3742	187614	
samo čítati	nemški	moški	210	80	148	245	372	429	350	173	2007	
		ženski	184	85	368	478	942	1248	1056	537	4898	
		skupaj	394	165	516	723	1314	1677	1406	710	6905	

analfabeti	nemski											2124	1079	1394	2174	2936	3198	2302	1050	35357	
	moški	2124	1079	1394	2174	2936	3198	2302	1050	35357	21350	1103	1515	2813	3752	4199	3468	1884	40084		
skupaj	nemski											42574	2182	2909	4987	6688	7397	5770	2934	75441	
	moški	42574	2182	2909	4987	6688	7397	5770	2934	75441	64629	52455	39568	34690	30284	25010	15938	7386	269960		
čitati in pisati	nemski											213	602	1661	442	285	164	86	20	3473	
	moški	213	602	1661	442	285	164	86	20	3473	181	356	506	289	197	121	64	27	1741		
samo čitati	nemski											394	958	2167	731	482	285	150	47	5214	
	moški	394	958	2167	731	482	285	150	47	5214	2	5	13	6	5	7	—	1	39		
analfabeti	d r u g i											2	2	3	13	7	9	4	1	41	
	moški	2	2	3	13	7	9	4	1	41	4	7	16	19	12	16	4	2	80		
skupaj	d r u g i											448	47	183	50	64	52	32	6	882	
	moški	448	47	183	50	64	52	32	6	882	442	31	50	56	51	36	29	3	698		
skupaj	d r u g i											890	78	233	106	115	88	61	9	1580	
	moški	890	78	233	106	115	88	61	9	1580	1288	1043	2416	856	609	384	215	58	6869		
skupaj	d r u g i											44027	35579	27706	22483	19838	16294	10172	4452	180551	
	moški	44027	35579	27706	22483	19838	16294	10172	4452	180551	44058	34539	26720	23975	21247	18254	12277	5730	186773		
Skupno prebivalstvo		d r u g i											88085	70118	54426	46458	41085	34548	22449	10182	367324

Beljaška gimnazija, ustanovljena leta 1869., je imela 19 učiteljev in 263 dijakov, celovška, ustanovljena leta 1563., 25 učiteljev in 490 dijakov; samostanska državna gimnazija v Št. Pavlu je bila prvič ustanovljena leta 1777., drugič leta 1809. in je imela leta 1907. 18 učiteljev in 160 dijakov, celovška realka pa 25 učiteljev in 349 dijakov in je bila ustanovljena leta 1851. V Celovcu je tudi petrazreden mestni dekliški licej z 111 učenkami in je bil ustanovljen leta 1903.

Kot višje stanovsko učilišče je bogoslovnica za koroške duhovnike v Celovcu, ki ima 11 učiteljev-jezuitov iz Št. Andraža in 50—60 slušalcev, ki jih je polovica Slovencev.

Strokovne in specialne šole. V to vrsto spadajo šole, ki pripravljajo na kak določen poklic s posebnim ozirom na praktično zmožnost. Tu sem spadajo v Celovcu: c. kr. učiteljišča, c. kr. strokovna šola za strojno obrt, c. kr. državna rokodelska šola, rudarska šola, vrtnarska šola, učni tečaj za učiteljice ročnih del, glasbena šola, delavska šola, trgovinska šola, 3 obrtne nadaljevalne šole, stenografski tečaj, trgovinska nadaljevalna šola za deklice in dečke, c. kr. šola za babice, gospodinjska šola i. dr. V Borovljah je c. kr. strokovna šola za puškarsko obrt, v Beljaku c. kr. strokovna šola za lesno obrt, v Naborjetu je strokovna šola za strugarstvo, kmetijske zimske šole so v Celovcu, Velikovcu, Brežah in Požarnici.

ZNANSTVENE ZBIRKE.

Najvažnejše znanstvene zbirke v Korotanu so razne knjižnice, ki so v tesni zvezi s šolstvom in duševno izobrazbo. Največja knjižnica je študijska ali licealna v Celovcu. Ko so jo ustanovili v 16. stoletju protestantski stanovi, je prešla za protireformacije v roke jezuitov, ki so jo pomnožili že sami znatno, zlasti pa s knjižnicami iz opuščenih samostanov v Osojah, Podkloštrou, Št. Pavlu, Velikovcu in Vitrinju. Knjižnica hrani tudi precej redkih in jako važnih slovenskih knjig in rokopisov. Bogate so prirodoznanske zbirke in zbirke zgodovinskega društva v deželnem muzeju Rudolfinu.

Neposredni povod za ustanovitev notranje-avstrijskega društva je dal nadvojvoda Ivan leta 1839. Že leta 1843. so

ustanovili tako društvo z začasnimi središči v Gradcu, Ljubljani in Celovcu. Koroško zgodovinsko podružnico, ki ji je bil prvi predsednik zgodovinar baron Ankershofen, so razni rodoljubi podpirali s knjigami, listinami, starim denarjem in rokopisi: kakor knez Liechtenstein, Grof Egger, deželni glavar baron Sterneck, grof Alfred Christalnigg, grofinja Goeß, Canaval i. dr. Ko se je razšlo notranje-avstrijsko zgodovinsko društvo leta 1846., so ustanovili samostojno zgodovinsko društvo za Koroško, ki je izdalo leta 1849. prvi zvezek „Arhiv za domačo zgodovino in krajepis“.

Na priganjanje koroške kmetijske družbe so že leta 1849. zgradili prirodopisni muzej, ki so mu podarili razni rodoljubi bogate in raznovrstne zbirke. Od leta 1864. izdaja prirodopisno z zgodovinskim društvom mesečnik Carinthijo, ki je prinašala začetkom preteklega stoletja tudi zanimive razprave in pesmi v slovenskem jeziku. Zgodovinski in prirodopisni muzej sta od leta 1879. pod eno streho, v krasnem v renesanci zidanem Rudolfinu.

Stare listine hrani knjižnica in zbirka v Šentpavelskem samostanu; lepe zbirke knjig in starinoslovja imajo koroške srednje šole, predvsem pa prirodopisni in zgodovinski muzej v Beljaku. Tudi strokovne šole so dobro založene s predmeti, spadajočimi v njih stroko, in tudi šole po deželi imajo svoje male knjižnice. Žalostno in neznačajno pa je pri tem, da vsiljujejo tudi po slovenskem Korotanu samo knjige, ki jih daruje slovenskemu narodu nasprotno društvo „Südmark“, ter zastrupljajo tako že nežni mladini ljubezen do materinščine; čujem pa, da namerava „Družba sv. Cirila in Metoda“ darovati slovenskim učiteljem knjige, ki naj jih posojajo ukaželjni mladini tam, kjer službujejo.

DOBRODELSTVO. DRUŠTVA.

Med dobrodnele zavode štejemo bolnice, hiralnice, ubožnice, sirotišča, gluhonemnice i. dr.

V Celovcu je gluhonemnica, zavod za slepce, sirotišče pri Uršulinkah za deklice, sirotišče za dečke v Lipi pri Krnskem Gradu, deželna rešilnica za dečke v Otočah pri Ce-

lovcu, deželna rešilnica za dekleta v Kazazah pri Celovcu, deželna umobolnica, deželna hiralnica, porodilnica, občna bolnica, bolnica elizabetnik, bolnica usmiljenih bratov v Št. Vidu, bolnica nemškega viteškega reda v Brežah, bolnica v Svincu, Mostiču, sirotišče v Starem Dvoru, Št. Andražu, Svincu, Brežah, Št. Lenartu, Spod. Dravogradu i. dr.; hiralnice so v Pliberku, Železni Kapli, Gospisveti, Velikovcu i. dr.; mestne bolnice v Trgu, Brežah, Sovodju, Celovcu, Spitalu, Št. Vidu, Beljaku, Trbižu in Volšperku.

Glede zdravstva je jako važno in velike vrednosti delovanje osmih zdravstvenih okrožij; — žalostno pri tem pa je, da so celo po slovenskem Korotanu tudi taki okrožni zdravniki, ki ne umejo narodovega jezika. Na celeni Koroškem sedaj ni slovenskega okrožnega zdravnika, ker takega noče deželni odbor.

V Korotanu je nad 300 raznih društev brez podružnic. Glavnih društev sedež je Celovec in teh je nad 80. V deželi je 20 okrajnih bolniških blagajen, 45 bolniških blagajen za delavce s 25310 člani.

Za povzdigo kmetijstva skrbi leta 1764. ustanovljena „Kmetijska družba“, za katero si je posebnih zaslug pridobil Slovenec Matija Ahacelj. Kmetijska družba ima 147 podružnic z 8638 člani in je sklenila pri letošnjem občnem zborovanju, da bode izdajala za velikovski okraj „Kmetovalcu“ slovensko prilogo. To pa skoro gotovo zato, ker snujejo Slovenci svojo kmetijsko društvo in ker bi potem ne dobila nemška Kmetijska družba več toliko podpore od države. ¹⁾

Tudi po slovenskem delu Korotana se je začelo živahno društveno gibanje v tem stoletju. Razen Katoliškega političnega in gospodarskega društva za Slovence na Koroškem je v Celovcu še Slovensko delavsko društvo, kakor tudi Podljubeljem, Prevaljah, Črni in Bistrici v Rožu. Slovenska izobraževalna društva so: v Dobrli Vasi, Klobasnici, Št. Jakobu, Št. Lipšu, Radišah, Velikovcu, Št. Janžu, Žitari Vasi, na Brdu, v Kostanjah, Rožeku, na Bistrici pri Zili, v Kotljah,

¹⁾ Koroška Kmetijska družba je izdajala že „Kmetovalcu“ slovensko prilogo do 23. svečana 1877. Vsled nemške agitacije se je potem opustila slovenska priloga.

Možici, Št. Mihelu, Škofličah, Železni Kapli in Djekšah. Pevsko delavsko društvo je v Podsinji Vasi; Bralno društvo v Št. Koncijanu, narodno društvo v Vobrah, Kmetijsko društvo v Rudi, Pevsko društvo v Hodišah, Rokodelski dom Podljubeljem i. dr.

Poleg zgoraj omenjene bratovščine sv. Mohorja je važen za probuditev narodnega ponosa v Korotanu že od leta 1883. izhajajoči tednik „Mir“; leta 1907. je začel izhajati v Kranju drug slovenski list za Korotan „Korošec“, ki izhaja vsako drugo soboto. V Celovcu je tudi sedež „Slovenske šolske družbe“, ki so jo ustanovili v jeseni leta 1908. z namenom, da skrbi obenem z Družbo sv. Cirila in Metoda za napredek slovenskega šolstva in zbudi zopet po Korotanu k življenju „Podružnice“ „Družbe sv. Cirila in Metoda“, kajti izmed 19 jih spi samo 10.



IV. NARODNA PROSVETA.

Na Koroškem prevladuje še dandanes med prebivalstvom slovenski tipus, akopram tvorijo Slovenci dandanes samo eno tretjino vsega prebivalstva. Nemški Korošci so v obče po svoji naravi pošteni, dobrodušni, toda počasni ljudje. Kakor po slovenskem ozemlju so tudi med nemškimi prebivalci znatni razločki v govorici, značajih, šegah, navadah in nadarjenosti. Prebivalstvo v Belski in Jezerski Dolini je premeteno in ukaželjno, ob Glini in Krki prevzetno, lahkoživo in prepirljivo, v Labudski Dolini pa udano mesenemu poželjenju. Na značaj in rast ljudstva vplivajo tla, podnebje in voda. Slovensko prebivalstvo ni razvajeno, je z malim zadovoljno, razumno in vedoželjno, krepkejše in lepše postave kakor nemško, ki ima mnogo kretenov.

V slovenskem Korotanu se govorijo tri narečja: podjunsko, rožansko in zilsko. Podjunsko narečje, ki se je ohranilo najčistejše v planinah na koroško-kranjski-štajerski meji, govorijo po dekanijah Pliberk, Dobrla Vas, Velikovec in v nekaterih župnijah pri Spodnjem Dravogradu. Po izgovarjanju zaimka ta, to in prislovov tu, téka (tukaj), ki se glase šta, što, štu, šteka, se prebivalci v imenovanih dekanijah pri drugih koroških Slovencih zovejo „Štekarji“ in teh je okoli 54.000.

Rožansko narečje govorijo v dekanijah Tinje, Celovec in po celem Rožu. Prehod podjunske govorice v rožansko je v tinjski dekaniji, v Spodnjem Rožu pa je med narečjema meja Šmarjeta, kjer slove vaščanje po Rožu kot prvi „Štekarji“. Rožansko narečje govori 47.000 ljudi. Prebivalce



ZILJANKA IN MOŠKA NARODNA NOŠA V ROŽU PRED 100 LETI.

Fot. Pavlin.

celovške okolice do Tinj imenujejo ostali prebivalci „Polance“ in cela ravnina se zove „Pule“ (polje) ali „na Pulah“; Rožani pa so prav za prav samo prebivalci Zvrhnjega Roža. Pogorje Zadnico, ki se razprostira od Rožaka med Dravo, Vrbskim Jezerom, celovško ravnino in Škrbino, imenujejo „Hure“ ali „na Hurah“, prebivalce pa „Horjance“. V Ločah se zlivata rožanska in zilska govora in se mešata do Podkloštra; od tod govorijo zilsko narečje pri Zili in po Kanalski Dolini. Zilsko narečje govori do 20.000 prebivalcev.

Rožani so lahkoživi, v nesreči potrpežljivi ljudje, napram duhovnikom liberalnega duha in nagnjeni k nemštvu. Ne izseljujejo se toliko v Ameriko kakor Ziljani, pač pa v Belak, Celovec, Gradec in na Dunaj, pa tudi v Opatijo in Trst. Tam se hitro ponemčijo, vendar pa ne pozabijo na svojo domovino čisto; sem in tja pridejo pogledat domov. Denarja ne pošiljajo dosti v domači kraj, ker ne znajo varčevati. Ako jih pa kdo izmed domačih poprosi za pomoč, mu je neodrečejo, temveč dajo v takih slučajih dostikrat več, kakor bi smeli dati po svojih okoliščinah.

V domači vasi ostali izpreminjajo hitro svoje šege, noše in navade, počasni pa so pri obdelovanju svojih polj.

Nekdanja ženska noša je bila: Kapa, okrašena z žojami in zlatim brokatom, črna suknena „jopica“ do pasu in precej košata janka, bele, lepo pletene nogavice in s suknom obšiti, nizki črvi; poleti namesto jope sama janka z rokavci. Tudi lepi pasovi so bili v navadi nekdanj. To vse se je ravno tako izgubilo kakor moški črvi, modre nogovice, kratke, irhaste hlače, kratek „jopič“, širok klobuk in rdeč svilen telovnik s srebrnimi gumbi.

Prilično od leta 1865.—1885., po odpravi stare ženske noše, je bila v navadi še precej čedna „glinska ali celovška noša“, ki je še dandanes v navadi med Trgom, Št. Vidom in Celovcem v mešanih, oziroma pravkar ponemčenih krajih. Nosile so ženske majhen klobuček, okrašen z žojami, katerih dve sta segali po hrbtu do pasu, janka pa je bila nekoliko daljša in okrašena z enim „kreželjnom“ ali pa tudi z dvema ali tremi. Namesto „jope“ so nosile „šlabanko“, ki je bila do pasu ozka kakor „jopa“, pod pasom pa se je

razširila in je segala še nekaj centimetrov niže. Podobna je bila današnjim mestnim „jaknom“. Okoli vratu so nosile lepe svilnate in franžaste robce, ki so jih zvali „tibetaste facneteljne“ ali pa „trstinarce“ po izvoru, oziroma po Trstu. Na mesto poprej navadnih belih kožuhov je stopila v tej dobi velika ruta ali „hentuh“, ki je v navadi še dandanes.

Kakor drugim Slovencem je tudi Korošču prirojena pobožnost in bogaboječnost ter ljubezen do domovine in svojega vladarja.

Koroški Slovenci kažejo svoj verski čut s tem, kako praznujejo cerkvene praznike in „žegne“, čeprav so se ohranile pri tem marsikatero poganske šege. Na predvečer Božičev ali „Vinahtov“ ali na Sveti večer, na predvečer Novega leta in Sv. Treh kraljev pogrne gospodinja mizo z lepim belim prtičem in položi na njo dva (v nekaterih krajih tri) hleba belega in črnega kruha. Za mizo postavi pinčico, pod mizo pa skledo z lekem, ki se da zjutraj živini, predno se nakrmi, kajti ljudstvo veruje, da blagoslovi čez noč sv. Duh lek in da bode živina zdravejša in lepša po zaužitju leka. Ravno tega se nadeja gospodinja po blagoslovu od pinčice. Pred Marijinim zvonjenjem ali pred zvonjenjem angelskega češčenja položi gospodinja na hleb kruha hišne ključe, vzame blagoslovljeno vodo, rožmarinov vršiček in molek ter hodi po zvonjenju z družino po hišnih prostorih in okoli hiše. Gredoč molijo rožni venec, škropijo in kadijo hleve, živino in vse hišne prostore. Ko se vrnejo zopet v „izbo“, položi gospodinja hleb, ključe in vodo na mizo; okoli mize pokleknejo vsi in molijo vse tri dele rožnega venca. Zarana molijo drugi dan skupno veseli del rožnega venca in za zajutrk dobi vsakdo od gospodinje kos črnega kruha in suhega svinjskega mesa ali klobaso ali pa sirovega masla, potem šele beli kruh in kavo.

Na predvečer Novega leta „trunšvajo“ ali „novo leto vzdigvajo“. Na sredo sobe postavijo dolg stol in položijo nanj devet reči in jih pokrijejo, v nekaterih krajih jih položijo na tla, in sicer: brino, ki pomeni veselje, oglje = žalost ali smrt, butaro = slovo, ključ = gospodarstvo, glavnik = vdovca ali vdovo, punčko = otroka, prstan = ženitev, mošnjo =

srečo in molek = prošnjo pri Bogu. Vsakdo dvigne trikrat, kar dvigne, to se bode zgodilo v novem letu.

Koledovanje je bilo nekdam splošno v navadi tudi pri odraslih dekletih in fantih o Božiču, Novem letu in Sv. Treh kraljih, ki so peli za različne darove pri Zili:

„N'coj je dro en svet večer,
n'coj je dro 'na sveta noč.
Okolo tej štalce
se sveti kot solnce
Jezus Mesijas,
kteri bode odrešil nas.“

„Prav 'maš, prav 'maš, da nam
poveš,
da nas iz spanja gor zbudiš.
Naj lepše koj spimo,
po štalcih ležimo,
slišimo en glas,
pastirec kliče nas.“

Vsaka gospodinja jim je darovala po tri darove, ker so tudi sv. trije kralji trikrat darovali. Dandanes koledujejo le otroci, in sicer deklice posebe, dočim se zbero dečki z malimi zvonci od četrtega leta do štirinajstega za vasjo na griču ali pa v bližnjem gozdu. Mlajši ostanejo pred gozdom, starejši pa gredo v gozd, oblečejo na skrivnem enega dečka v kožu-hovino, mu zadelajo obraz in mu privežejo živalski ušesi. Mlajši pred gozdom začno sedaj klicati: „Perhta, Perhta (Pehtra) pridi!“ To ponavljajo toliko časa, da res „Perhta“ pride. V začetku se prestrašijo mlajši ali nazadnje začno vsi zvončkati in z ropotom se vrnejo v mraku v vas in koledujejo vsi skupaj od hiše do hiše, darove jim pa mora nositi „Perhta“.

Marija ti, ti, le prav ga zavi!
Zavila bi ga, b' planic imela,
nimam povoja al' planic,
da b' ga 'mela kam zaviti'.

Sv. Šenštefan je v gostje pritekel,
je prinesel en par golobic,
'no mošnjo petic,
da bode Marija kupila planic.

Oj usmiljeni Jezus, kaj mraza trpiš!
Še več trpel boš, k' na križu umrl boš.

Drugi dan skuha otrokom nabrane darove kaka gospodinja, ki jih potem zaužijejo skupno.

V nekaterih krajih oblečejo revne otroke v bela oblačila, jim dajo na glavo kraljevske papirnate krone in ti koledujejo včasih že teden pred Sv. Tremi kralji.

Vstajenje imajo v nekaterih krajih na Koroškem že na Veliko soboto ali pa na Veliko noč zelo zgodaj; na Bistrici

pri Zili je na Veliko noč ob treh zjutraj. Povsod streljajo in si preskrbe za to slavnost tudi godbo. Na Veliko noč zjutraj ali pa tudi na Veliko soboto je blagoslovljenje ali „žeganje“ mesa, kruha i. dr. Pri žegnu opazuješ po Zili, Rožu in tudi po Gorenjskem, kako hitro pograbi vsako dekle svoj jerbas ali „korpíč“ ter hiti proti domu. Vsaka hoče prva biti; domači čakajo pred hišami, da zvedo, katera je prišla prva domov z žegnom, kajti ljudstvo veruje, da bode ona hiša v vasi prva gotova s poljskim delom.

Veliko veselja imajo otroci na Veliko noč in na Velikonočni pondeljek, ko turčajo ali stručajo s pirhi ali „šečami“ in jih sekajo z novci. Mladeniči dobijo „šeče“ od onih deklet, ki so jih imeli pred pustom na kakšnem ženitovanju za družice ali pa so jih povabili na pustni torek na ples. Šeče se nosijo fantom na Veliko noč, in sicer zvečer; toda ne nese jih dotično dekle samo, ampak pošlje jih po kaki prijateljici ali znanki, kateri podari zato dotični mladenič mal dar. Šeče ali pirhe imenujemo vse, kar se podari, in sicer nekaj pobarvanih in opisanih jajc, sadja in smodek različnih vrst. Družica mora poleg šeč ali pirhov darovati drugu še svilnat telovnik ali pa kakšno perilo (srajco).

Kakor zajemajo in natakajo po Gorenjskem na velikonočno soboto, ko „odvežejo“ zvonove, vodo, da se umivajo in ubranijo s tem muham, tako hiti gospodinja pri Zili na binkoštno nedeljo k studencu zjutraj, ko zvoní dan, da zajame tedaj vode, ker med zvonjenjem teče po vodi sv. Duh. V oni vodi skuha zajutrk, zamesi moko in testo se skvasi, ne da bi primešala kaj kvasu. Na binkoštno nedeljo poženo zgodaj živino na pašnike, da se napase rosne trave, v kateri je sv. Duh.

Različne so šege in navade o Kresu. Na Brnici in pri Zili „šibajo“ tedaj mladeniče, in sicer vtaknejo gorečo šibo v ogenj, potem pa udari mladenič z gorečo šibo ob tam pripravljeno ploščo in šiba sfrčí v zrak, ali pa nataknejo gorečo šibo na palico in jo vrtijo, da sfrčí goreča šiba v zrak. Prva šiba velja, tako vpije mladenič, sv. Janezu, druga je kresna in tretja macesnu ali pa smreki, vse druge veljajo dekletom, ki jih imenujejo med šibanjem, povedo pa zraven

tudi njih pregreške in napake; dekleta poslušajo skrivaj, kaj šibajo o njih fantje.

Ko zvoní angelsko češčenje ali ave Marijo na kresni večer, nosijo dekleta in fantje „brinceljne“ (prigelne) in vsak jih zgrabi hitro in prenese, da jih potem sešteje. Ako jih je toliko, da je par, dobi dotični ali dotična tudi par, nevesto ali ženina. O Kresu spletajo dekleta vence in jih mečejo ali na brezovo grmovje ali pa na strehe. Kolikorkrat mora vreči, dokler ne ostane na grmovju ali strehi venec, toliko let bo moralo čakati dekle še na možitev. Namesto venca mečejo tudi ali črevlje ali pa coklje pred hišnimi vrati, in sicer se mora vreči cokla raz noge črez glavo; je li obrnjena coklja v hišo, tedaj ostane dotična oseba še pri hiši, ako ne, gre od hiše.

Na kresni večer molijo dekleta za „všafanče“, in sicer se jim potem sanja o onem mladeniču, ki ga dobi dotično dekle za moža.

Svoj god obhajajo mladi ljudje precej smešno in veselo. Na predvečer se zbero z različnimi godali, zvončki, pokrovkami, škafi i. dr. pred vrati onega, komur so prišli „rumplat“ ali „ofreht“ delat. Na dano znamenje začno vsi na enkrat ropotati in piskati, potem pa odpre eden izmed njih vrata, pove za slavljenca določeno pesem ali pa mu čestita prav po domače, drugi pa začno zopet ropotati, pozdravljajo slavljenca in mu kličejo „živio“; na to jih pogosti slavljenec s pijačo. Ako pa hočejo koga posebno počastiti, mu pripeljejo „šimelna“, ki ga tvorijo trije možje, in sicer eden konjsko glavo, drugi in tretji mož pa život; pokrijejo jih z rjuho, tako da nihče ne sluti, kdo je spodaj. Na konja se usede mladenič v belem oblačilu in s čepico na glavi ter čestita slavljenecu ali deklamira primerno pesem. Na vsaki strani „šimelna“ gresta dva mladeniča v belih oblačilih in nosita sveče v rokah. „Šimelna“ pripelje v slavljenčevo izbo lastnik njegov za uzdo, za „šimelnom“ pa pride derec (konjederec). Po čestitanju pozove lastnik kovača, da podkuje „šimelna“, ki pa se ne da in bije okoli sebe ter udari ali „rincne“ tako kovača, da se zgrudi po tleh. Na to pristopi derec, dopove kmetu-lastniku, da šimel ni za drugega kakor za derca, ker

je tako divji, in kupi „šimelna“. Ko zagrabi derec „šimelna“ za uzdo, da bi ga odpeljal, se splaši „šimel“, derec pa ga udari s sekiro po čelu, da se zgrne ali zvrne, a v istem trenutku ni več šimelna, kajti mladeniči se pobero hitro in slavljenec mora potem pogostiti častitelje.



Fot. o. Met. Schneditz.

ZILJANKE.

Najveselejši dan je za Korošca „žegen“, ki pa se ne praznuje, kakor je večinoma navada po Kranjskem, na dan cerkvenega patrona, ampak v Korotanu ima svoj „žegen“ vsaka vas, bodisi še tako majhna.

Žegen dela pri Zili vsled obilnega snaženja in pripravljanja mesa, šartelnov, fancovtov i. dr. gospodinji in gospodarju veliko skrbi, mladim pa veliko veselja, kajti vsak

poskrbi za dober žegen, naj bo še tako ubožen. Že dva ali tri tedne pred žegnom določijo brhke Ziljanke, katera bode „Ziljanka“ ali „Slovenka“ in katera „Nemka“. Ziljanka v kratkem oblačilu se imenuje navadno Slovenka, ona v dolgi janki ali „čikli“ pa Nemka. Mludenke pripravljajo skrbno svojo obleko za „žegen“; likajo ras in drugo perilo in mu napravijo kakor pri harmoniki lepe bavde; pregledajo svilene robce ali „pcanetelne“, ki jih bodo pokrile k maši in potem k „prvemu plesu“; obšivajo črevlje in priredijo k pasu belo-modro-rdeče trakove.

Da povzdignejo še bolj slovesni dan, ustanovijo fantje že teden ali dva tedna pred „žegnom“ „konto“ ali kupijo skupno sodček vina, ki ga na „žegen“ tudi popijo skupno. Naroče si tudi godbo, ki mora iti za „konto“, kamor se ji ukaže. K cerkvi mora spremiti godba „konto“ brezplačno, pa tudi za ples plačujejo člani „konte“ manj ko drugi, kajti „konta“ mora skrbeti za mir in red pri plesu.

Stari ljudje še pomnijo, da so vzeli mladeniči, kadar niso ustanovili „konte“, vino na „roč“; precepili so namreč količek in dali en del gostilničarju, drugega pa so ohranili sami in zaznamovali na njem, koliko „pint“ ali litrov jim je prinesel gostilničar.

Teden dni pred „žegnom“ naroči vsak fant pri svoji „dečli“ „pušlec“ ali šopek, ki ga naredi dekcle iz rdečega klinčka, roženkravta in rožmarina, zraven pa priveže še z zlato peno prevlečenih lanovih glav in nekaj miganja. Po šopek pride fant sam, in sicer v soboto zvečer ali pa v nedeljo zjutraj in prosi dečvo za „prvi raj“ ali ples.

Skoro pri vsaki župnijski cerkvi se bereta na „žegen“ po dve sv. maši; k prvi gredo gospodinje in starejši ljudje, k drugi mladina. Pred cerkvenim opravilom se zbero mladeniči v bližnji gostilni, odkorakajo potem z godbo k cerkvi in eden mladeničev nese lepo okrašen liter vina. Ako je v župniji več vasi, je tudi več „kont“ in godeb. Dekleta gredo na „žegen“ v najlepših oblačilih v cerkev, se postavijo druga za drugo in ne gredo prej iz cerkve, predno po maši ne odzvoni „Ave Marija“, in tedaj molijo tudi zunaj cerkve, potem pa zavriskajo in vsaka „konta“ zase zapoje in godba jo spremlja:

„Kaj b' jaz kristjan vesel ne bil,
k' sem dan's pri sveti meši bil.
Tam sem videl Jezusa
in njegovo mater žalostno.“

Pred cerkvijo vabijo dekleta sorodnike in znance v domače hiše na oběd ali „vahte“.

Po obědu se zbero fantje, zasedejo lepo okrašene konje brez sedel ter jahajo na vas pod lipo, kjer je nataknen lesen čeber na malem stebri. Jezdec je navadno 8—12, in sicer jih jezdi polovica v skoku proti stebri, dočim ostane druga polovica med tem pri godbi in poje. Vsak jezdec ima v roki železen količek in s tem udari v diru po čebri. Ko prihajajo prvi nazaj, dirjajo drugi mimo čebra. To se ponavlja toliko časa, dokler se ne razsuje čeber. Ko vzamejo ali nataknejo v diru jezdec obroč na količke, pristopi dekle v najlepši svoji obleki k stebri ter poda na krožniku venec onemu možu, ki je prej delil obroč jezdecem. Mož vpraša dekle, je li prost venček. Če je prost, ga dobi mladenič, ki ga je zaslužil s krepkim pobijanem čebra, vendar pa ima dekle pravico, imenovati mladeniča, ki naj dobi venec. Mož nastavlja potem dirjajočim mladeničem venec, kajti vsak bi ga rad odnesel na količku, toliko časa, dokler ne pridirja zmagalec. Ko se zablešči venec na zmagalčevem količku, tedaj zmagalec zavriska, obrne konja na stran in zdirja z drugimi mladeniči na dom, da oddajo konje. Mladenič, ki je dobil venec, mora peljati dekle, ki je prineslo venec, na „prvi“ ali „prvi ples“.

Po pobijanju čebra se prične raj pod lipo. Pravico za „prvi ples“ imajo samo poštena dekleta, kajti one, ki so zapravile poštenost, se ga ne smejo udeležiti. Nekdaj je baje, če se je drznilo stopiti tako dekle med druge pod lipo, usahnila lipa. Mladenič, ki ima odrastlo sestro, ne pleše pod lipo z drugim dekletom, ampak s sestro, in domače dekle ne pleše pred „prvim plesom“.

Pred začetkom „prvega plesa“ ali samo „prvega“ se zbero tudi mladeniči pod lipo, stopijo v kolo, zapojejo, godba jih pa spremlja:

„Tam stoji 'na lipa
'na lipa zelena.
Pod lipo stojijo fante,
oj fante dvanajste.

Oni se pogovarjajo,
kam drevi v vas pojdejo!
Vsak k svojej ljubicici,
jaz k moji Uršici.“

I.

Bog nam daj ti 'n dober čas
ta prvi raj začeti.
Še kaj da smo začeli,
še nehat neb'mo 'meli.

II.

Kdor je z Bogom,
Bog je z njim,
sam Jezus je
Marijin sin.

III.

Sem jo videl
na potoce,
k' je imela zlato
vapučo v roce.

IV.

Bom pa furu
črez Prediv,
al je za dečvo
kaj za div.

Ko odpojo mladeniči prvo kitico, pomigne vsak svoji rajki in dekleta prihitijo, se primejo s fanti in zpletešjo prvi ples. Ko odigra godba, prime vsak plesalec z desnico svojo plesalko za levico in hodijo, pojoč druge kitice, pod lipo. Na to zpletešjo še enkrat in dekleta se potem vrnejo na prvotno mesto, dokler jim ne dajo mladeniči znamenja za drugi ali „štajerski“ ples. „Štajerski“ ples so pravilno plesali še pred 30 leti, dandanes ga mladina ne zna več, ker plešejo navadno preveč polk in valčkov. Zadnji ples pod lipo je dandanes navadno valček, na kar zaigra godba koračnico in spremi fante v gostilno. Dekleta gredo med tem časom na dom in premenijo obleko za ples v gostilni.

Na „žegni“ ponedeljek je v vsaki župnijski cerkvi darovana sv. maša za mrtve in plačajo jo mladeniči. Po maši blagoslovi župnik grobe, na kar se prično pred cerkvijo zopet one slovesnosti kakor prejšnji dan.

Nekdaj so povsod plesali še v ponedeljek „prvi ples“ ali «prvi» vsi možje s svojimi ženami. Dandanes je to v navadi še v Gorjah pri Zili. V ponedeljek po maši gre vsaka «konta» s svojo godbo pod gorjansko lipo in pleše «prvi ples» druga za drugo. Mladina pleše povsod tudi v ponedeljek, kajti v nedeljo pustijo navadno domači fantje in dekleta prostor drugim, zato je pa godba v ponedeljek samo za domače.

Dandanes postajajo skoro po celem Korotanu svatbeni običaji enoličnejši, le pri Zili se je ohranilo še staro «vergvanje» precej v stari obliki. Nekdaj ni bila navada, da bi ženin sam «vergvu» ali snubil, temveč je odkril svoje misli in srce najprej roditeljem, ki so poslali, če jim je bila po volji sinova izvoljenka, k nevestinim roditeljem pametno žensko, ki jim je sporočila skrivaj, zakaj je prišla. Ako so bili z ženinom vsi zadovoljni, tudi hčerka, tedaj se je dovolilo ženinu, da pride sam, da se pogovore natančneje in da vpraša ženin, kdaj sme priti z dvema možema. Ko sta prišla z ženinom moža in so se vse pomenili, je bilo šele pravo «vergvanje». Moža sta hvalila ženina, oče svojo hčerko in na to so odločili hčerki «div» ali doto. Med tem je gospodinja pridno kuhala in pogostila goste z vinom in klobasami. Pred odhodom je povabil ženin mater in nevesto na oglede.

Tri dni pred poroko je zasedel ženin s svatom najlepša, s trakovi okrašena konja in jahala sta vabit na ženitovanje najprej najbolj oddaljene sorodnike. Pred sto leti je nosil ženin nizke črevlje in bele nogavice, pred petdesetimi leti pa je nosil visoke škornje. Oblečen je bil v kratke hlače, svilnat «lajbč», svilnat telovnik, okoli vratu je imel svilnat robec, na glavi pa kapico s «čopom» in kosmat črn klobuk s šopkom. Pri klobuku je imel «brzdo» ali črn svilnat trak, ki mu je rabil, da mu veter ni odnesel pri hitrem jahanju klobuka. Na vrhu obleke je nosil sukno. Enako je bil oblečen svat. Ko sta prijahala v določeno vas, sta jahala, če je bila hiša ali veža prostorna, v hišo, ne da bi stopila raz konje. Nasproti sta jim prišla gospodar in gospodinja, ki jim je podal ženin desnico in jih pozdravil: «Hvaljen bodi Jezus Kristus» — odgovor — «Na večne čase». «Vabim vas in prosim, da bi mi pristopili k sv. zakonu, ki ga je postavil sam Bog v paradizu in Jezus povzdignil in potrdil v sv. zakramentu.» Na to so obljubili ženinu, da se udeležijo gotovo ženitovanja. Povsod, kjer sta vabila, so podali ženinu hleb kruha in nož z besedami: «Ureži dar sv. Duha, da ti ga ne bo nikoli manjkalo». Ženin si je odrezal majhen krajec kruha in ga vtaknil v žep. Po teh krajcih so šteli potem,

koliko je bilo na ženitovanje povabljenih. Pri bližnjih sorodnikih so povabili ženina in svata v izbo, ju pogostili, ko sta stopila raz konje. — Dandanes vabi samo eden mož, ki ga pošljeta ženin in nevesta, vabi pa z istimi besedami.

Nevesta in družica sta vabili že v svatovskih oblekah. Nevesta je nosila na glavi svilnat robec («pcanetel»), nad njim svilnat trak ali «pintel» in potem klobuk, ovit s sirovo svilo v narodnih barvah; to je bil namreč nevestin venec. Lase je imela poleg raznobarnih trakov razpuščene po hrbtu, dragocen pas in bel predpasnik iz domačega platna, ki je bil obrobljen z raznobarno svilo. Ostala obleka je bila taka, kakor jo nosijo dandanes Ziljanke. Družica je bila nevesti enako opravljena. Nevesta in družica sta vabili tudi slovesno, vozeč se v čednem vozu, in sicer navadno v četrtek ali v soboto, nikdar pa ne v petek.

Dan pred ženitovanjem se zbero fantje na ženinovem domu, vprežejo v tri ali štiri voze po dva konja ter se peljejo, vriskajoč in pojoč, k nevesti po «banko».

Na nevestinem domu pogostijo fante, ki potem naložijo na vozove nevestino opravo, kajti drugi fantje nimajo pravice, nakladati «banke». Ko je vse v redu na vozovih, poškropi nevesta z blagoslovljeno vodo okoli vozov, vstopi pred vsak par konj, naredi z desno nogo križ na tleh, prime konja za uzdo in pretegne nekoliko vsak voz. Nadzorstvo pri vožnji «banke» ima od ženina določeni «banderar», kakor tudi na ženinovem domu, kjer zbasujejo «banko» zopet isti fantje.

Glavne osebe na ženitovanju sta starejšina in «rjušenca» (na Gorenjskem «teta»); do teh imen in častnih poslov imata pravico ženinov ali nevestin boter ali botrica (kotrca). Svat (na Gorenjskem «drug») ima na levi strani na klobuku lep, od družice podarjen venec iz rdečih cvetic in lepih, en meter dolgih trakov. Zato mora dvoriti po poroki svat samo družici in samo z njo plesati. Družica mora preskrbeti šopke vsem svatom, enak šopek tudi «banderarju»-svatu, ki nosi od neveste podarjeno «bandero», napravljeno iz velikega pisanega robca in obrobljeno s «čopki» ali drobnimi traki; všito ji je na eni strani ime Jezus, na drugi pa

Marijino ime. Na vrhu droga so privezani s šopkom vred en meter dolgi trakovi v narodnih barvah. «Banderar» mora skrbeti za red k poroki in po poroki pri ženitovanju.

Poroka se vrši pri Zili o ponedeljkih pri sv. maši, in sicer v nevestini župniji. Nekdaj je vzel ženin «pinto» z vinom, «banderar» pa «bandero» in šla sta z godbo v domači vasi od hiše do hiše, napila domačinom in jih vabila na zajutrak. Te navade, „obiranja“ ni več dandanes.

Od ženina povabljeni so prišli na njegov dom, od neveste povabljeni pa na nevestin dom. Po zajutruku so zasedli fantje in mlajši možje s trakovi in šopki okrašene konje, ženin in drugi pa so se usedli na vozove. Ženin nosi pri poroki za klobukom zelen šopek, ki mu ga podari nevesta.

V nekaterih krajih pojo še dandanes pred poroko ženinu:

Oče so me gor' zredilê,
mati so me prav učilê,
zdaj pa vzamem slovo od vas,
ker ne bodem več pri vas.
'no nevesto sem si zbral,
ki sam Bog mi jo je dal;
ona mi lepe pošte nosi,
'noj vso žlahto lepo prosí,
da pa pojdejo z menoj
v to cerkev žegnano.
Tam bomo vsi pr' sveti maši,
stor'le bomo andaht našo;
ženin bo zakon sprejel,
ki sam Bog ga bo vesel.
Starašina bo naliva

inoj ženinu napiva:
Le pijmo en glaž al' pa dva,
saj nam ga sam Jezus da.
Sedaj pa Jezus 'noj Marija
pojta z nami v tovaršijo.
Oče, Sin 'noj sveti Duh,
tri peršone so en Bog.
Pred duri jo bomo pripeljali,
hlebec kruha predpodali,
ženin ga bo nevesti dal,
k' je jo za svojo ženo zbral.
Kaj ji bo rekla starašina,
bod' 'na pridna gospodinja,
spravljita vkup vajno blago,
služita gospod Bogu.

Prvi v izprevodu jaha „banderar“ in za jahači je prv voz ženinov. „Banderar“ mora biti dober pevec. Ko pride izprevod pred nevestin dom, ji svatje zapoje:

Poslušaj poštena nevesta,
poslušaj banderarjev glas.
Banderar že vrišče po cest',
zdaj boš mogla ti slovo vzet'.
Zdaj se boš mogla ločiti
od matere, očeta tudi,
'noj slovo boš mogla vzeti

od svojega ledek stanu.
Te ledek stan boš zdej zap'stiva,
stopiva boš v zakonski stan,
„tuca“ in „hoja“ boš peva,
k' boš zibava sinka svojga;
v tem stanu boš zdej ti živeva,
živeva do groba svojga.

Pred vrati nevestinega doma se jahači postavijo v kolo in zapoje šaljivo pesem:

Smo prišli, pa zopet pojdemo,
ta mlado Mojco odpeljemo,
da ne bo več piskre rompova
'noj očeta, mater žaliva.

Po petju hočejo oni svatje, ki so prišli ali peš ali pa se pripeljali — kajti jahači ne stopijo raz konje — v hišo, pa jim zabranijo nevestini sorodniki. Pri vratih stoji mož, ki stavi na svate sledeča vprašanja, na katera odgovarja „banderar“. „Od kod prihajate?“ „Z jutrovega“. „Po kaj ste prišli?“ „Zvedeli smo, da imate neko rožico, mi pa imamo nagelček in bi ju radi zvezali skupaj.“ „To že morete, če nam veste povedati, kdo visi med zemljo in nebom? Kdo je med Bogom, Očetom in Sinom? Koliko potrebuje Bog za hlače?“ i. dr.

Ko odgovori „banderar“ na vprašanja, spustijo svate v hišo in v izbo jih spremijo nevestini roditelji in tam stopi na ženino levo stran „starašina“, na desno pa „svat“. Pripeljejo jim nato prvo nevesto, staro ženo s slamnatim vencem na glavi, s katero pa ni zadovoljen starejšina rekoč: „Ta ni nam podobna, je ne poznamo.“ Starejšina ji podari nekaj denarja in jo odslovi. Potem privedejo družico, ki jo ogovori starejšina že bolj prijazno in se raduje nad njo, a prava le še ni, zato jo postavi poleg „svata“ in mu jo izroči. Zdaj šele pripeljejo nevesto, ki do tedaj ni smela videti ženina. Sprejmejo jo z veseljem in starejšina jo izroči ženinu in jima sklene desnici. Za roke se držeč, se zavrtita ženin in nevesta trikrat na desno, na to poklekne nevesta na tla, pokliče očeta, mater, brate in sestre ter prosi vpricho vseh zbranih vsakega posebe odpuščanja in poljubi vsakega v slovo. Zadnji ji ponudi roko, da vstane, in sedaj prosi vse tam stoječe odpuščanja. Med tem razdeli družica svatom šopke, na kar se izprevod uredi in jahači zapoje:

„Jaz grem, jaz grem,
jaz moram iti,
preč od tega kraja;
voščim vam
'no lahko noč,
vi men' 'no srečno rajžo*“.

Izprevod se pomika potem proti cerkvi, in sicer so prvi jahači, potem moški peš ali na vozovih, potem „rjušenca“, ki ima v rokah šartelj, na šartlju klobaso in šopek v znamenje, da je povabljen tudi župnik. Za „rjušenco“ stopa nevesta, za nevesto družica, potem „starašina“, ženin in svat in potem vse druge ženske.

Koncem nevestine vasi „zapinjajo“ (na Gorenjskem „zavirajo“) nevesti, ali bolje rečeno, ženinu domači fantje, da odkupi nevesto. Na ozkem mestu napno črez pot vrv in v sredi poti drži mladenič tablo, na kateri je naslikan cesarski orel, ki je znamenje za muto, na drugi strani table je pa napisano kako število, n. pr. 80000 K. Domači fantje imajo pri „zapinjanju“ pripravljen venec za nevesto. Ko pridejo svatje do onega mesta, se ustavijo in „banderar“ se čudi, da ne morejo dalje, ter vpraša okoli stoječe fante: „Kako to, fantje, da je tukaj danes muta, hodili smo že večkrat skozi to vas, a mute ni bilo!“ Fantje se upravičujejo, da imajo pravico, zapreti pot iz vasi, ker jim odvedejo najlepše bitje; odpro pa jim pot, če izplačajo na tabli napisano svoto denarja. Svatje se čudijo, da se kaj takega zahteva od njih, ko bi morali biti veseli, da so prišli k njim v najlepših oblekah in z godbo. A mladeniči so neizprosni in jim očitajo, da jim odvedejo nekaj, kar bi bilo tudi za nje, kajti «mi smo jo vzgajali in ji prilivali, da je zrastle, ali trgate jo vi.» Ko odnehajo nekoliko fantje in odstranijo ali vse ničle ali pustijo eno, jim izplača „banderar“ zahtevano svoto, n. pr. 80 K, ki mu jih je poprej izročil ženin. Navadno se pa zgovori ženin z mladeniči že prejšnji dan glede odkupnine, ki se določi po nevestinem premoženju.

Ko izplačuje „banderar“ odkupnino, izroči fant nevesti venec na krožniku, na katerem ima tudi čašo vina. Fant čestita nevesti in ji napije, nevesta natakne venec na desno roko, na krožnik pa spusti nekaj denarja; na to napije fant še ženinu. Ako se ženin ustavi in ne da „zapinjalce“, tedaj imajo fantje pravico, da požigajo za svati. Ko se namreč odpeljejo svatje, zažgo nekaj slame, kar je nevesti in ženinu v sramoto. Nevesti, ki se omoži v domači vasi, ni treba plačati „zapinjalce“. „Zapinjajo“ pa tudi dekleta fantu,

če se priženi v drugo vas. Denar, ki ga dobijo, porabijo ali za pijačo ali za godbo pri plesu, ali pa ga darujejo, če so zavedni, v dobre ali narodne namene.

Ko pride izprevod do cerkve, sname „banderar“ klobuk, stopi na desno stran pri cerkvenih vratih, pogrne na klobuk robec in nabira od mimogredočih svatovskih ali svatov denar. V cerkvi izroči robec z denarjem nevesti. Pred poroko zaigra godba na koru od „nebeške ohciti“; „banderar“ stopi med tem pred oltar, zasučé trikrat bandero proti solncu in gre od leve strani okoli oltarja, za njim vsi moški, potem „rjušenca“, ki položi na desno stran oltarja šartelj in klobaso za duhovnika, za „rjušenco“ gre nevesta, ki obstane pred oltarjem, za nevesto družica, potem starejšina in ženin, ki stopi nevesti na levo stran, za njim pa svat. Po poroki blagoslovi duhovnik vino, ki ga je prinesel nevestin oče, nalije dve čaši ter napije nevesti in ženinu, ki napijeta „rjušenci“ in starejšini, a ta nalije vino ostalim svatom. Prva gresta proti vratom ženin in nevesta, se ustavita med vrati in nabirata od svatov v robec denar ter ga vržeta med zunaj čakajoče otroke. Ko se po poroki mudita ženin in nevesta v župnišču pri podpisovanju, prepevajo pred cerkvijo svatje razne pesmi. Med potjo na ženinov dom se ustavi izprevod pred to ali ono gostilno, kjer naroči „banderar“ za svate pijače, ki jo naliva natakarica.

Nekdaj je jahal hitro banderar pred svati na ženinov dom, dobil od kuharic pripravljen „rogu“, ga zavil v „bandero“ in odjahal zopet k nevesti in ženinu, jima odkril „rogu“ in oba sta vgriznila v jabolko; v to sta potem vtaknila nekaj denarja za kuharice. „Banderar“ je izročil potem zopet kuharicam „rogu“, ki je bil suh vršiček in imel nataknjena jabolka, pečene in iz kvasu narejene reči, na vrhu pa lep šopek.

Na ženinovem domu jih pričakuje ženinova mati med hišnimi vrati, poda nevesti in ženinu desnico, ju poljubi in nagovori nevesto: „Kaj je rekel Kristus „jogrom“, ko je prišel k njim skozi zaprta vrata?“ Nevesta odgovori: „Mir vam bodi!“ Mati govori dalje: „Želim, da bi tudi med nami vladal mir.“ Mati vzame po tem hleb kruha, položi nanj ključé ter

jih izroči nevesti v znamenje, da je sedaj gospodinja ona. Potem poda nevesti hleb kruha, od tega odreže nevesta krajec, vtakne vanj nekaj denarja in ga izroči dekletu, ki mu je botra. Dekle mora leteti s krajcem po solncu okoli hiše, in sicer kolikor mogoče hitro. Ravnotako stori ženin, ki pa da krajec fantu. To letanje pomeni, da želita ženin in nevesta veselih in zdravih otrok. Nevesta razreže še ostali kruh in ga razdeli med otroke, ženinova mati pa ji poda blagoslovljeno vodo, s katero škropi okoli hiše; z njo gresta „rjušenca“ in ženinova mati.

Predno je prestopila nova gospodinja hišni prag, so nekdam vrgli kokoš črez nevesto tako, da je ta prestopila poprej hišni prag, kajti verovali so, da začarajo čaravnice, če mora nekatera nevesta umreti kmalu po poroki. Da bi oteli nevesto, so vrgli kokoš, ki je na se vzela nevesti namenjeno hitro smrt.

Za nevesto in ženinom so vstopili v hišo vsi svatje. Mati vede ženina in nevesto v posebno sobo, kjer sta bila pripravljena za molitev dva enako visoka stolička v znamenje, da sta oba enaka in da ne smeta v življenju drug drugega poniževati. Na stoličkih sta zmolila potem vse tri dele rožnega venca, ki jih je molila naprej „rjušenca“. Po molitvi sta šele šla k pojedini ali „mavu“. Jestl sta morala nekdam oba z eno žlico in oba iz ene sklede. Pravi „mav“ se je začel nekdam šele zvečer, in med tem časom so svatje plesali na ženinovem domu, dočim se pleše dandanes navadno v bližnji gostilni. Vsak svat si je izbral družico po „banderarju“ že na potu iz cerkve; dandanes jih izbirajo pri „mavu“, za to skrbi „banderar“, posadi prave skupaj, in sicer postreže vsak svat svoji družici pri „mavu“ z jedjo. Pri prvi mizi sedijo ženin, nevesta, starejšina, rjušenca, bratje, očeta in nevestina mati, ki pa se pripelje šele na večer. Pri drugi mizi sedita „družica“ in „svat“ z vencem in drugi svatje in družice; „banderar“ nima družice, ker mora vse voditi in nadzorovati.

Na mizo se prinese najpoprej kislá juha in meso, na to pa goveja juha, pečenka i. dr. Nekdam so postavili na mizo „kopo“, ki je bila tako napravljena: Položili so v ši-

roko skledo tri šartlje; med vsakim šartljem je bil „povitnjak“. Na to so položili vrsto pečenk, potem „fancovtov“, zopet vrsto pečenk, vmes pa „preste“. Tako so naložili drugo jed na drugo, da je bila „kopa“ pol metra viscka. Raz „kopo“ si je vzel vsak, kar je hotel. Po prvi „kopi“ je prišla godba v izbo in godla, ko je pel vsak svat po vrsti in držal med tem „bandero“ v rokah. Ženin in nevesta nista pela, pač pa jima je zaigrala godba pesem o „nebeški osceti ali ohceti“:

„Kaj zan lep trošt inoj veselje vživla moje srce, kadar se spomnim, da Bog Oče je za nebesa stvaril me.	Mi kristjani 'zvoljeni, mi smo vsi povabljeni k tej nebeški osceti, kter a ne bo n'kol nehala.“
--	--

Pred vsakega svata so postavili, ko je pel, krožnik, da je dal nekaj novcev za godbo. Po petju so prinesli drugo „kopo“, in sicer suhega svinjskega mesa, kruha in klobas. Koncem pojedine je prišel „tajnvovc“, ki je „tajnval“ ali uganjal burke. Govoril je šaljivo o natakarih, kuharicah in prišel slednjič v šaljivih besedah do računa, koliko plača vsak svat in družica ženinu za jed in pijačo; denar je pobiral „banderar“. Potem se pleše navadno do jutra ali pa še ves drugi dan.

Drugi dan je maša za mrtve sorodnike, ki se je udeleže sorodniki in domači, na grobeh pa delijo ubogim kruh. Prvo nedeljo po ženitovanju gresta ženin in nevesta z roditelji na nevestin dom, kjer jih pogostijo prav dobro.

Pred 80—100 leti so obhajali ženitovanje po dva ali tri dni. K poroki so šli vsi povabljeni, po poroki pa so se odstranili domači in naredili prostor daljnim gostom, sami pa so prišli na ženitovanje šele drugi dan.

Starih šeg in navad pri svatbi je tudi še mnogo v Rožu, čeravno hiraajo in izumirajo vsak dan bolj. Ker so postali ljudje bolj praktičnega duha in ne delajo več tako velikih svateb, postajajo svatbeni običaji enoličnejši. To je popolnoma naravno, kajti Rož je bil še precej bogat, dokler je imelo žito primerno ceno; od leta 1850. pa, odkar je postalo žito cenó, živina pa draga, ne morejo več razmetavati toliko denarja na velike „pire“ ali svatbe.

Kadar misli prepustiti oče kmetijo svojemu sinu, si mora ta poiskati nevesto, ki si jo pa izbere po navadi že poprej. Ko se ženin zedini z nevesto, se navadno napoti kako soboto popoldne s svojim očetom ali še rajši s svojim botrom na „verbe“ ali na snubitev. Ko prideta v hišo nevestino, se delajo vsi, kakor bi nič ne znali o tem. Vedejo ju na pogled na polje, v hleve, skedenj i. t. d. V izbi se pogovarjajo o vremenu, letini, o nesrečah, o vojnah in o ljudeh ter pijejo kapljico žganja, v kuhinji pa pripravljata mati in hči, kar moreta, v največji hitrici. Navadno dado snubačem ali kavo ali kako klobaso, v boljših hišah pa cvrto pišče ali pa „šnite“. Ko použijejo nekaj čaš vina ali pa žganja, postanejo bolj zgovorni in se dogovorijo o ženitvi. Koj v nedeljo „vrže“ župnik zaročenca s „kanceljna“. Prvi ponedeljek po oklicih napravijo ženitovanje, revnejši pa še isto nedeljo popoldne v gostilni; tudi premožnejši prirejajo danes gostije v gostilnah, le zelo premožni in samozavestni se drže stare navade, da prirejajo gostije na domu. Pred gostijo je „poladal ladovec“ ali vabilec vse tiste na gostijo, ki so „svatbo dolžni“ ženinovi in nevestini hiši, t. j., one hiše, pri katerih sta bila ženin in nevesta na svatbah. Hiše ima „ladovec popisane“ v knjigi in mora povedati, ali naj pridejo na vse dele svatbe ali samo na enega in ali se imajo uvesti k „tofelnu“ ali pa k ostalim mizam. Zapisano ima natančno, ali je bil ženin ali nevesta ali sorodniki v tej ali oni hiši dvakrat ali enkrat na gostiji! Po tem se ravna, koliko oseb naj povabi, da povrne tako svatbo. „Ladovec“ nosi, bodisi poleti ali pozimi, dolg laški plašč ali „mantiljo“, na klobuku ima mnogo umetnih cvetic, od klobuka mu vise barvni trakovi ali „žoje“, pa tudi na dolgi „ladovški“ palici ima cvetlice z dolgimi „žojami“. V šaljivih besedah vabi po hišah, kjer mu prineso kruha s soljo in kupico žganja, pozimi tudi kako klobaso, poleti pa 20—40 vinarjev. Zaradi preobile pijače srečaš ladovca nekoliko pijanega in v tistih dneh, ko vabi, se sploh ne more iztrezniti.

Nekdaj so sejali po Korotanu mnogo lanu in konopelj in imela je skoro vsaka kmetica več stotov preje in potem mnogo vatlov platna ali prta. Dandanes je to precej prenehalo,

le šege in navade pri tericah so še nekdanje. Vesela dekleta pojo, uganjajo burke pri trenju in gorje fantu ali mlademu možu, ki se teric boji ali se jih ogiblje. Dotečejo ga in mu nasujejo pazderja za obleko; fantom pošljejo „rogu“, „roglo“ ali „roglico“, ki je podobna malemu božičnemu drevescu. Navadno vzamejo suh češpljev vrh, nataknejo na vejice jabolka, na jabolka pa zopet vršičke i. t. d.; glavna stvar, smotke, morajo biti poleg. Fant, ki je dobil „rogu“, je pripeljal v hišo onega gospodarja, za katerega so trle terice, nekdanj godbo in tam so peli in plesali do pozne noči.

Tudi na prejo so rada zahajala nekdanj dekleta od sosedu k sosedu, kjer so prepevala, si pripovedovala pravljice in predla. Pred odhodom so dobila od gospodinje „poprednico“. Na prejo so prišli včasih tudi moški, ki so tudi pripovedovali različne pripovedke, pomagali pri petju ter se pokazali predicam uljudne s tem, da so jim stresli s predpasnikov pazderje.

V Korotanu pravijo vilam in rojenicam ali „žalik-žene“ ali pa „častitljive žene“. Častitljive žene so prebivale v Adunkovi skali pri Zili, v skalah na Šentkocijanu, na Žingarici i. dr.

Pod goro, en streljaj od Bistrice proti Blačam je Adunkova skala. V tej skali so prebivale nekdanj častitljive ali bele žene, kajti vrata v skalo se poznajo še dandanes. Raz skalo so videle častitljive žene čez celo spodnje Bistriško Polje in so vpile ljudem: Zdaj orji in sej, ali pa zdaj ne orji in ne sej. Če so slušali bele žene, jim je obrodilo polje obilno. Hodile so k ljudem v hiše in jim dajale dobre svete. Neko jutro je vstala Adunkova gospodinja zelo zarana, skuhalo zajutrak in ga nesla možu v izbo. Tedaj zapazi gospodinja na svojem mestu v postelji častitljivo ženo, ki so ji viseli dolgi in lepi lasje na tla; gospodinja ji lepo položi lase pod odejo. Ko se je častitljiva žena probudila, je dala gospodinji za njeno prijaznost klobčič preje z naročilom, da naj odvije od klobčiča, kolikor hoče, a nikdar naj ne reče: „Konec te bodi!“ Gospodinja je snovala in odvijala več let, vendar je bil klobčič vedno enak. Nekoč ni imela gospodinja časa, da bi odvila nekaj niti raz klobčič, zato je prepustila to delo dekli, ki pa se je kmalu naveličala in godrnjala, da bi že bil vendar enkrat konec; tedaj je klobčič izginil.

Škopnjak je neka posebna vrsta strahov in ni nič drugega ko hudič sam, ki se prikazuje v podobi goreče metle. Kjer ga je videti, kako seda na streho, in to je zlasti tam, kjer ljudje radi kolnejo, a ne molijo, tam pogine žival ali pa pogori hiša, ljudje zbolijo in imajo nesrečo. Nekdaj so videli škopnjaka, ki je sedel pod „huto“ za steljo. To je bilo pri neki kmetski hiši pod Pečnico, ko je imela hišna gospodinja ravno poroditi. Dokler je sedel škopnjak na svojem mestu, so ženo trgale grozne muke in pričakovati je bilo, da se ponesreči ali žena ali pa otrok. K sreči je zapazila neka stara dekla škopnjaka, a se ustrašila zelo, ker je mislila, da zares gori. Ko ni mogla pogasiti ognja, in je postal iz goreče metle goreč mož, je spoznala, da je pošast hudič sam. Tekla je po blagoslovljeno vodo in poškropila z njo gorečega moža, na kar je ta moral izginiti in kmetica je porodila lahko.

Povodnji mož si pride tu in tam po kako lepo, mlado deklico in jo potegne k sebi v vodo. Veliko ljudi je še dandanes po Rožu, ki verujejo na „copranje“, „orake“ in slične stvari, dasiravno jih zasmehujejo bolj premeteni. Posebno praznoverne so še ženske, če krava noče dati mleka, če je mleko krvavo, če se noče skisati ali se ne da napraviti iz smetane maslo.

Če stopiš v hišo, kjer imajo otroka ali bolnika, usedi se hitro, da mu ne vzameš spanja! Če pogledaš majhnega otroka ali mlado žival, tedaj pljuni in reci: „Ne bodi mu órek“, drugače sumi praznoverna kmetica, da hočeš napraviti órek otroku ali živali. Kadar dobi otrok ali mlada žival órek, noče jesti in piti, trga ga po vseh udih in kmalu umre po hudih mukah.

Čarovniki in čarovnice imajo moč, ustavljati kravam mleko, oziroma napravljati, da priteče mleko čarovniku v mlečnik, imajo tudi moč, napravljati ljudem bolezen in nesreče ali „ponarejati“ ljudem. Taka narejena bolezen so zlasti takozvane „preti“, skrnina ali protin. To bolezen dobi, komur je „ponarejeno“, in tudi tisti, ki je hodil po potih, kjer se klatijo mačke ali pa kače. Tedaj dobiš mačje ali pa kačje „preti“.

Pri Otrobu v Podsinji Vasi je imel občinski „padar“ več let pridno, a že malo priletno gospodinjo. Ker se je pa poročil z neko drugo deklico, mu je naredila prejšnja gospodinja. Ko je imel „padar“ po poroki prestopiti hišni prag, je dela prejšnja gospodinja pod prag svinec in čarovniških cvetic, ki so pri „padarju“ povzročile grozne bolečine v križu, in „preti“ so ga mučile do smrti. Ko so nesli mrliča čez hišni prag k pogrebu, je počil prag.

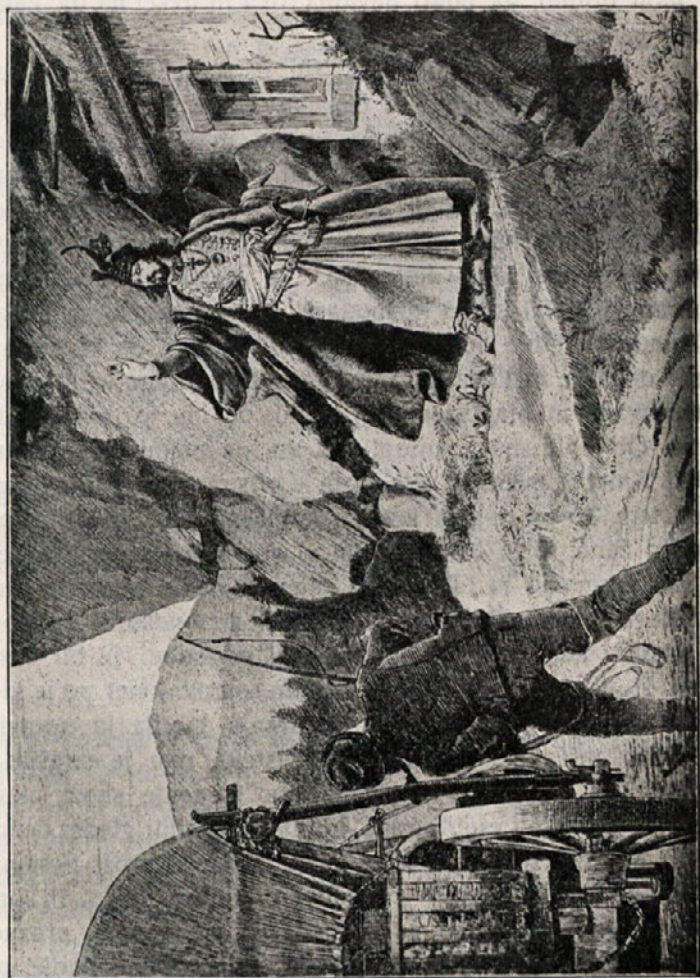
Tudi „vred“ je ponarejena bolezen, ki jo nahajamo pri otrocih. To je trebušna bolezen, ki se ozdravlja navadno s tem, da se greje otroku trebuh s cunjami, namočenimi v toplem žganju. „Preti“ odpravljajo z „dolžebanjem“ stare ženske ali pa „šintarji“, ki znajo pregnati skoro vsako bolezen in dobivati nazaj ukradene reči. Navadno zdravijo z različnimi vražami in molitvami, včasih tudi z mažami ali pa s praški in različnimi vodami. Tatu najde konjedec s tem, da pogleda v svoje skrivno ogledalo, kjer zagleda po gotovi molitvi vsakega tatu, in ga prisili s skrivno močjo lahko, da prinese ukradeno stvar nazaj.

„Dol žebra“ se tedaj, kadar postane noga ali roka otrpla in nerabna, kadar se ud suši, ali če trga človeka skrnina ali če dobi šen. Tudi živini, zlasti konjem, če so hromi, se „dol žebra“, kravam pa, če dobijo otekline na vimenu. Če ima živina kako notranjo bolezen, tedaj se ji da po „dolžebanju“ pojesti kos kruha z blagoslovljeno vodo.

Z vražami se preganjajo lišaji in bradavice. Za lišaje pač rabijo tudi „žverco“ iz pip, bradavice si pa izžigajo z gorečim železom. Poleg tega se pa vzame tudi nit in se naredi v njej toliko vozlov, kolikor ima človek bradavic, oziroma se podveže vsaka bradavica s to nitjo, potem se pa pokoplje nit pod hišni kap in kadar strohni, izginejo bradavice. Vrže se nit tudi na pot in kdor jo najde in pobere, ta dobi bradavice, prvi jih pa izgubi.

Ako si spahne kdo roko, mu napravijo „veho“, t. j., privežejo mu nit okoli roke, da minejo bolečine, in roka je kmalu zopet za rabo.

Znana prikazen je takozvana „vešča“, ki se prikazuje na močvirjih in se da razlagati popolnoma naravno. Ljudstvo



Posnetek po Österr.-ung. Mon. in **KRALJ MATJAŽ IN VOZNIK.**
Wort und Bild.

ima to prikazen za človeka brez glave in z lučjo v roki. Jako nevarno je srečati tako luč na samem, ker človeka lahko „zapelje in zavozi“ v kako močvirje, kjer bi poginil. Če mu pride nasproti in se ji ne more ali noče izogniti in ne moli pridno, ga udari nevidna roka in treščič na tla, kakor da bi ga zadela strela.

Pri razpotjih, oziroma križih in kapelicah straši zelo velikokrat in prikazujejo se človeku znani mrtveci, okostja in druge take prikazni. Posebno rado straši ó polnoči in ob velikih godih ali praznikih, pa tudi po dnevi na samotnih krajih. Straši tudi tedaj, če je kak mrlič ostal komu kaj dolžan, in sicer tako dolgo, dokler se ne poravna njegov dolg ali krivica. Okoli leta 1865. je klical v Bačah kmet Vuhrrar, ki je bil slabo gospodaril in si nakopal z lahkomišelnostjo velike dolgove, na pomoč hudiča, da bi mu prinesel denarja. Priklical ga je v kleti s črno knjigo in ga panal z molitvami in blagoslovljeno kredo, da mu je prinesel denarja. Obljubiti mu je moral, da mu da najmlajše, kar ima v hiši. Kmet je mislil na tele, ki ga je bila pravkar storila krava. Med tem, ko se pogaja kmet s hudičem, sliši kričati svojo nosečo ženo, ki je ležala bolna v izbi. Vuhrrar pusti zlodeja in vso čarovnijo in hiti v izbo, kjer je ravno porodila žena krepkega dečka. Slutil je, da ga je hotel opehariti hudobec za otroka; ker pa še ni bil podpisal pogodbe, je bil otrok rešen. Hudič, denar in vse je izginilo, surovi kmet pa je klel svojo ženo, češ, da ga je pri čaranju motila in spravila ob težko pričakovani denar. Od tistega dne je strašilo v njegovi hiši. Letelo je v njegovo izbo kamenje skozi okna, skozi strop in od vseh strani. Ljudje so hodili gledat čudno prikazen. Celó župnik iz Zile, znani poznejši prošt Serajnik je prišel, da bi ukrotil z molitvijo hudega duha, in prigovarjal ljudem, da naj se spametujejo in opustijo praznovanje. Ko je svaril ljudi, je priletel, kakor trdijo ljudje, od nekod velik kamen, padel župniku na glavo, mu strl klobuk in ga rani. Na to je odšel župnik molče, ljudje pa so bili prepričani o strahu in vražah še bolj nego poprej. Strašilo je še dalje, in sicer tako dolgo, dokler ni prodal Vuhrrar svoje kmetije in se izselil v Weitensfeld na nemškem Koroškem.

Na Hum, kjer stoji cerkva Sv. Krištofa, prihaja po noči truma mrličev z mrtvimi duhovniki. Tam čitajo in slušajo maše. Če zaide kdo po noči do cerkvice, opazuje lahko to prikazen in vidi svoje mrtve sorodnike. Slično se pripoveduje tudi o cerkvi na Macnu pri Borovljah.

O kapelici nad Podgorjami se pripoveduje, da so prenesli ljudje sveto podobo, ki so jo bili našli tam, kjer stoji sedaj kapelica, v dolino v župnijsko cerkev, dočim so metali hudi duhovi na pobožne ljudi zgoraj velike pečine, ki jih lahko vidiš še dandanes okoli župnijske cerkve.

V Šent Janžu v Rožu in ravno tako v Svečah pravijo, da so Turki razsekali Marijini podobi v oltarju obraz in da je pritekla kri: „Je les, pa je božja gnada vmes.“ V Svečah so hoteli udreti Turki na konjih v cerkev, pa so se začeli pogrezati do trebuha v zemljo. Tedaj so klicali Turki na pomoč in vpili: „Sveče, Sveče!“, in vas, ki se je imenovala poprej Vrbice, je dobila ime Sveče.

Na dan sv. Jurija ali na šentjurico se zbero otroci v veliko trumo. Na glavah imajo čelade iz papirja, trobijo z rogovi in zvone s kravjimi zvonci. Vodja ima leseno sabljo in se ustavi s svojo množico pri vsaki hiši in začne:

„Sveti Šentjuri
potrka na duri,
ima hlačo zeleno,
eno pa rumeno* i. t. d.,

kakor se čita v Scheiniggovih koroških narodnih pesmih. Ljudem, ki jih obdare, voščijo dolgo življenje, srečo pri živini in na polju ter obilo otrok, onim, ki jim ne dajo ničesar, pa vso nesrečo, ki je sploh mogoča. Iz jajec in zabele (záseke) si napravijo cvrtje, ki ga dajo ali prodajo tudi drugim ljudem, kajti imajo ga često preveč.

Izmed zgodovinskih oseb se je priljubil koroškimi Slovincem posebno kralj Matjaž; o njem vedo mnogo pripovedovati. Neki koroški kmet je vozil z Ogrskega vino na Koroško. Na svojem potu dojde nekoč skozi veliko dobravo do visoke gore. Na gori zagleda kočico, ki je bila napol vzdana v zemljo, tako, da se je komaj videla streha iz nje. Pred vrati opazi vrlega junaka, opasanega s sabljo.

Ko se mu približa voznik z vozom, jame junak tako-le govoriti: „Ti si, prijatelj, iz gornje naše strani. Povej mi, lazijo li še mravljice na sledeče tri vrhe: na vrh Sv. Krištofa¹⁾, Šent Magdalene in Sent Urha“. — „Lazijo še sedaj, toda redkeje ko nekdanj,“ odvrne voznik. Junak nadaljuje: „Reci domá: Kadar vera toliko oslabi, da ne bo nihče več prihajal na one tri gore, tedaj hočem vstati in priti s svojo črno vojsko.“ — „Kdo pa si ti?“ ga popraša kmet iznenaden. „Kralj Matjaž sem! Stopi bliže in pojdi z menoj v to kočo, da se prepričaš na svoje oči o tem.“ Voznik vstopi, a kralj Matjaž mu veli: „Postavi se za moje ledje, pak poglej preko desnega ramena skozi to-le okno.“ Kmet stori to in zagleda ravno polje, široko in dolgo. Po vsem polju prek in prek pa stoje sami oboroženi vojaki s svojimi konji. A vse je mirno in tiho. Nihče se ne zgane, kakor da spavajo konji in ljudje. „Evo ti črne vojske!“ reče kralj Matjaž začudenemu kmetu. „Poglej zopet skoz okno!“ Korošec pogleda, kralj pa prime polahno za sabljo ter jo potegne malo iz nožnic. V tem trenutku oživi vsa vojska. Vojaki privzdignejo glave, konjički pa začno kimati in hrzati ter udarjati s kopiti. „Vidiš,“ reče na to kralj Matjaž, „temu ne bo dolgo in jaz vstanem ter potegnem sabljo iz nožnic. Topel veter bo vel tedaj in vdihnil vsem ljudem eno misel. Moji vojaki poskačejo na konje in črna vojska bo stala v bran za sveto vero.“ Tedaj bo prijelo vse za orožje, kar nosi moško glavo. Bilo staro, bilo mlado, vse pohiti v vojsko, da brani staro vero. Nastane pa takrat taka sila, da se še človek ne bo utegnil preobleči, temveč vsak pojde na vojsko v opravi, ki jo bo baš nosil na sebi. A zbralo se bo toliko pravovernega ljudstva, da boj ne bo trajal niti toliko časa, da bi mogel pojesti človek tri hlebe kruha. Ako pade tretji hleb komu iz rok, mu bode rekel sosed: „Pusti ga, brate, naj leži; po boju bo dovolj hleba in vsega.“ Tako naglo bodo premagali sovražnika svete vere.

O čudnem Matjaževem koncu se pripoveduje po Spodnjem Korotanu, da so bili mogočnemu kralju zavidni vsi

¹⁾ V Rožu imenujejo mesto Sv. Krištofa goro Hum.

drugi zapadni vladarji in so združili zoper njega veliko vojsko. Premagali so Matjaža popolnoma in mu pobili vse vojake razen sto zvestih vojakov. S temi je pobegnil v votlino pod Pečjo (Peco), ki se mu je odprla sama in ga skrila njegovim sovražnikom.

Krasno opisujejo Korošci Matjaževo prebujenje. Pred njegovo jamo bo na božično noč zrastle zelena lipa. Od polnoči do ene ure bo cvetla tako sladko, da napolni vso okolico s prijetno dišavo. Cvetla bo pa samo eno uro in se posušila potem. Na to posušeno lipo bo obesil kralj Matjaž na dan sv. Jurija svoj ščit in tedaj ozeleni lipa iznova. To bo znamenje boljših časov, ali dotle je še silno dolgo. Kadar pa pride kralj Matjaž s svojo vojsko na dan, bo premagal in zatrl vse sovražnike, pregnal krivico s sveta in ustanovil zlate čase.

Po Spodnjem Korotanu pripovedujejo, da si je bilo izbralo ljudstvo samo Matjaža za kralja na Gosposvetskem Polju in da je imel svojo stolico na Karnskem Gradu. Noč in dan so bila odprta vrata njegovega gradu; vsak siromak si je lahko izprosil milosti, vsak zatiranec je našel pravico in obrambo. Kralj je bil zelo dober in je dajal kovati same zlate. Takrat so bili zares zlati časi.

Med slovenskim narodom v Korotanu se nahaja lepo število starih pravljič, pripovedek, pregovorov, zagovarjanj in vraž.

Med Žnablom in Pišejem blizu Bistrice na Zili je stala nekdam koča ali kajža, kjer so se zbirali vsak večer, naj je bil kvaterni petek ali svetek, fantje in dekleta, ki niso bili na dobrem glasu. Tudi Vrnjakova dekla je zahajala tja. Na neki kvaterni petek pa je šla po sili ž njo tudi domača hčerka, ki je bila še otrok. Ko sta prišli tja v kočo, je bila že zbrana večja družba hlapcev in dekel, ki so se pridno vrtili. Tudi Vrnjakova dekla se je zavrtela. Vrnjakova hčerka pa se je stiskala od groze v kot in po plesu prosila deklo, da naj odideta iz koče. Po daljšem prigovarjanju se je dekla udala in šla domov z namenom, da se vrne pozneje. Na potu proti domu ji pove nedolžna hčerka, da so viseli plesočim fantom goreči jeziki iz ust, da so imeli na glavi rožičke,

zadaj pa do tal živalske repe. Dekla se je prestrašila in se potem ni vrnila v kočo. Drugi dan ni bilo o oni koči ne duha ne sluha, raznesli so jo hudobci.

Ako vprašaš danes, kje je ono mesto, kjer je stala usodna kočica, ti vsak odgovori: „Tam, kjer je poginila mačka“; dobili so namreč drugi dan na onem mestu, kjer je stala kočica, mrtvo mačko. Tedaj so sklenili fantje, da se ne sme nikdar ne peti in ne gosti mimo tistega kraja. To izpolnjujejo bistriški mladeniči še dandanes, kajti tam mimo ne pojo in tudi godba ne sme igrati na „žegen“. Ako godba tega ne ve in začne tam mimo igrati, mora na povelje fantov takoj utihniti.

Med Gorjansko Planino in Zahomškim Breznikom (planino) teče po Jezerskem Prekopu ali Jarku potok v Bartolo. Tam je bilo nekdanje jezero in tam je živel „lintvern“, ki je podrl skalo, da je odtekla voda. Podrl je tudi skalo na zahomškem kraju pri Bistriški cerkvi, tako da je našel potok novo strugo na Bistrico in dalje v Zilo; poprej pa je tekel Bistriški Potok na Zahomec in skozi Drevlje v Zilo.

Planino Breznik rabijo Zahomčani samo za mlado govejo živino. Na južni strani mejijo na Breznik Žabničani.

Ko je vladala pri Zili moč pesti in so bili Zahomčani, Bistričani in Gorjanci podložniki Čaškega Grada, je prišel neko nedeljo grajski oskrbnik h gorjanski cerkvi ter naznanil Zahomčanom, da naj pridejo na določeni dan na Breznik, da bodo postavili mejnike med Žabniško in Zahomsko Planino, kar je slišal slučajno tudi neki Žabničan v Gorjah in povedal doma svojim sosedom. Prišli so zato na Planino tudi Žabničani, ki se pa niso mogli sporazumeti z Zahomčani in oskrbnikom glede meje. Nastal je prepir in v prepiru je ubil Žabničan grajskega oskrbnika. Na mestu, kjer je padel oskrbnik, so potem postavili mejnik.

Čez deset let je prišel oni Žabničan, ki je ubil grajskega oskrbnika, v Zahomec prosit miloščine, kajti po uboju ni imel nič več sreče in je postal berač. V Zahomcu ga je spoznala neka gospodinja, se nad njim maščevala in ga polila z vrelo vodo, da je na mestu izdihnil.

Po oskrbnikovi smrti ni bilo na Brezniku nič več miru. Vsako leto je v onem času po tri večere in noči pri koči hrstelo in pokalo, tako da je živina poskakala čez ograjo in ušla v črno noč. Z velikim trdom jo je spravljal drugi dan pastir skupaj. Pastirji v bajti ali koči so se tresli po noči med enajsto in dvanajsto uro in niso hoteli dalje ostati na planini. Zato so sklenili Zahomčani, da plačajo vsako leto tri maše za dušo onega, ki ne da miru. Plačeval je rod za rodom po tri maše na leto in tako izpolnjeval storjeno obljubo do zadnjega časa in je bil mir. Pred nekaj leti, ko je bil soseskin zastopnik ali špan neki posestnik, so pozabili na dano obljubo in zopet je začelo pokati in hrsteti na Brezniku, kajti pastir je zbežal po noči s planine v domačo vas. Drugo leto je pasel zahomsko živino na Brezniku neki Bovčan, ki je tudi prihitel s planine v vas in pripovedoval, da je prišel k njemu na paši neki v dolgo suktnjo oblečen mož. Pastir ga je pozdravil in menih ga je vprašal, komu pase živino; naj naroči kmetom, da bi plačali obljubljene maše, če ne, se jim bo hudo godilo. Na to je mož izginil. Soseskin zastopnik je obljubil Bovčanu, da bo plačal maše, a plačal jih v resnici ni. Črez nekaj dni je šel zastopnik Kvedrič sam po opravkih na planino in se mu je med potjo pridružil grajski gozdar Brinjar. Mudila sta se na planini do večera in sta sklenila, da prenočita v „uti“, ki je bila last Čaškega Grada in stala pod planino v Potočnici. Danes te „ute“ ni več, odnesla jo je povodenj. V „uti“ jima je postregla „utarica“ in jima pripravila postelji. Gozdar je zaspal hitro, toda špan Kvedrič ni mogel zaspati, slišal je pokanje, šumenje, hrušč in neki glas; potil se je od straha in mislil, da se podere „uta“, a gozdar je spal mirno. Špan se ni upal dihati in se ganiti. Ko pa le ni ponehal ropot, se je ohrabil in začel klicati in tresti gozdarja, toda klical je zastonj; tedaj se je oglasil nekdo pri oknu s čudnim glasom: „Brinjar dro, Brinjar, a ti si baba.“ Na to je minil ropot in Kvedrič je imel vso noč čas, premišljevat, zakaj bi imel biti baba. Drugi dan je bila prva njegova pot v župnišče, kjer je plačal obljubljene maše. Nekaj časa so plačevali Zahomčani maše; pozneje so opustili staro bajto in

ograje ter jih postavili v popolnoma drugem kraju. Dandanes ne straši tam nič več in tudi maše se ne plačujejo več.!

O vzajemnem delu slovenskih kmetov ob Meži pričata dva jesenska praznika, in sicer „gnojvoza“ ali „gnojavoža“ in „steljeraja“ ali „napravljanje stelje“.

Ko gnojijo kmetje jeseni polje, napravijo „gnojvozo“. Sosedje pridejo s hlapci in voli pomagat danes temu, jutri onemu. Za vsak voz določijo dva kidača, ki bašeta ali kidata na vozove, pet pa jih vozi z voli. Vozniki se imenujejo „vozarni“. Na njivah pomagajo „vozarnom“ „skoparniki“ z vozov skopati gnoj, ki ga potem „raztrosijo“ navadno ženske.

Opoldne je južina, ki šteje navadno 5—6 jedi ali „riht“. Po južini pošljejo moški ženskam na njivo „ženina“ s „prvo pošto“ ali s prvim vozom. Ženin je slamnat in raztrgan mož. Na njivi ga vrže voznik med neomožene ženske, ki ga premetujejo toliko časa po njivi, da razpade. Tudi „pušeljc“ iz kopriv jim pošljejo med gnojem na njivo, a dobijo ga „vozarni“ zopet nazaj.

Po delu je obilna večerja. Po večerji prinese domača hči ali pa najlepša dekla pri hiši „pušeljce“, gospodar pa jabolk. Kmet vrže jabolko na sredo mize in mladeniči in moške planejo po njem. Kdor dobi jabolko, zavriska in dobi od dekleta v dar „pušeljc“. V enem jabolku je denar vtaknjen.

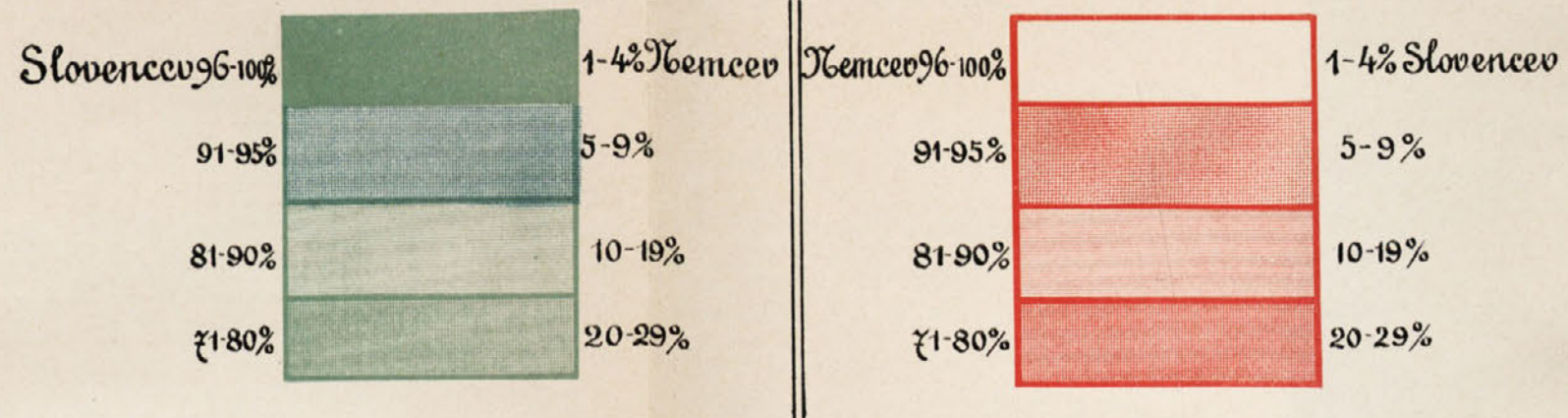
Ko so razdeljeni šopki in jabolka, nategne „mehač“ v kotu svoje „mehe“ in zaigra nekaj okroglih, fantje in dekleta pa se zavrtijo. Slične navade so pri „steljeraji“.

Naborski beguni so se skrivali tudi po planinah pri Zili, n. pr. v „Roparski bajti“ nad Bistrico i. dr.

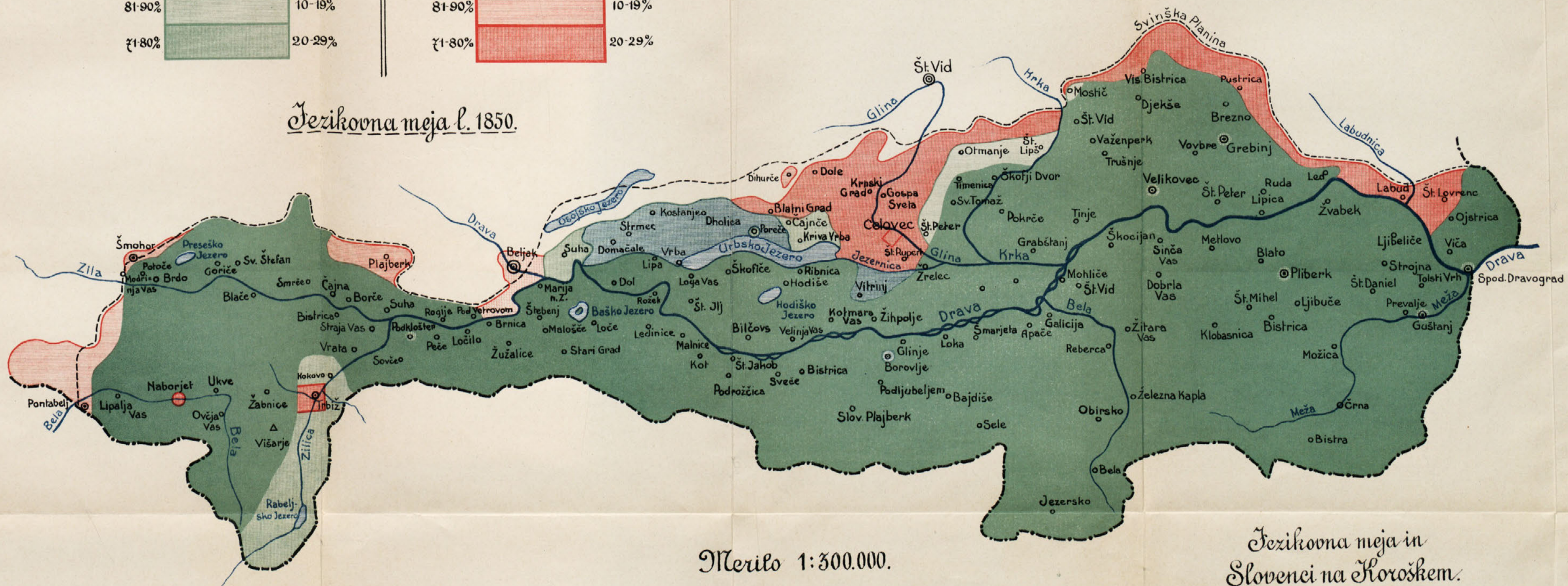
Znane so bile nekdanje velike gostilne ob glavnih cestah. Daleč po Zili je slovela Pajštvarjeva gostilna v Gorjah in očka Pajštvarč je prodajal laško vino po vsem Korotanu. Pajštvarjeva hiša stoji zunaj vasi blizu gozda in je bila nekdanje pripravna za vojaške ali naborske begune, ki so jih lovili „poti“. V gostilno so prišli tudi „poti“, toda gorje „potom“, če so prišli v pest beguncem!



Med 100 prebivalcev je po rojstvu



Jezična meja l. 1850.



Merilo 1:300.000.

Jezična meja in Slovinci na Koroškem.
Priredil Dr. M. Potočnik.

Slovenska zemlja.

Opis slovenskih pokrajin
u prirodoznanskem, statističkem,
kulturnem in zgodovinskem oziru.

VI. del:
Vojvodina Koroška.



Ljubljana, 1910.
Natisnila D. Hribarjeva tiskarna.

Mantuanini

Ujvodina KOROŠKA.

II. zvezek.

Zgodovinski opis.

(5 13 slikami.)

Spisal
prof. dr. Matko Potočnik.



Ljubljana, 1910.

Izdala „Matica Slovenska“.

Natisnila D. Hribarjeva tiskarna.

STARI VEK DO DEJANSKEGA NASTOPA SLOVENCEV V ZGODOVINI.

PRAZGODOVINSKA DOBA.

Geologija nam razlaga najstarejše dogodke v Korotanu, ko še ni bilo nobenega sledu o človeku. Geologija nam pojasnjuje izpremembe, ki so se pojavljale od najstarejšega časa in se še pojavljajo do današnjega dne na površini naše zemlje. V prazgodovinski dobi so imele dežele po srednji Evropi vse drugačno lice, kakor ga imajo dandanes. Tudi Korotan je bil v onih časih nekoliko drugačen, nego je sedaj. Dočim pokriva dandanes večni sneg le najvišje vrhe v Turah, je v starodavni preteklosti — v ledeni dobi — pokrival večji del Korotana led. O tem nam pričajo ostri ledniški obrusi na Križni Gori in pri Št. Martinu pri Celovcu, v Kostanjah nad Vrbo, na Zadnici in okoli Melvič pri Zili. Blodne klade ali eratične skale na Št. Urški Gori in na Št. Magdalenski Gori nad Celovcem dokazujejo jasno po svoji sestavini, da so bile prinesene tja v pradobi po grižah ali morenah in lednikih iz Gornjega Korotana. Ko pa je dobilo solnce večjo moč, so se začeli pomikati ledniki polagoma nazaj, led se je tajal in se izpremenil v velika jezera. Tedaj je pokrivala globoka voda vse sedaj rodovitne ravnine in doline, vrhunci višjih obmejnih gorá so moleli kot otoki in polotoki iz vodne površine. Velike povodnji in silni potresi so pre naredili površje, zrušili in

prodrli dolenje obrežje jezer in voda je začela odtekati. O vseh večjih jezerih na Slovenskem je ohranil naš narod lepe pripovedke. Jezero se je razširjalo po vsem Notranjskem, med Vrhniko in Ljubljano, ob Savi po Gorenjskem, ob Soči na Tolmimskem in pod Gorico na severni strani Krasa, na Štajerskem blizu Laškega, Nove Cerkve, Slovenske Bistrice, Šmarja pri Jelšah, Slovenjega Gradca, na Koroškem pri Zilji, v Labodski Dolini, na Gospesvetskem Polju, okoli Prevalj ali Matere Božje na Jezeru i. dr. Večini pripovedek o jezerih se vidi hitro, da hranijo v sebi spomine na geološke dogodke.*)

O bivanju človeka v Korotanu, o njegovih šegah, navadah in omiki nam pričajo razni viri, kakor v zadnjem času izkopano orožje, orodje, posode in dragotine, ki jih je krila v sebi zemlja mnogo stoletij. Korotan se ponaša z mnogimi spomeniki iz časov, o katerih nam ne poroča zgodovina ničesar. Iz te dobe, ki sega gotovo dve tisoč let pred naše časoslovje nazaj, še nimamo nikakih pismenih poročil. To dobo imenujemo prazgodovinsko ali prehistorično dobo.

V prazgodovinski dobi je bilo ljudstvo na zelo nizki stopnji izobrazbe, prebivalo je v jamah in se oblačilo v živalske kože. Iz živalskih kosti in rogov si je izdelovalo svoje orodje, orožje in drugo pripravo, s kameni je brusilo svoje sekire in nože. Ker ni bilo varno pred divjimi zvermi, si je stavilo tudi koče na kolih sredi voda in jezer. V taka stanovanja so hodili po mostovih, ki so jih potegnili lahko k sebi, kadar so se hoteli ubraniti nadlegovalcev. Stavbe na kolih so odkrili najprej v Švici, potem na Irskem, v severni Italiji, na Kranjskem, Ogrskem in Koroškem.

Leta 1864. in 1865. so zasledili v Hodiškem Jezeru mostiščarsko stavbo, in sicer 40 korakov dolgo in 25 korakov široko. Odkrili so nad 300 kolov, ki so bili zabiti

*) Primeri pripovedko o izsušenju Labodske Doline! Ondi je stalo jezero in na nasprotnih bregovih sta bivala graščaka, ki sta se vedno posečala in vozila v čolnu preko jezera. Enkrat pa se ponesreči enemu graščaku, da utone v jezeru. Zvesti prijatelj ga ukaže iskati. Zato da na južni strani doline izkopati veliko strugo, da je po njej odtekala voda, in tedaj so našli na dnu jezera ponesrečenega graščaka.

jako na gosto. Med koli so našli veliko množino različnih odpadkov, raznovrstnega orodja, slabšega in boljšega, školjkinih lupin i. dr., iz česar se lahko sklepa, da je trajala mostiška naselbina na Hodiškem Jezeru več stoletij in morebiti tudi nad tisoč let. Najdeno orodje in orožje pripada različnim dobam in sega do mlajše kamene dobe, ki ima za značilni znak likano kameno orodje*. Največ orodja in orožja pa je izdelanega iz živalskih kosti in tako pripada kameni, bakreni in bronasti dobi.

Mostiščarji so se pečali največ z ribarstvom in lovom. Pri ribarstvu so uporabljali mreže, z močnimi iglami izdelane iz jelenovega roga; bile so obtežene z mnogimi lončnimi utežmi. Lov je donasal mostiščarjem obilo dobička. Našlo se je v naselbini tudi mnogo kosti jelenov, srn, kozorogov, losov in šotnih prašičev. Večina teh živali je izmrla v naslednjih dobah.

Nadalje svedoči veliko število različnih kosti, da so se bavili mostiščarji tudi z živinorejo, zlasti z ovčarstvom, a imeli so tudi koze, šotno kravo in šotnega prašiča. Zasedili so ostanke dveh pasjih pasem. Za kameno dobo je značilen mali pes šakalove pasme, iz poznejših dob pa večji pes, potomec indijskega volka. O konju dosle še ni sledu. S poljedelstvom se niso pečali mostiščarji.

Sčasoma so pa napredovali ljudje v omiki. V prvi dobi so izdelovali orodje in orožje iz kamenja in živalskih kosti. Takega orožja se je ohranilo primeroma malo, in sicer le nekaj sekir, kladiv, dlet, nožev, sulic in žag. Prevrtani medvedji, merjaščevi in zajčji zobje so služili ženskam za lišp. Ko so pa začeli krotiti živali, rediti domačo živino, obdelovati zemljo in tesati hiše, so izgubili svojo prvotno divjost, so postali krotkejši, iznajdljivejši in premeteni, so začeli živeti po človeško. Takrat so spoznali tudi, kako so jim potrebne kovine, in izkušali so izdelovati orodje in orožje iz čistega bakra in bronu, ki je neka mešavina iz bakra in kositra. Razvito je bilo zgodaj lončarstvo. Izdelovali so lon-

*) Posebno zanimiv je oklesan kamen — mlinski kamen, — kakoršnega so našli tudi v mostiških naselbinah v Švici in ga hranijo v muzeju v Avgsburgu. Prim. žrmljo (Handmühle)!

čeno posodo s prosto roko ter ji dajali prav lično in lepo obliko brez lončarskih krogov in stružnic. Našlo se je mnogo lepo izdelanih loncev in skledic, ki nimajo take oblike kakor dandanes. Nekateri imajo pripravne ročke, drugi ob robu luknjice za vrvice, s katerimi so obežali posodo. Na mnogih posodah najdemo lepe okraske, ki so vrezani z iglo. Izdelovali so lončene žlice in lijake, da so z njimi ulivali bronaste predmete, poleg tega so pa izgotavljali raznovrstne igrače in izdelovali leseno orodje. Kupovali so tedanji prebivalci umetnejše predmete od potujočih trgovcev iz Italije, posebno od Etruščanov, poprej tudi od potujočih Feničanov, ki so stoletja pred Rimljani pohajali po alpskih deželah ter ondodnim prebivalcem prodajali svoje blago. Dokaz temu se najdeni predmeti, ki nam svedočijo o Feničanih, o etruščanskem in rimskem slogu.

Kateremu plemenu naj prištevamo pradbne prebivalce na sedanji slovenski zemlji? O tem nimamo prav nič gotovih podatkov. Nekateri trdijo, da so prišli za prvotnimi naselniki v naše kraje drugi, bolj omikani z Balkanskega Polotoka. Ti so baje deloma pregnali prejšnje prebivalce, deloma jih pa potisnili v strmejše in samotnejše kraje, kjer so se počasi poizgubili in utopili med novimi naselniki. Novi naselniki so bili velikega ilirskega plemena, sorodnega in podobnega sedanjim slovanskim narodom. Prav prepričevalnih dokazov za to nimamo, pač pa imamo v izkopanem orodju, orožju, posodah in dragotinah (razločujejo se ti spomeniki med seboj znatno) dokaze za to, da so tudi prvotni naselniki napredovali tekom časa. Prvotni prebivalci so napredovali v vsakem oziru, se pomnožili in združili z morebitnimi ilirskimi naselniki, od katerih so se naučili marsičesa, ne da bi jih bili pregnali Ilirci iz njihovih prvotnih bivališč. Novi priselniki so bili bolj omikani, zato so reprezentovali na zunaj prebivalstvo ter mu dali ime, dočim so oni pridno obdelovali zemljo z novim železnim orodjem.

To dobo imenujemo ilirsko; glede starosti in sličnosti predmetov se ujema s takozvzno „hallstattsko dobo“, ki je najbolj zastopana po avstrijskih alpskih deželah. Hallstattska doba se imenuje po gorenjeavstrijskem mestu Hallstattu,

kjer so odkrili nād 1000 prazgodovinskih grobov in našli nad 6000 izkopanih reči. V tej dobi so izpodrinili železni noži, sulice in sekire bronasto orodje in orožje; iz bronu so pa še dragotine in posode, ki so izdelane prav lepo. Prebivalcem v alpskih deželah so nadeli različni feničanski in etruščanski kupci ime Tavriščani; ti se pozneje identifikujejo z Noričani. O Noričanih se trdi splošno, da so bili miro-ljubni, obdelovali pridno polje, gojili živino ter kopali rudo. Da so stari prebivalci občevali vzajemno med seboj, posnemamo iz dejstva, da se ne dotikajo ilirske starine samo arhajiških izdelkov grških, ampak tudi etruščanskih ter popolnjujejo tako vez med starogrškim in staroitalijanskimi proizvodi arhaične umetnosti. O tem pričajo izkopine pri Beljaku, pri Dolah na Zilji (stara Gorna ali Gurina), Pater-nijonu, Stokenboju, na Bregu pri Rožku, Prevaljah in na Gosposvetskem Polju. !②

Obče je mnenje med učenjaki, da so stanovali prvi prebivalci v jamah, pečinah in naselbinah, na kolih, v hallstattski in poznejši latenski dobi pa po gradiščih, ki so jih utrjevali z nasipi, jarki in ozidjem proti raznim sovražnim napadom. Blizu vsakega gradišča so bila tudi grobišča, navadno pod holmom v nižini, kjer so pokopavali večinoma sežgane, včasih pa tudi cele mrliče. Nad njimi so nasipali cele gomile, v katerih je ležalo po 30—50 mrličev, ali pa so zagrebali njih ostanke v obzidane grobe ali kar v preproste jame, ki so jih pokrivali z lepimi skrilmii. Mrliča so opravili kakor za svatovščino, dali mu ves njegov nakras v grob ter v posebne lonce in skledice tudi njemu najbolj priljubljene jedi. Iz teh priložkov, posebno pa iz orožja in posode spoznamo najbolj življenje starodavnih prebivalcev po slovenskih krajih.

Latenska ali gallska doba je bila neposredno pred rimsko in se imenuje tako po plitvini La Tène v Neuchatelskem Jezeru v Švici, kjer so izkopali mnogo za to dobo značilnih predmetov. Z latensko dobo se končuje prazgodovinska doba na Koroškem. Značilni so za to dobo železni meči z dolgimi ročaji in dolgimi, ravnimi ostrinami. Splošno se odlikuje ta doba glede dovršenosti orodja in orožja

znatno od prejšnje. Od dragotin je značilna latenska fibula, lepo obliko imajo zapestnice in pasi, ki so sestavljeni iz obročkov in verižic. Očividna je sličnost v Korotanu najdenih predmetov iz te dobe s predmeti, ki so jih izkopali v Švici in Italiji. To nam priča jasno, da so stari prebivalci občevali med seboj. Noričani so tržili s severnimi in južnimi deželami, prodajali Rimljanom sužnje, živino, kože, borovino, smolo, med, vosek in posebno železo, v zameno pa dobivali vino, orožje in dragotine. Rimskega in domačega denarja, na katerem se nahaja navadno konjska glava, so izkopali največ na Gosposvetskem Polju, Bregu, okoli stare Tiburnije, Velikovca in Labuda. S severa so prevažali jantar skozi Korotan v Italijo. Manj so občevali z Grki. Zato se je našlo grškega denarja le malo. V Tiburniji so našli stater Aleksandra Velikega in tetradrahmo iz leta 168. pr. Kr.

Prvotni prebivalci so oboževali naravo, častili več bogov ter verovali v neumrjročnost in preseljevanje duše. Novi priseljeniki so prinesli s seboj nove bogove. Častili so posebno zaščitnika rudarjev, boga Belina, čigar spomenik so odkrili v zadnjem času blizu Celovca, potem boga Teutates in Hesus in druge povodne bogove, zažigali kres solnčnemu božanstvu ter verovali v različne vraže.

Razne izkopine iz imenovanih dob nam pričajo, da je po alpskih deželah v prazgodovinski dobi bivalo v obče eno in isto prvotno ljudstvo. Temu ljudstvu so se pridružili tekom časa zmagovalni narodi, ki so reprezentovali na zunaj prebivalstvo, ali temeljna množica ljudstva je ostala prvotna. To prvotno ljudstvo je menjavalo stanovanje, orodje, običaje in deloma tudi verske in narodne nazore. Tako ljudstvo so našli Rimljani, ki so bili pri zasedanju novih dežel zelo previdni. Pustili so jim njih upravo in stare pravice so obdržali kraji Tiburnija, Virunum, Gorna ali Gurina i. dr. Pismenih spomenikov iz prazgodovinske dobe nimamo, vendar nas spominjajo onega prebivalstva imena glavnih gorovij in rek. O teh imenih se trdi, da so jih dali Kelti. Za to nimamo nobenih dokazov, pač pa jih moremo dandanes tolmačiti edino le na podlagi slovanskih narečij, kolikor je sploh to mogoče.

RIMSKA DOBA.

Rimljani so se okoli l. 220. polastili cele Italije in prišli do alpskih dežel. Da bi posedli po rudah znane alpske dežele, so ustanovili l. 183. pr. Kr. naselbino Akvilejo ter širili odtod dalje svojo moč na vse kraje. Lotili so se tega dela zelo premeteno. Dokler niso bili prepričani, da so kos alpskim rodovom, toliko časa so pazili previdno, da jim niso dali povoda udariti z vojsko nanje. Sklepali so celo, kakor je bila to sploh rimska navada, z njimi prijateljske zveze, da se bodo v vojni podpirali drug drugega. Konzul Emilij Skaver je l. 115. pr. Kr. sklenil z Noričani tako pogodbo. Ko so plenili in požigali malo pozneje divji Cimbri po Noriku, so jim pomagali Rimljani in bili s Cimbri l. 113. nesrečno bitko pri Noreji.* Nekako pol stoletja po navalu Cimbrov so napadli Korotan Bojci. Te so srečno pognali, ko so se bila združila posamezna plemena pod vodstvom vrhovnega vojvode, ki ga imenuje Julij Cezar Vocija. V domači vojni med Cezarjem in Pompejem so poslali Noričani Cezarju 300 konjenikov na pomoč.

Slavni državnik in vojvoda Cezar je znal ceniti pomen alpskih dežel. Bival je večkrat v Akvileji ter spoznaval in obiskoval od ondod alpska plemena. Cezar je dal popraviti in deloma na novo graditi prvo rimsko cesto v Korotan, ki drži še dandanes iz Italije (Akvileje) čez Pločo** k Zilji in

* Kje je bila Norea, ni dognano. Nekateri jo iščejo pri Neumarktu na Gorenjem Štajerskem, nekateri na Koroškem, nekateri pa celo pri Gorici.

** Cezarja spominja še dandanes ploča (od tod ime!) na vrhu sedla z rimskim napisom. Nemci imenujejo ta prehod: Die Plöcken.

dalje v Dravsko Dolino. Cezar je nameraval prodirati proti Podunavju, a preprečila so njegove namene nekoliko domača vojna in njene posledice ter končno silovita smrt dne 15. sušca l. 44. pr. Kr. Ko bi bil Cezar prodril dalje proti Dunavi, bi nam gotovo opisal v tem ali onem oziru nekdanje prebivalce današnjega Korotana, kar je storil tudi o Galcih. To bi bilo gotovo za zgodovino alpskih dežel pred Rimljani in za Rimljanov velikega pomena, ker bi vedeli vsaj, kdo in kaj so bili nekdanji prebivalci v Korotanu, dočim sedaj ne vemo nič gotovega.

Po Cezarjevi smrti so se vzdignili Dalmatinci, Ilirci, Panonci, Japodi in Noričani v južnih deželah sedanje avstrijsko-ogrske monarhije proti Rimljanom, toda brez uspeha. Rimljani so zatrli z grozovito silo upor in razširili svojo oblast do Dunava, ki je postal naravna meja njihovega cesarstva v letu smrti prvega rimskega cesarja Avgusta (14. po Kr.) Tedaj nahajamo tudi že Norik med rimskimi pokrajinami, ki sta ga bila osvojila cesarjeva pastorka Tiberij in Druz l. 15 pr. Kr.

Rimski geograf Klavdij Ptolomej navaja za Norik sledeče meje: Norik je segal na jugu do Karavank in Karnskih Alp, na zapadu do dolenjega Inna in do črte, ki si jo mislimo potegnjeno od imenovane reke proti jugu mimo izvirov Salice in Drave k Karnskim Alpam. Proti severu se je razprostiral Norik do Dunava, na vzhodu pa do Cetijskega Pogorja na panonski meji. Meja med Norikom in Panonijo ni bila vedno ista, kar nam dokazujejo izjave raznih rimskih in grških pisateljev. Severni del Norika, ki je obsegal ravni in brdoviti svet blizu Dunava, od Inna pa do Cetijskih Gora, po sedanji Solnograški, Gorenji in Dolenji Avstriji, je ločil pozneje cesar Dioklecijan od južnega ter ga zval „Noricum ripense“ ali „Pobrežni Norik; južni del Norika, ki se je raztezal po goratem svetu sedanjega Štajerskega Koroškega in po Pusti Dolini na Tirolskem pa je dobil ime „Noricum mediterraneum“ ali „Sredozemski Norik“. Ta razdelitev se je ohranila še potem, ko je bilo že uničeno zapadno rimsko cesarstvo. Meje Sredozemskega Norika je za-

vzela pozneje precej stara Karantanija ali Korotan, kjer so nastopili Slovenci koncem 6 stoletja.

Po letu 15. pr. Kr. so postali Rimljani gospodje v Korotanu ter začeli širiti med domačim ljudstvom rimski živelj: „Kjer zmaga Rimljan, tam se tudi nastani.“ Veliko Rimljanov se je naselilo po novo pridobljenih deželah in so širili svojo vero in svoj jezik. Od onega časa je vladal mir po alpskih deželah skoro 200 let. Rimljani so v tem času uredili nove dežele, ustanovili več vojaških postaj in naselbin.

Nemirno gibanje med legijami, ki so bile nastanjene po Noriku, se je pojavilo vsakikrat, ko so posamezni vojskovodje določevali nasledstvo cesarskemu prestolu. Tako gibanje je bilo po Korotanu posebno po smrti cesarja Nerona l. 68. po Kr. Rimske legije v Noriku so se izrekle za poveljnika Otona, po njegovi smrti pa za krepkega Flavija Vespazijana. Do leta 167. se ne omenja nič posebnega o Noriku. Leta 167. in 168. je zatrosila vojska, vračajoča se iz partske vojne, kugo po Iliriji in po sosednih deželah. Pridrli so tedaj divji Markomani in Kvadi iz sudetskih dežel čez Dunav, ropali strahovito po Noriku ter oblegali nazadnje Akvilejo. Cesar Mark Avrelij jih je pognal od Akvileje ter drl za njimi preko Emone skozi Kokrsko Dolino in čez Jezersko do Vindobone ob Dunavu. Avrelij in Ver sta jih potem pregnala z rimskega ozemlja, sklenila z njimi mir in ustanovila celo na levem bregu Dunava rimske postojanke, Po dokončani vojni so II. legijo nastanili stalno v Virunu na Gosposvetskem Polju. Ko je umrl l. 180. cesar Mark Avrelij v Vindoboni, ga je sledil njegov zanikarni sin Komod, ki je sklenil sramoten mir z Markomani ter jim plačeval celo nekaj letnega davka. Po letu 180. niso bile več varne dežele ob Dunavu. Plenili so po njih največ Markomani in Kvadi, ki so se jim pridružili kmalu tudi Gotje. To pa je bilo zato lahko mogoče, ker so se menjavali neprestano različni cesarji, ki niso skrbeli za obmejne prebivalce. Divji germanski narodi so plenili po alpskih deželah in pomorili veliko prebivalstva; temu so se pa pridružile še razne bolezni. Kljub temu nesrečam so ostali Noričani zvesti rimskim

cesarjem, kar očitno in častno priznava okoli leta 300. cesar Dioklecijan. Dioklecijan je razpustil ter deloma uničil stražo nenasitnih pretorijancev ter izročil sebe v varstvo dvema legijama, ki jih je bil sestavil iz samih Noričanov in Panoncev.

Po smrti cesarja Dioklecijana je začela hirati nekdanja tako mogočna rimska država in s tem je bila zvezana tudi usoda Norika, ki so ga zadevale vedno večje nadloge. Popolni razpad mogočnega cesarstva je odvrnil za nekaj časa Konstantin Veliki l. 324., ki je razdelil državo v 4 prefekture. K prefekturi Italiji je spadal tudi Norik. Leta 360. so se odločile noričanske legije za odpadnika od krščanske vere, Julijana, ki mu je šel na pomoč poveljnik Nevita iz Juvava (Solnograd) po Murski Dolini preko Brež, Viruna in Podjunske Doline na Spodnje Štajersko. Za vlade cesarja Julijana so mirovali divji narodi ob rimskih mejah, ker so se ga bali. Kmalu po njegovi smrti pa je za rimsko državo nastala velika nevarnost. — preseljevanje narodov, ki loči liki temen oblak stari vek od srednjega.

Preseljevanje narodov se je pričelo leta 375., ko so pridrli divji Huni iz Azije v Evropo in s tem povzročili splošno gibanje narodov. To gibanje je bilo za naše dežele usodno, ker so prehajali razni narodi skozi Norik na jug ter pri tej priliki plenili povesod, kamor so prišli. Za preseljevanja narodov je nehala prava rimska oblast v alpskih deželah. Skozi Norik so drli v Italijo Zapadni Gotje, ki jih je vodil sicer hrabri, toda krvoželjni Alarih. Po smrti Alarihovi se je rimsko cesarstvo nekoliko oddahnilo in od l. 409.—430. je skrbel za red in blagor ljudstva v Noriku neki Generid, Rimljan stare korenine. Leta 449. je bil cesarjev namestnik v Noriku Promut; ta je bil tudi med poslanci, ki jih je poslal zapadnorimski cesar l. 449. k hunskemu kralju, ko je nadlegoval ta-le rimske pokrajine in si bil l. 430. pridobil velik del Panonije. Kralja Rova naslednik Atila je določil za središče svoje države Panonijo, ki ji je kmalu priklopil Posavje. Leta 451. je prodiral Atila skozi Norik proti Italiji ter prišel do Katalavenskega Polja, kjer so ga prisilili združeni Rimljani in Zapadni Gotje, da

se je umaknil nazaj v Panonijo. Naslednje leto je zahteval rimsko cesarično Honorijo za soprogo, a brezuspešno. Zato je drl še istega leta (452) mimo Emone v Italijo, strahovito ropal na tem potu in razdejal primorsko mesto Oglej ali Akvilejo. Med obleganjem Ogleja so njegova krdela pustošila po okolici ter pridrla, iščoč si živeža, čez Predel v Kanalsko Dolino in dalje na Gosposvetsko Polje. V tem letu ali pa tedaj, ko se je vračal Atila iz Galije, so razdrli in požgali Huni mesto Verunum*. Ogenj je uničil mesto Virunum, kar dokazuje izkopana črnkasta zemlja, pomešana z ogljem in raztopljenim steklom.

Po Atilovi smrti (l. 453.) so se polastili Panonije in Dalmacije Vzhodni Gotje, ki so imenoma priznavali bizantinsko nadoblast. Pridrli so tudi v Norik ter ropali in požigali celo po gorenji Dravski Dolini. Oblegali so l. 473 mesto Tiburnijo, ki jim je moralo dati znatno odkupnino. Za Goti so drli Heruli z Odoakarjem, Skiri in drugi germanski narodi skozi Norik v Italijo in so leta 476. zadal smrtni udarec zapadnorimskemu cesarstvu ter ustanovili na rimskih tleh prvo germansko državo.

Odoakar je l. 487. na čelu Herulov, Skirov in Turcingov, potolkel divje Rugijce, ki so med tem časom bili posedli dežele med Dunavom, Dravo in Savo. Odvedel je njih kralja Favo in kraljico Giso v Italijo. Od Rugijcev zapuščena bivališča v Panoniji so zasedli Langobardi. Kmalu pa so prišli čez Herule mogočni Vzhodni Gotje s Teodorikom na čelu, ki je premagal Odoakarja pri Ogleju in Veroni ter ga l. 493. ujel in ubil v Raveni. Teodorik je bil prefekt bizantinskega cesarstva in je ustanovil kot tak mogočno gotsko državo, ki je obsegala tudi Sredozemski Norik. Skrbel je za mir v naših deželah ter razdelil osvojeno ozemlje med Gote in Rimljane, dočim niso ničesar dobili prvotni, stari prebivalci (barbari)***, če si niso izbrali Rimljank za žene.

* Nekateri zgodovinarji trdijo, da so mesto Virunum požgali že leta 408. Zapadni Gotje.

** Ti stari prebivalci so bili skoro gotovo Slovenci, kajti Slovenci so bili in so še dandanes pohleven in ponižen narod, ki se ni nikdar silil v ospredje. Le za narodnega preseljevanja so podivjali tudi Slovenci, ko so imeli opravila vedno z divjimi narodi.

Po Teodorikovi smrti l. 526. so se poslabšale razmere znatno po naših deželah. Gotska oblast je hitro propadla in prišli so Langobardi, ki so bili bolj divji nego drugi germanski narodi; o njih toži oglejski patrijarh Pavlin, da niso pustili mrtvih pri miru in plenili celo sarkofage. Langobardi niso ostali dolgo v naših krajih, temveč so odšli že leta 568. v Italijo s kraljem Alboinom na čelu na poziv bizantinskega poveljnika Narza, ki se je bil sprl s cesarico Teodoro, ter se romanizirali tako, da spominja dandanes nanje samo še pokrajinsko ime Lombardija. Za Langobardi se dejanski pojavijo v sedanjih naših deželah Slovenci. Kdaj ravno in kako so prišli sem, ne vemo natančno.

Ker so pri preseljevanju rabili razni narodi rimske ceste, so trpele ob cestah ležeče naselbine več nego one, ki so bile oddaljene od prometa. Divji narodi so uničili skoro vse take naselbine, tako da ni bilo pozneje več sledu o njih. V teh burnih časih, kakor pozneje v turških časih, so zgradili sebi pripuščeni prebivalci mnogo gradišč in nasipov po Alpah. V taka zavetišča je bežalo ljudstvo pred divjaki, ki so drli skozi njih dežele proti jugu. Največ je trpela Panonija, ki je izgubila skoro vsa mesta in zelo mnogo prebivalcev. Sv. Hieronim piše o tem času: „Nad sto let se že preliva rimska kri med Carigradom in Alpami, opustošene so pokrajine in uničeno prebivalstvo. Koliko mater, koliko Bogu posvečenih devic in koliko plemenitih oseb je bilo tem zverinam v šalo? Ujeti so bili škofje ter uničeni mašniki. Cerkve so podirali ter privezovali konje k oltarjem in izkopavali svetinje mučenikov. Povsod je žalost, povsod vzdihovanje in povsod podoba smrti. Podrl se je rimski svet.“

Rimsko prebivalstvo je trpelo veliko v teh burnih časih, a vendar se ga je ohranilo nekaj po mestih in v utrjenih gradiščih. Premožnejše rodbine so v pravem času zapustile alpske dežele ter odišle v Italijo, ostali pa so bili osamljeni in ker so živeli med divjimi narodi, so podivjali tudi sami. Na boljšem ko Panonija in Pobrežni Norik je bil Sredozemski Norik. Le tedaj je mogel sv. Severin, ki je živel ob

Dunavu v drugi polovici petega stoletja († 482), izpodbujati prebivalce Norika, da naj podpirajo uboge stanovalce ob Dunavu z živežem in obleko. Pozneje se tudi tem ni godilo dobro, ko so pridrli v deželo Gotje in Alemeni, ki so plenili in požigali po deželi ter oblegali v gornji Dravski Dolini mesto Tiburniyo.

Rimski naselniki so se naselili zgodaj po novo pridobljenih deželah ter širili svojo vero, svoje običaje in svoj jezik med prvotnim ljudstvom. Iz previdnosti so obdržali noriške bogove, med njimi Belina, ki je bil bog solnca in luči ter imel po deželi več svetišč, in pa boginjo Norejo. Razširili so poleg svojih bogov tudi češčenje orijentalških bogov, poleg Jupitra, Diane tudi egipčansko Izido, ki je imela svoje svetišče v Bistrici in bila varuhinja rudarjev. Častili so perzijskega boga Mitra, ki je imel svetišče v Virunu, Herkula v Medgorjah pri Podkloštru, Genija (Kraja) na Strmcu nad Vrbo i. dr. V deželi so bivali rimski duhovniki in med temi vedeževalci ali haruspeks v Virunu. Kdor je hotel kaj veljati ali kaj doseči, je moral znati latinski. Zato ni čuda, da je prevladal kmalu po prihodu Rimljanov rimski živelj. Širili so rimsko omiko in skrbeli, da so dobili dovolj dobička od osvojene dežele. To pa je bilo mogoče le tedaj, če so skrbeli za povzdigo rokodelstva in kupčije. Učili so naše prednike v stavbinstvu, slikarstvu in kiparstvu. O tem nam pričajo izkopine na Virunskem ali Gosposvet-skem Polju, kakor: volkulja z dvojčki, ki je vzdana sedaj v gosposvetški cerkvi, bronasti kip Antioa, različne amfore, fibule, svetilke, žare, razna lončena posoda in denar. V Virunu so našli lepe stenske slikarije, odkrili kopališča, pisane tlake in podobe iz marmorja.*

Rimljani so dvignili alpske dežele v gmotnem oziru, izboljšali rudarstvo in lončarstvo (rudarstvo je v Korotanu jako staro), dobivali so mnogo železa, svinca in tudi zlata v Turah. Živino, kože in sukno (noriški plašč!) so izvažali v Italijo ter dobivali od tam olje, vino in pomorsko blago.

* Med slovenskimi starinoslovci so kopali na Gosposvet-skem Polju grof Christalnigg, župnik in pisatelj Urban Jarnik in kmet Gradišnik z Magdalenske Gore.

Rimski pisatelj Plinij hvali govedo naših dežel ter trdi, da so bile noriške krave sicer majhne, a dajale so veliko mleka ter bile zelo trpežne.

Rimljani so skrbeli posebno za ceste; po njih so pospeševali kupčijo in pošiljali svoje vojake. Popravili so zato in dokončali od Cezarja začeto cesto iz Akvileje čez Pločo, Ziljo in Ziljski Vrh v gorenjo Dravsko Dolino, zvezali so Akvilejo ali Oglej po Soški Dolini čez Predel z Žabnicami (Larix), Beljakom (Santicum) in Virunom, Akvilejo z Emono, Celjem, Slovenjim Gradcem, Podjunsko Dolino in Virunom. Premostili so pri Tinjah Dravo. Virunum je bilo, kar nam dokazujejo mnoge izkopine na Gospo-svetskem Polju, najvažnejše središče in selišče v naši deželi za Rimljanov. Od Viruna je držala cesta mimo Hüttenberga in Brež (Beliandrum), kjer se je odcepila ena po Motniški Dolini mimo Gradeža (Graviacum) v Murav in Solnograd, druga pa proti Welsu na Gorenje Avstrijsko. Poleg glavnih cest so bile še manj važne ceste, ki jih uporabljamo še dandanes. Od Beljaka je držala cesta mimo Osojskega Jezera in Trga do Št. Vida; od Beljaka mimo Paternijona, Tiburnije, Sovodja, čez Kačji Prelaz v Solnograd; od Tiburnije do Zgor. Dravograda in do zlatih rudnikov v Turah; od Beljaka po Zili do Koč; iz Klobasnice po Podjunski Dolini v Železno Kaplo in čez Jezerski Vrh na Kranjsko. Uvedli so državno pošto po alpskih deželah. Ob cestah so sezidali mala selišča in postaje, kjer so prenočevali potniki in je menjavala pošta konje. V mirnih časih so gradili vojaki ceste, delali mostove, sekali skalovje in ravnali klance.

V nasprotju z navedenimi dobrotami so pa trpela mnogo podjarmljena ljudstva od rimskega nasilstva. Okoli leta 200. po Kr. je bil v Noriku za cesarskega namestnika ali prefekta Polenij Seben, ki je drl ljudstvo tako, da ga je izročila celo rimska oblast na milost in nemilost podložnikom, a ti so se ga usmilili in mu odpustili.

Stara rimska navada je bila, da so se polastili Rimljani povsod zemlje, kjer so zmagali, ter jo smatrali za last rimskega ljudstva ali rimskih cesarjev. Delili so jo

svojevoljno med rimske državljane, nove naselnike in do-
služene vojake. Prvotni lastniki zemljišč so postali tedaj
samo užitniki in najemniki. Poviševali so jim cesarski na-
mestniki po svoji volji najemnino in jih žulili do krvi. Kdor
ni imel davka od zemljišča, ga je moral plačevati od trgo-
vine, rokodelstva ali pa od glave. Pobirali so poleg tega
Rimljani še cestnino, mostnino in carino. Poljedelci so da-
jali svoje pridelke (žito, seno i. dr.); tega navadno niso po-
šiljali v Rim, ampak razdelili med vojake in uradnike po
deželi. Podjarmljena ljudstva so plačevala tudi krvni davek,
kajti dajati so morala za rimsko vojsko svoje sinove, ki so
jih uvrščali med cesarsko stražo. Ti vojaki so služili po
raznih deželah, v poznejšem času pa so branili svojo do-
movino proti navalom barbarskih narodov in vplivali mnogo-
krat na izvolitev cesarjev. Premaganci niso bili rimski
državljani nego samo podložniki, ki se niso smeli v začetku
ženiti z Rimljankami in niso mogli voliti svojega premo-
ženja po svoji volji. Ko pa je leta 212. podelil cesar Kara-
kala vsem svojim podložnikom državljanstvo, so morali
plačevati poleg drugih davkov še davek o dediščinah in
sporočilih.

Sredi teh burnih časov so razširjali iz Ogleja po alpskih
deželah krščanstvo. Iz Ogleja sta prišla sv. Mohor (učenc
sv. Marka) in dijakon Fortunat v Norik ter oznanjevala že
v prvem stoletju po Kr. sveto vero, a ta ni bila po volji
rimskim mogotcem, ki so mislili, da so sami bogovi in niso
priznavali zato boga nad seboj. Začeli so preganjati pri-
vržence nove vere ter zatirali s silo Kristov nauk. Vrgli so
sv. Mohorja in sv. Fortunata, koroška apostola, v ječo in ju
umorili. Lepša zora, kakor nam poroča Evgipij v 5. stoletju
(vita sct. Severini), je zasijala sv. cerkvi po mnogoterem
preganjanju leta 311., ko je cesar Konštantin Veliki oznanil
svobodo Kristovi veri. Malikovalstvo je začelo pojemati, stari
svet se je umikal novemu. To, kar je bil začel Konštantin,
je nadaljeval naslednik Teodozij, ki je leta 389. s smrtno
kaznijo zažugal vsem krivovercem ter jih preganjal kakor
upornike zoper deželnega in cerkvenega poglavarja. Ob-
molknila so preročišča, ugasnil je sveti ogenj Vestin in raz-

padla so poganska svetišča. V 5. stoletju je bil škof v Tiberniji sv. Pavlin, ki je živel v prijateljstvu s sv. Severinom ter bil podrejen Oglejskemu metropolitu. Njegov delokrog se je raztezal tudi po Koroškem in Pusti Dolini na Tirolskem. I v Virunu se je ukoreninilo krščanstvo, kar nam dokazuje izkopana nagrobna plošča na Gosposvetskem Polju s podobo „dobrega pastirja“.

Ni se še utrdila do dobra sveta vera po naših krajih, ko so se začeli zbirati črni oblaki nad Korotanom. Pomikali so se vzhodni in severni narodi proti zapadu in jugu (preseljevanje narodov). Od vzhodne strani so drvili proti zapadu Huni, od vzhoda in severa pa razna germanska plemena. Plenili, požigali so povsod in tako uničevali nekdanje blagostanje in prosveto v naših deželah. V teh grozopolnih in divjih časih pa je podivjalo tudi domače ljudstvo in propadala je sveta vera.



II. SREDNJI VEK.

NASTOP SLOVENCEV V ZGODOVINI.

Po odhodu Langobardov v Italijo l. 568. nastopijo Slovenci (Sloveni) v deželah južno od Dunava poleg Obrov. Leto naselitve se skoro ne da določiti. Zgodovinsko dejstvo je, da je imel leta 595. in 596. bavarski vojvoda kot frankovski vazal boje s Slovenci. Bivali so od Dunava do Ribnice (Rienz), da, celo do Briksna na Tirolskem koncem 6. stoletja. Nastopili so tedaj „Sloveni“ že kot mogočen, zmagovit narod, ki je malo pozneje udrl celo na Bavarsko. Zato nikakor ni mogoče, do bi prišli še le koncem 6. stoletja v sedanje dežele. Verjetno je, da so bivali sporadno naši pradedje (Slověni = Jugoslovani) že v davni rimski dobi v Podunavju, na jugu Evrope; a pri tem pa ni izključeno, da ne bi prišli pozneje, za preseljevanja narodov, mnogi za njimi.¹⁾

Kakor nam kažejo še dandanes imena krajev, gora rek, vasi, trgov in mest, so bivali „Sloveni“ od današnje Bolgarske preko srbsko-hrvatskega sveta po Kranjskem, Primorskem, Koroškem, Štajerskem, po zapadnem Ogrskem, Furlanskem, Pusti Dolini, Dobrovju (Deffreggertal), Skalnem Dolu (Kalsertal) na Tirolskem, po Solnograškem, Gornjem in Nižjem Avstrijskem do Švarce in Besnice. Na Topoljskem

¹⁾ Prim. 3. letnik „Časopisa za zgodovino in narodopisje“. Primeri tudi: Pojem in razširjanje zadrug in žup ali župnij in nastanek enakih krajevnih imen.

Polju, ob Ribnici do Briksna so se stikali z Bavarci ter se bojevali ž njimi že koncem šestega stoletja. Spočetka so bili v teh bojih Slovenci srečni, a končno so zmagali močnejši Bavarci in ustavili nadaljnje njihovo prodiranje proti zahodu ter jih potisnili celo nazaj do Intihe¹⁾ na Tirolskem.

Slovence so obdajali okolo in okolo sovražni, ropateljini in podivjani sosodje. Resnica je, da so se bavili naši pradedje najrajši s poljedelstvom in dali raznemu poljskemu orodju, žitu in pridelkom imena, ki so jih prevzeli od njih tudi tujci. Toda povračali so sosedom tako, kakor so jim posojali, ter nastopili večkrat zmagovito v družbi z Obri²⁾ in Langobardi.

Posebno veliko so morali naši pradedje pretrpeti od Obrov, ki so imeli utrdbe in močne tabore v Ogrski Nižini. Obri se niso pečali s poljedelstvom in so udarili liki poznejšim Turkom med Slovence in si naplenili toliko žita in živine, kolikor so mogli odnesti oziroma odgnati s seboj.³⁾ Prišli so celo v odvisnost od Obrov ter so jim morali pomagati v boju, obdelovati jim polje in tesati ladje. Poleg tega so se naučili od njih zvijače in bojevanja, tako da so udarili pozneje na svojo roko čez mejo. Leta 600. piše papež Gregor Veliki salonskemu nadškofu: „Zaradi slovanškega naroda, ki Vas nadleguje, se žalostim in bojim zelo; žalostim se zato, ker žalujem z Vami, a bojim se, ker so začeli udarjati v Italijo.“

Leta 601. so napadli Sloveni, Obri in Langobardi bizantinski del Istre ter ga opustošili. Kmalu na to so poslali Obri Slovence na pomoč Langobardom, ki so se vojskovali

¹⁾ Da so bivali Slovenci dalj časa ob Ribnici, nam pričajo imena, ki so se ukoreninila tu in se ohranila tudi pri njihovih naslednikih. Prim. Forschung zur Gesch. Tirols 1905.

²⁾ Na Obre spominja vas Vobre ali Vovbre nad Velikovcem in Obir.

³⁾ Okoli leta 600. se omenja zadnjič škofovska stolica Tiburnija. Dandanes je tam vas Breznica. Leta 1845. so našli tam, kjer je stala nekdanja Tiburnija, veliko človeških in živalskih kosti, stopljene reči iz kovin, orožje i. dr. Iz izkopenin je razvidno, da sta pokončala Tiburnijo ogenj in meč, kakor nekdanj Virunum, in da so poginili ondotni prebivalci, boreč se s sovražnikom, med zidovjem svojega mesta.

z Bizantinci. Leta 611. so drli Slovenci mimo Gorice na Furlansko, premagali in ubili vojvodo Gizulfa, dočim so jim med tem časom doma pustošili polja njihovi zatiralci Obri. Še sedaj spominjajo tužnega obrskega gospodstva pripovedke o pesoglavcih.

Slovenci so se rešili Obrov šele leta 623., ko jih je podpiral slovanski kralj Samo, ki je ustanovil mogočno zvezo med Slovenci, Moravani, Čehi in Srbi ob Labi po porazu Frankov, Alemanov in Langobardov pri Vogastisburgu l. 631. Pod mogočnim zaščitnikom so imeli skozi 35 let mir pred sovražniki in z letom 623. se začenja za Slovence nova doba, doba samostalnosti, ki je trajala poldrugo stoletje. Po Samovi smrti pa se je razcepila velika njegova oblast in slovanski narodi, prej združeni pod njo, so si napravili lastne države.

Po Samovi smrti so začeli zopet napadati Slovence Obri in Langobardi, ker so silili Slovenci vedno v Italijo, česar jim niso dovolili Langobardi. Slovenci so bili tedaj tako močni, da so iskali čedadski vojvodi pri njih pomoči in zavetja proti Langobardom. Ker so napadali od zapadne strani naše pradede Langobardi, od vzhodne strani pa Obri, so opešali polagoma in so morali prositi pomoči pri sosednih Bavarcih, posebno leta 748., ko so napadli Obri Slovence z veliko silo. Obrnil se je v tej stiski korotanski vojvoda Borut do Bavarcev, ki so priznavali že od leta 743. frankovsko nadoblast. Bavarci so pomagali radovoljno pregnati Obre iz dežele, a zato so morali Slovenci priznati bavarsko, oziroma frankovsko nadoblast. V poroštvo jim je poslal Borut svojega sina Karata ali Gorazda in stričnika Hotēmira z mnogimi plemiči. Karantanija je obsegala tedaj sedanji Korotan, Kranjsko, Štajersko razen vzhodnega roba, Pusto Dolino, Lungav in južni del Gorenjega in Nižjega Avstrijskega. Bavarci so dobili na lahek način nadoblast nad Karantanijo in začeli kmalu po prizadevanju solnograških škofov po svojih duhovnikih širiti krščanstvo med Slovenci, kakor so jo poprej širili frankovski duhovniki med njimi, ter pripravljati tako tla za frankovsko vlado (Frankovska politika).

Akopram so ustanovili Bavarci za uspešnejše pokristjanjenje Slovencev samostana v Intihi na Tirolskem in Kremnici⁵⁾ na Gorenjem Avstrijskem, jim vendar ni šlo vse po njih volji, ker njihovi duhovniki niso bili večši narodnemu jeziku. V prvi polovici 8. stoletja je potoval po Slovenskem kot apostol krščanstva Emeran, spremljal ga je duhovnik Vitalis, ki je govoril slovenski, da bi dosegla več uspehov.

Po Borutovi smrti je postal z dovoljenjem Frankov korotanski vojvoda Gorazd, prvi slovenski krščanski vojvoda, a je vladal samo tri leta, za Gorazdom pa Hotěmir, ki ga je potrdil frankovski kralj Pipin korotanskim vojvodom. Hotěmir ali Heitimar je bil goreč kristjan in je privedel v Korotan s seboj iz solnograškega samostana misijonarja Majorana.

Hotěmir je dal sezidati hram božji (Modestistöckl) na čast Mariji Devici na Gosposvetskem Polju, najstarejšo cerkev po vsem Korotanu. Poleg kapelice so zgradili pozneje dvostolpno cerkev iz gradiva, ki so ga bili vzeli iz razvalin starega Viruna, kar nam dokazujejo starinske podobe na kamelih, vzdanih v cerkev. Krščanskega kneza je podpiral zlasti solnograški škof Vergilij, ki mu je poslal škofa Modesta in več duhovnikov. Do teh duhovnikov niso naši pradedje imeli posebnega zaupanja zato, ker so oznanjevali božjo besedo po tolmačih. Ti so bili tudi prvi, ki so začeli tako nesrečno pačiti slovenski jezik z nemškimi besedami.

Za Hotěmira se je vnel dvakrat upor proti novi veri in tujcem, ki so prihajali v deželo. Po njegovi smrti (769.) so nastale velike homatije in poganski Slovenci so se uprli tretjič, in sicer tako močno, da je trajala vojna med brati tri leta. Katoliški duhovniki so morali zapustiti deželo in krščeni Slovenci so iskali pomoči pri Bavarcih, ki so se bili malo poprej iznebili frankovske nadoblasti in polastili l. 772. popolnoma Korotana. Bavarski vojvoda Tasilo II. je pomagal krščanskim Slovencem proti poganskim, ki so pod vod-

⁵⁾ Ustanovne listine navajajo več slovenskih zadrug, ki jih je podaril Tasilo samostanom, in tu se imenuje prvič ime „župan“.

stvom svojih višjih duhovnikov, Droha, Vrela in Drodorja branili vero svojih očetov, ter nastavlil za kneza Vladuhu (Valjhuna, Valdunka).¹⁾

Vladuh je bil zadnji vladar iz starega koroškega knežjega rodu. Pod Vladuhovim varstvom se je začelo zopet iznova delo za razširjenje krščanstva. „Korotanski apostol“, Virgilij je poslal Vladuhu šestkrat duhovnikov iz Solnograškega, razen tega pa so bili tedaj že tudi med Slovenci zmožni mladeniči, ki so jih posvečevali v duhovnike. Za njegove vlade se je začelo nasilno pokristjanjevanje koroških Slovencev. Razvili so se pogubni domači boji, ki jim je napravil konec šele frankovski kralj Karel Veliki l. 789.; tega je bil pozval tudi tedanji oglejski patrijarh Pavlin II., da naj si podvrže Slovence in jih pridobi za Kristovo vero, kakor malo poprej nemške Sase. Z Bavarci so prišli Slovenci pod frankovsko oblast. Slovenska samostalnost je nehala, začela se je dolga, dolga doba tujega gospodstva, fevdne ustave in nasilnega potujčevanja.

Po osvojitvi Bavarskega in Korotana je mejila frankovska država na Obre, ki niso bili mirni sosedje. Zato je začel Karel Veliki kmalu vojno zoper nje ter prodiral zmagovalno ob Dunavu do Rabe, dočim jih je premagal njegov sin Pipin leta 791. ob sedanji štajersko-ogrski meji. Po zimi leta 795. je šel korotanski vojvoda Vojnomir s furlanskim mejnim grofom Erikom čez Kras, po Krški Dolini mimo Kostanjevice na Ogrsko z močno vojsko, vzel s prvim naskokom glavno obrsko utrdbo med Dunavom in Tiso in uničil popolnoma nekdanj mogočne in nevarne Obre. Maščeval je večstoletne krivice, ki so jih bili prizadejali Obri njegovim prednikom. Neizmerni so bili zakladi, ki so padli

¹⁾ Valjhu, sin Kajtimara, boj krvavi
Že dolgo bije za krščansko vero,
Z Avrelijem Droh se več mu v bran ne stavi;
Končano njuno je in marsiktero
Življenje; kri, po Kranji, Korotani
Prelita, napolnila bi jezero.
Šest mescev moči tla krvava reka,
Slovenec že mori Slovenca, brata —
Kakó strašná slepota je človeka!

v roke zmagovalcem. Zlata so našli v utrdbah toliko, da je padla tedaj znatno vrednost zlatega denarja. Kakor so izginili v začetku srednjega veka Huni s pozorišča, tako so izginili sedaj Obri. Zgodovina jih ne omenja več.

Karel Veliki je pustil, razdelivši stari Norik na grofije ali komitate, Slovencem njihove kneze in deloma tudi prejšnjo ustavo. Iz dobe Karla Velikega se imenuje v latinskih listinah Koroška prvič Carantanum. Meje so se Koroški izpreminjale opetovano. V svojem največjem obsegu se je razprostirala črez severne meje današnje Furlanije in Kranjske po Pusti Dolini na zahodu, na severu po Lungavu in do reke Švarce na Nižjem Avstrijskem, na vzhodu pa do Panonije. Zavzemalo je približno iste meje kakor Sredozemski Norik.

Sedanja Koroška je bila razdeljena v šest grofij ali komitativ, ki so se skoro gotovo ujemali s starimi slovenskimi županijami. Lurnski ali turski komitat je obsegal poleg sedanjega špitalskega glavarstva še Ziljo in Kanalsko Dolino, vzhodno od Lurnskega do Krke je bil hrvatski¹⁾ ali beljaški komitat, severno od zadnjega pa breški ali krški komitat. Sedanji glavarstvi Celovec in Velikovec severno od Drave je obsegal trušenski, Labodsko Dolino labodski, Podjunsko Dolino in Spodnji Rož pa podjunski komitat.

Oblast v komitativih so imeli grofje (comites), pobirali so davke (iudex fisci), zbirali vojsko in sodili, upravljali so tudi kraljeva posestva in skrbeli za javni red. Grofa je nadomeščal ali za to začasno določen uradnik (missus) ali pa stalen namestnik (vicarius). Postavljal jih je pa kralj sam, in sicer v začetku iz najveljavnejših rodovin v komitatu.

Kakor povsod po frankovskem kraljestvu, so nastali tudi v Korotanu različni stanovi, kakor plemiči, svobodni in nesvojniki ali sužnji. Po nemškem pravu je bil kralj neomejen gospodar zemlje, ki jo je pribojeval z mečem. Razdelil jo je lahko po svoji glavi in daroval, komur je hotel, ne oziraje se na prejšnjega lastnika. Že Karel Veliki je poslal k nam nemških naselnikov, plemičev in grofov ter je

¹⁾ Primeri Argo 1899 in 1900.

daroval vsakemu lep komad kronske imovine. Novi priselniki so kolonizirali redko obljudeno slovensko ozemlje, zgradili si na gričkih in hribih trdne gradove ter začeli tlačiti svoje podložnike. Tudi cerkvam in samostanom so darovali Karel in njegovi nasledniki po cele vasi, mesta in grofije s prebivalci vred. Med škofi, ki so posebno marljivo naseljevali nemške poljedelce po Slovenskem, so se odlikovali solnograški nadškofje, ki so dovršili s tem velikansko germanizatorsko delo. Nemški narod ne more nikdar prehvaliti zaslug solnograških duhovnih delavcev, ki so pridobili nemštvu tako velike pokrajine. Saj je danes skoro vsa zemlja do Drave ponemčena, kolikor je bilo v oblasti solnograške stolice. Tudi drugi nemški škofje so se ravnali po njih.

Poprejšnji lastniki, slovenski kmetje, so izgubili skoro vse pravice do svojega zemljišča. Iz svobodnih posestnikov so nastali sedaj najemniki, užitniki in nekateri celo sužnji. Zemljišč niso smeli prodajati ali zapuščati. To pravico je imel sedaj novi gospodar, nemški posestnik, ki je veljal v socialnem oziru več nego slovenski podložnik ali pa cerkev in v zadnji vrsti kralj sam. Najemniki so morali tlačaniti novim lastnikom in jim dajati desetino od svoje živine in svojih pridelkov. Ni veliko število slovenskih plemičev, ki so obdržali tudi pod Franki svoja prejšnja posestva in svoje stare pravice.

Življenje Slovencev ni izpremenila samo nova vlada, ampak tudi krščanska vera, ki se je širila med Slovenci od dveh strani, iz Ogleja in Solnograda. Karel Veliki je določil leta 811. za mejo med oglejskim patrijarhatom in solnograško nadškofijo reko Dravo zaradi preprirov, ker so gledali posamezni oznanjevalci svete vere pri Slovencih bolj na desetino nego na zveličanje njih duš. Sveta vera se je širila le počasi proti središču slovenskega ozemlja, ker oznanjevalci svetega evangelija niso umeli narodnega jezika. Vendar je pa bila desetina glavni vzrok, da se ljudstvo ni sprijaznilo z nemško duhovščino. Slovenski narod ni plačeval nikomur radovoljno davkov, ki so bili staremu slovenskemu življenju sploh neznani.

Tudi po podjarmljenju se ni širil novi nauk hitro med slovenskim ljudstvom. Franki so jim bili vzeli svobodo in zato niso marali za njih verske poslance. Panonskim Slovencem sta pač oznanjevala sveta brata Ciril in Metod evangelij v domačem jeziku, ali dalje na zapad je segalo njuno blagodejno delovanje le zelo malo časa.

Karel Veliki je pustil vladarstvo slovenskih dežel in komitatov še nekaterim domačim knezom in županom (Ingo, Vojnomir, Pribislav, Cemikas, Stojmir in Etgar), da so le plačevali davek in pomagali Frankom v vojni. Oblast, ki jo jim je bil pustil, je bila komaj senca prejšnje samosvojnosti. Časti jim niso vzeli nekaj zato, da so mamili z naslovom slovenski narod, nekaj pa tudi iz lastnega dobička, kajti taki knezi so se dali rabiti frankovski vladi, kakor ji je bilo drago. Tako delajo dandanes takozvani slovenski višji uradniki („Polomljeni značaji.“).

Franki so razdelili slovenske in nekdanje obrske kraje na tri oblasti, na Vzhodno Krajino, iz katere je pozneje deloma nastalo vojvodstvo Avstrijsko, na vojvodino Karantanijo in na Pomejno Slovensko, ki je obsegalo večjidel današnjega Kranjskega, majhen del Koroške in del Štajerske. Vzhodna Krajina in vojvodina Koroška sta bili združeni z Bavarsko, Pomejno Slovensko pa s Furlanskim. Podložni so bili Korošci v začetku domačim knezom in frankovskim vojvodom, stolujočim na Bavarskem; izmed teh je bil prvi svak Karla Velikega Gerold, ki je padel l. 799. v boju zoper Obre. Na Furlanskem je bil vojvoda Kodolaj, ki si je zaman prizadeval, da bi utrdil gospodstvo na Pomejnem Slovenskem in Hrvatskem. Za Geroldom so vladali: Guntram, Alberik, Gottfried, Hilderik, Gerold II., Radbod (834—844), Ernst in Ruprecht.

Po Karlovi smrti l. 814. so vzeli domačim knezom še to samostalnost, ki jo je jim bil pustil Karel Veliki, kar je povzročilo med Slovenci mnogo uporov. Tedaj se je pritožil vojvoda Ljudevit ali Ljudovit, vladar panonskih Slovencev (Hrvatov) pri Karlovem sinu, cesarju Ludoviku Pobožnem zaradi kratenja slovenskih pravic in svoboščin. Ker ni nič dosegel s prošnjo, se je uprl zoper furlanskega voj-

vodo Kodolaja in Franke in z njim Slovenci južno od Drave, a ni jim bila sreča mila. Tri frankovske vojske so leta 820. plenile in pustošile slovenske dežele ter potlačile južno Koroško še v hujšo podložnost. Zatrli so Franki v Korotanu vlado domačih knezov ter postavili namesto domačih knezov med Muro in Dravo mejne grofe, ki so dobili nalog, brzdati slovenske podložnike. Bili so v začetku le državni uradniki, pozneje šele dedni grofje (Eppensteinci in Sponheimci) Prvi mejni grof na severnem Koroškem je bil Salaho (828), h kateremu je pribežal panonski knez Privina, dočim je Pomejno Slovensko ostalo še pod nadzorstvom furlanskega vojvode.

Sinova furlanskega vojvode Gisulfa, Tas in Kak, sta posedla Gorenjo Zilo do Modrinje Vasi ter podelila selišča nemškim Langobardom.

Pomrlo je okoli l. 830. mnogo domačih knežjih rodovin, mnogo pa jih je bilo zaradi upora pregnanih iz dežele, kakor: Pribislav in Čimislav. Njih posestva so dobili bavarski plemiči Helmoin, Albgar in Pabov. Najvišji deželni oblastveniki so bili sedaj Nemci, ki so se držali rajši svojih rojakov nego domačih prebivalcev, katerih jeziku so se morali šele priučiti.

Ludovik Pobožni je že leta 817. združil koroško ozemlje na levem dravskem bregu z Bavarsko, leta 827. pa tudi deželo ob desnem bregu Drave. Leta 827. je pridrl bolgarski kralj Omortag ob Dravi navzgor, pustošil po Štajerskem, Korotanu in Kranjskem ter se polastil teh dežel. Zakrivila sta to nesrečo po malomarnosti furlanski vojvoda Balderik in vladar Vzhodne Krajne Gerold II. Vsled tega je cesar odstavil oba in priklopil ves Korotan bavarski vojvodini. Korotan se je razlikoval tedaj popolnoma od Bavarskega; imel je svojo narodnost, svoje običaje in svojo osebnost, zato ni mogel ostati dolgo združen z Bavarskim; le približno poldrugo stoletje (od l. 828.—976.) je bila Koroška več ali manj tesno zvezana z Bavarsko; imela pa je svoje upravitelje, seveda navadno nemške, ki so bili le malo odvisni od bavarskih vojvod.

Po delilnem načrtu iz leta 817. je podelil Ludovik Pobožni tudi Bavarsko in Korotan z mejnimi grofijami svojemu sinu Ludoviku Nemcu. Ko so se leta 830. Ludovikovi sinovi začeli bojevati proti očetu, tedaj je Ludovik Nemeč zanemarjal južnovzhodne dežele. Namesto njega so vladali v Korotanu in mejnih grofijah palatinski grofje v Krnskem in Blatnem Gradu. Od palatinskih grofov odvisni, so upravljali okrožni grofje kraljeva posestva, skrbeli za red in mir v svojem okrožju in predsedovali rednim sodom. Da pa okrožni grofje niso zlorabili svoje oblasti, za to so skrbeli kraljevi poslanci (missi regii), ki so jih nadzorovali strogo.

Po smrti Ludovika Pobožnega in* po verdunski pogodbi l. 843., v kateri so razdelili frankovsko državo v tri države, je pripadel Korotan stalno kot del bavarske vojvodine vzhodnofrankovskemu kraljestvu Ludovika Nemca.

Za Ludovikom Nemcem je dobil njegov sin Karlman Karantanijo v svojo oblast; zapodil je vse svojemu očetu vdane mejne grofe iz dežele, postavil na njih mesto druge (861) ter se zvezal z velikomoravskim knezom Rastislavom zoper svojega očeta in hotel napraviti Korotan neodvisen od frankovskega kraljestva (stolica v Blatnem Gradu), a to se mu ni posrečilo in moral je svojega očeta prositi odpuščanja. Po Karlmanovi smrti l. 880. in tudi že za njegove bolezni je bil upravitelj Korotana, mejnih grofij in na Gorenjem Panonskem Karlmanov nezakonski sin Arnulf, ki je stoloval kakor njegov oče v Blatnem in Karnskem Gradu. Tudi Arnulf je izkušal kot vojvoda kolikor mogoče oslabiti nemško oblast v vzhodnih deželah. Tedaj se je prikupila in tudi udomačila v Korotanu po sv. Metodu uvedena slovenska liturgija, ki so jo pa kmalu s silo zatrli solnograški nadškofje. Tudi Arnulf se je zvezal z velikomoravskim knezom, in sicer s Svetopolkom ter se vzdignil zoper svojega strica Karla Debelega, ki je bil združil vso frankovsko državo. S pomočjo Bavarcev in Slovencev je prisilil Karla, da se mu je vdal l. 887., in potem so priznala vsa nemška plemena korotanskega vojvodo Arnulfa za svojega kralja, ki je prepustil pokrajine med Savo in Dravo slovenskemu knezu Braclavu, podelivši namestništvo na Bavarskem in

Korotanu vojvodi Rudbertu, za tem pa Luitpoldu Nordgavskemu, ustanovitelju in pradedu Wittelsbachov na Bavarskem.

Kot nemški kralj je spoznal Arnulf veliko nevarnost, ki mu je pretila od njegovega zaveznika, velikomoravskega kneza Svetopolka, ter je izkušal oslabiliti moč njegovo ali pa jo celo uničiti. Dvignil je meč proti Svetopolku baš tedaj, ko so se vrgli nanj od vzhoda Madžari, ki so bili prodrli v Nižavo Ogrsko ter se naselili med slovansko pleme, ločili južne Slovane od severnih za vedno in zatrli slovensli živelj v Panoniji. Pač so obžalovali Nemci, da so bili poklicali Madžare proti Svetopolku, ker so po razpadu Velikomoravske prišli sami na vrsto. Divja madžarska krdela so drla ob Dravi proti zapadu ter povsod pustošila, požigala in morila. Največ seveda so trpeli, kakor pri Obrih, zopet Slovenci, ker so bivali ravno ob meji.

Leopold (Liutpold), Arnulfov sorodnik, je sicer izkušal varovati frankovske meje proti Madžarom, pa brez uspeha, kajti njegov mogočni zaščitnik Arnulf je umrl l. 899.; sledil ga je šestletni sinček Ludovik Otroč; za njegove vlade so skrbeli državni knezi in velikaši le za se ter prepustili obmejne prebivalce njihovi usodi. Grozovito so razsajali Madžari po slovenskih deželah leta 900., ko so drli v Italijo, in ravno tako, ko so se vračali preko Kranjskega in Korotana na Bavarsko. V tej nevarnosti so se združili Slovenci ter jih prepodili spomladi leta 901. iz Korotana. Ta slovenska zmaga nad Madžari ni bila odločilna, kajti prišli so še večkrat v slovenske kraje plenit in požigat, a ogibali so se Korotana, ker zaradi naravnih mej niso mogli tako lahko prodreti v deželo in ker jim je bil Korotan preveč od rok.

Leta 911. je z Ludovikom Otrokom izmrla karolinska vladarska rodovina in začelo je propadati Vzhodno frankovsko kraljevstvo. Ker ni bilo močnega vladarja, so posamezni vojvode v svojih vojvodinah dobili skoro neomejeno oblast. Tako oblast so si pridobili bavarski vojvode v svojih deželah, k katerim je spadal tudi Korotan. Branili so svoje meje proti Madžarom. Združeni Korošci in Kranjci so se bojevali leta 922. v bitki pri Merseburgu proti Madžarom

in 22 let pozneje jih je vojvoda Bertold na Velikem Mahovju na Gorenjem Avstrijskem s korotansko in bavarsko vojsko potolkel popolnoma. Vojvoda Bertold je umrl l. 947.; nasledoval ga je kot bavarski in korotanski vojvoda nemškega kralja Otona I. brat Henrik, ki je leta 948., 550. in 951. prepodil Madžare iz Vzhodne krajine in ubranil tako Korotan in obmejne grofije. Leta 955. je Madžare premagal Oton I. v odločilni bitki na Liškem Polju, kjer so se hrabro borili naši pradedje ter zaudali smrtni udarec madžarskemu ropanju po svojih deželah.

Odločilna zmaga na Liškem Polju je osvobodila sicer slovenske dežele madžarskih nadlog, a privedla nam je, ko se ni bilo več bati krutih sovražnikov, veliko nemških priseltnikov, zlasti rudarjev, ki so germanizatorno vplivali na Korotan na levem dravskem bregu, na domačo govorico. V deželi so imeli tedaj že mnogo posestev nemški škofje in plemenitaši; kralj sam je imel obsežne gozde in polja, ki so jih oskrbovali večinoma vplivni nemški uradniki. Vsa ta posestva pa so se držala slovenskih naselbin; za neobdelovano zemljo niso marali. V tem času so povzdignili rudarstvo v Hüttenbergu, odkoder so dobivali solnograški nadškofje znatne dohodke. Nemški gospodarji so pošiljali med Slovence svoje oskrbnike, pisarje in davkarje, ki so množili tuji živelj vedno bolj in bolj, Slovenci pa so ginili.

Kmalu po bitki na Liškem Polju je umrl bavarski vojvoda Henrik in naslednik mu je bil njegov štiriletni sinček Henrik II. (Jezičnik). Ko je leta 973. Oton I. zatisnil svoje oči za vedno, je zahrepenel tudi Henrik II. po kraljevi nemški kroni. To pa je dalo povod, da je Otonov sin Oton II. leta 976. ločil Korotan od vojvodine Bavarske ter ga podelil kot nemško vojvodino Henriku, Bertoldovemu sinu.

NARODNA IZOBRAŽENOST STARIH SLOVENCEV.

Stari Slovenci so bili vobče bolj mirnega značaja ter se bavili že zgodaj najrajši s poljedelstvom. Ljubili so zato ravnino in šele, ko so se bili namnožili, so se nekateri mo-

rali pomakniti v bolj gorate kraje. Taki so se poprijeli potem živinoreje. Pečali so se zgodaj že s čebelarstvom in kupčijo. Slovenci so bili tudi rokodelci za svoje domače potrebe. Opravljala pa je navadno cela zadruga ali cela vas le eno rokodelstvo. V enem kraju so bili sami črevljarji, v drugem lončarji, v tretjem rešetarji i. t. d. Potrebovali niso mnogo, ker je smel vsak rabiti pripravo in posodo, ki jo je imela njegova zadruga.

Radi so prepevali in se razveseljevali. Slovenske žene so bile spoštovane in zveste svojim možem. Imeli so pa in še imajo Slovenci več velikih usodnih napak: ljubili so čez mero tujezemstvo, se radi prepirali med seboj in poznali premalo reda. Stanovali so v trdno zgrajenih hišah ter imeli za orožje kopje, meč in puščico.

Državnim naredbam je bila podlaga patriarhalno združena rodbina ali zadruga,¹⁾ ki je obsegala vse ljudi, ki so izvirali od istega pradedu in imeli skupno gospodarstvo. Vsaka zadruga je imela starejšino, ki se je navadno odlikoval po posebni zmožnosti in kreposti. Zadrugarji so ga morali slušati in spoštovati. Več zadrug je tvorilo županijo ali župo, njeni prebivalci so tvorili pleme. Zadržni starejšine ene župe so se zbirali na skupno posvetovanje in volili župnega glavarja ali župana. Vsako pleme je imelo svoj grad, ki je služil v vojni za zavetišče. Županije so se vladale same; le v nevarnostih in vojnah se je združilo več županij in si izbralo svojega vojvodo. Muogokrat pa so znali izbrani vojvode ohraniti svojo oblast tudi v mirnem času in nastala so tako dedna vojvodstva, kakor na pr. v Korotanu.

Kadar se je pomnožilo kako pleme, se je preselil del plemena v drug kraj ali drugo deželo. Priporočili so se pred odhodom domačim bogovom in vzeli s seboj podobe

¹⁾ Zadruga so se še dolgo ohranile, posebno med južnimi in vzhodnimi Slovani. Še dandanes najdeš tuptam po Hrvatskem, Srb-skem in Bolgarskem zadruga. A tudi tukaj propadajo in pride čas, ko ne bo več nekdanje slovanske zadruga. Deljenja zadrug je kriva pogosto prevelika množina članov, novi nazori o osebni lastnini, prepirljivost žen posameznih rodbin i. t. d.

umrlih starejšin in županov. V novi domačiji so dali goram, vodam, polju in gozdom ona imena, ki so jih imeli taki zemljepisni predmeti v stari domačiji. Zato nahajamo še danes po vsem slovanskem in slovenskem ozemlju, bodisi na severu ali na jugu, gore, reke, kraje, polja, travnike in gozde z istimi imeni: kakor Hum, Strmec, Greben, Dobrava, Javornik, Bistrica, Listnek i. t. d.

Kakor so se razvila iz zadrug plemena, tako so se razrastli iz plemen narodi ter si izbrali skupnega glavarja ali velikega kneza ali velikega župana. Novega kneza so posadili z raznimi obredi na knežji prestol ter mu tako izročili vladarsko oblast. V Korotanu se je ohranila ta starodavna navada jako dolgo.

Po zakonu so bili vsi Slovenci enaki, dasi so bile bolj spoštovane one rodbine, iz katerih so jemali župane, toda imele niso večjih pravic. Slovenci niso imeli v starih časih sužnje v tem smislu, kakor drugi narodi. Imeli so pač ljudi, namreč vojne ujetnike, ki niso bili svobodni in so jim morali služiti. Čez nekaj časa so jih osvobodili; imenovali so takega osvobojenca ognjiščanina, ker je smel sedeti s svobodniki pri istem ognjišču.

Stari Slovenci so oboževali prirodo. Po njih veri je bil svet poln višjih bitij, ki provzročajo razne prikazni in izpremembe v prirodi. Razlikovali so dobra in hudobna bitja. Dobra so imenovali bogove, hudobna pa bese. Bogovi so gospodovali od pomladi do jeseni, besi pa jeseni in po zimi. Življenje bogov so primerjali s človeškim življenjem.

Verovali so stari Slovenci še v druga bitja, ki so bila nižja od bogov. Nekatera teh bitij so bila ljudem prijazna, druga pa sovražna. Najbolj prijazne so bile bele žene ali Vile, ki so stanovale po gorah, gozdih in vodah. Vehtra-Baba (Pehtra) je bila kraljica belih žen in je delala sneg po zimi. Če so ji potresali pastirji lan, je predla in jim blagoslavljalna črede. Navadno so jo videli pastirji na višinah z zlatim vrčem ali pa z veltro v roki. Rojenice so bile lepo oblečene sestre, ki so prebivale v votlinah ter določevale novorojencem usodo. Hudobni duhovi so bili Škrat ali Šent (šentajoči škrat), Divji mož, Povodnji mož, Zlodej, Mora, Volkodlak

i. dr. V zemlji so bivale Vede, ki so narejale mrk solnca in meseca. Posamezne rodbine pa so oboževale tudi svoje prednike kot hišne varuhe.

Kakor v grškem bajeslovju gora Olimp, tako so tudi v slovenskem bajeslovju važne gore kot bivališča bogov in boginj: Triglav, Baba. V gorah so skriti narodni junaki, kakor n. pr. kralj Matjaž pod Peco (Pečjo), pod Čavnom ali Triglavom.

Slovenci, kakor tudi ostali Slovani so verovali, da je človeška duša neumrjoča. Ko se je ločila duša od telesa, je letala po drevju toliko časa, dokler ni bilo telo sežgano ali pokopano; nato šele se je preselila na drugi svet. Pravični so prišli v nav, kjer so gospodovali bogovi, dočim so prišli hudobneži v črno noč, kjer so bivali besi. Mrliče so lepo oblačili, dajali jim v grob jedi in pijače v loncih, okraske, posebno uhane, prstane, orožje in reči, ki jih je imel pokojnik najrajši. Posebnih pokopališč niso imeli. Grobe so kopal blizu doma ali pa po logih in gorah. Nad grobom se je nasipala gomila (Gomilar, Hochmüller). Po pogrebu so prirejali ob gomili bojne igre („trizna“) in pojedine („strava“, „sedmina“). Pri nekaterih slovanskih rodovih je morala umreti tudi žena z možem. Posebnega svečeniškega stanu stari Slovenci niso imeli izprva, rodbinski starejšine in plemenski glavarji sami so opravljali službo božjo ter darovali bogovom. Pozneje so imeli tudi Slovenci svečenike ter zidali bogovom svetišča. Prazniki so se strinjali s prirodnimi izpremembami v raznih letnih časih. Največji praznik je bil za zimskega solnčnega obrata (o našem Božiču). Kračune so imenovali dneve, ob katerih so darovali naši poganski predniki pozemskim in vodnim bogovom. Pred pustom so slavili Kurenta z mnogoterimi burkami in veselicami. Koncem zime so sežigali podobo boginje Morane (babo žagati) od veselja, da je konec njeni vladi; obednem pa so nosili v svečanih obhodih podobo boginje Vesne. Ob poletnem solnčnem obratu ali kresu so zažigali po holmcih in gorah krese na čast Solncu in Ognju. Slovenski maliki so bili navadno velikanske postave ter imeli več glav in drugih členov, ki so izražali njih nadčloveške telesne in duševne moči.

Franki so z razširjevanjem svojega kraljestva pospeševali tudi sveto vero. Na Koroško so pošiljali posebne škofe, ki so vodili duhovsko upravo in skrbeli za izpreobrnitev Slovencev. Za Virgilijem in Modestom je oznanjeval med karantanskimi Slovenci sveto vero prvi solnograški nadškof Arno, ki je postavil svojega naslednika v Korotanu, Teoderika za škofa v Zadravju (803). Že Karel Veliki je določil Dravo za mejo med solnograško nadškofijo in oglejskim patriarhatom; obema je rabil pri službi božji latinski jezik po rimskem obredu. V tem času so zgradili najstarejše cerkve in kapelice v deželi, in sicer na Otoku ob Vrbskem Jezeru, v Krnskem Gradu, na Gosposvetskem Polju, kjer je posvetil škof Modest že za Hotěmira cerkvico v čast Materi božji, v Ostrovici, v Brežah, Beljaku, Djekšah, Grebinju i. dr.

Solnograška nadškofija je prejela od frankovskega kralja Ludovika (860) več posestev v Karantaciji, in sicer gosposvetsko cerkev s posestvom vred, kraj Breže, Dravski Dvor med Tinjami in Dravo, nekatera posestva v Ostrovici in dvor Podkrnosom. Leta 864. je daroval kralj Ludovik solnograški nadškofiji šest slovenskih kmetij in mnogo slovenskih podložnikov v Krški Dolini.

KOROTAN KOT EDINSTVENA IN CELOKUPNA VOJVODINA DO IZUMRTJA EPPENŠTEINCEV (976 —1122.)

Leta 976. so pripadale k Karantaciji, ki je bila razdeljena v več majhnih grofij, kneževin in oblastnij, Koroška, Štajerska, Kranjska, Pusta Dolina na Tirolskem in Furlanska z Veronsko. Vse tiste dežele, po katerih stanujejo Slovenci še dandanes, so od desetega stoletja dalje samo ena upravna celota in združene s slovensko materjo, s Koroško ali Korotanom. Korotan se je popolnoma razlikoval od Bavarske. Nobena nemška vladarska rodbina se v začetku ni mogla utrditi popolnoma v deželi, posamezni vojvode so bili le državni upravitelji, a so se menjavali vedno.

Slovenski živelj je bil tedaj v vojvodini odločilen. Korotanski vojvoda je imel na nemškem državnem zboru svoj glas in ta glas je veljal do leta 1648., ko so na westfalskem mirovnem zboru izbrisali Korotan izmed glasujočih dežel. Korotanski vojvode so imeli pravico, da so smeli odgovarjati v državnem zboru slovenski ter se tudi zagovarjati v deželnem slovenskem jeziku, ako so bili toženi. V slovenskem jeziku so se vršili obredi pri ustoličenju novega vojvode na Gosposvetskem Polju.

Po smrti vojvode Henrika I. 989., ki mu je bil kralj Oton I. za nekaj časa odvzel Karantanijo, so zopet do leta 1002. združili vojvodino Koroško z Bavarsko; pozneje se to ni zgodilo več. Henrikov naslednik grof Oton Wormsfeldski je bil posebno zvest pristaš kralja Otona III. in ga je tudi večkrat spremljal z Italijo. Njegov starejši sin Bruno je postal papež Gregor V., dočim ga je na vojvodskem prestolu sledil mlajši sin Konrad I., ki pa je umrl že l. 1011. Po Konradovi smrti ni dobil Karantanije njegov sin Konrad II., ampak Eppensteinec Adalbero, ki je bil do leta 1011. samo upravitelj Korotanske Krajine (na sedanjem srednjem Štajerskem). Pa tudi Adalbero se ni mogel utrditi v vojvodini, kajti kralj Konrad II. ga je zaradi veleizdaje l. 1035. odstavil na državnem zboru v Bambergu, podelil Furlansko in Veronsko oglejskemu patriarhu, ostalo Karantanijo pa Konradu II. Wormsfeldskemu, ki je umrl leta 1039. brez potomcev. Kralja Konrada II. naslednik, Henrik III. je obdržal vojvodino Koroško do leta 1047. zase ter jo dal oskrbovati svojim uradnikom. Ko se je leta 1045. Henrik III. bojeval z Madžari, so pridrli Madžari čez meje in plenili ter požigali po vzhodnih krajinah Karantanije. Leta 1047. je dobil Karantanijo švabski grof Welf, po njegovi smrti leta 1055. lotarinški grof Konrad III. in za tem grof Bertold Zährinški. Vsi ti vojvode so bili tujci in brez pravega vpliva v deželi. Ker Bertold Zährinški ni bil pri ljudstvu priljubljen in tudi ne vdan tedanjemu nemškemu kralju Henriku IV., je dobil naše dežele Adalbertov sin Markvard, po njegovi smrti leta 1072. (1073.) pa sin njegov Leopold. Z Markvardom so prišli na vojvodski stol v Karantaniji Eppensteinci, ki so izumrli leta 1122. Zadnji je bil Leopoldov sin Henrik III.

Ker so v dobi enajstega in dvanajstega stoletja nastale male vladarske kneževine v okrožju stare Karantanije, se je krčila oblast korotanskih vojvod vedno bolj in bolj. Korotansko Krajino, sedanje Štajersko so dobili Traungavci v last ter so spravili do leta 1158. pod svojo oblast skoro vse Štajersko; nadeli so si ime „mejni grofi štirski“; Kranjsko Grofijo (Gorenjsko) je imel običajno oglejski patriarh; pa tudi na Koroškem samem je bilo veliko posestev popolnoma neodvisnih od deželnega vojvode. Nemški kralji so slovensko zemljo ali darovali popolnoma cerkvam, samostanom in nemškim naselnikom ali pa jo razdelili kot fevde med nje. Le to, česar ni kralj izredno ali stalno podaril in razdelil, je ostalo še nadalje lastnina prejšnjega posestnika. Med posvetnim plemstvom nahajamo v tej dobi le malo starih, domačih plemičev, bili so se radovoljno podvrgli tujim vojvodam in prejeli za to na novo potrjena svoja posestva. Tak plemič je bil Negomir, ki je posedal leta 965. Poreče ob Vrbskem Jezeru, in neki Karantanec, ki je imel del Ptuja. Koroški plemiči so bili tudi Sebigoj, Rogič, Mojmir, Svetopolk, Vitogoj, Milo i. t. d. Največ ozemlja so imele cerkvene kneževine. Že Karel Veliki je podelil solnograški nadškofiji in freisinški škofiji mnogo posestev v Korotanu. Solnograški nadškofje so imeli ozemlje okoli Krnskega Grada in Ostrovice, Breže, Krko in del Labudske Doline, Lurnsko Polje in okolico ob Vrbskem Jezeru freisinška škofija, bamberška škofija Trg, Beljak z okolišem do goriške in furlanske meje gornji del Labudske Doline z Volšperkom, briksenska škofija pa Ribnico ob Vrbskem Jezeru.

Leta 1072. ustanovljena krška škofija je dobila po zveščani grofinji Hemi bogata posestva v Krški Dolini. Kralj Arnulf je leta 898. podelil svojemu sinu Svetopolku okrožje Breže z glavnim gradom Seliče; postavil je s tem temelj slovenski vladarski rodovini Seliče-Breže, ki si je pridobila pozneje posestva po Savinjski Dolini na Štajerskem in bila v sorodu s poznejšimi celjskimi grofi. Zadnji grof iz rodovine Seliče-Breže je bil Viljem III., ki je umrl na potu iz Svete dežele ter zapustil dva sina in pobožno soprogo Hemo. Sina sta padla v boju zoper Eppensteincina Adalbera l. 1035.,

Hema pa je leta 1042. ustanovila ženski samostan v Krki (Sv. Hema), darovala mu posestva v Krški Dolini in Trušnje ter šla tudi sama potem v samostan pri Sv. Hemi. Ta posestva je rabil solnograški nadškof Gebhard za ustanovitev nove škofije in Gunter z Grobniškega Polja je bil prvi krški škof l. 1072.

Poleg imenovanih cerkvenih kneževin in vojvodske rodbine je imela največ posestev rodbina Sponheim-Labudska in Sponheim-Ortenburška, nadalje zastopniki plemstva, kakor: Heunburžani ali plemenitaši Vobranski, Trušenjski Kolnici, Dietrichsteini i. t. d.

Mnogo zemljišč je bilo v rokah domačih in tujih samostanov, kakor ženskega benediktinskega samostana v Št. Jurju pri Št. Vidu (l. 1000.), benediktinskih samostanov v Osojah (l. 1026.), Št. Pavlu (l. 1091.), Milštattu (l. 1088.), Podkloštrom (l. 1107.) in kartuzijanskega samostana v Dobrli Vasi. Bile so pa tudi bogato dotirane župnije v deželi.

S tujimi oblastniki, duhovniki in posestniki so prihajali v vsaki dobi novi naselniki. Nastale so polagoma nemške naselbine, tu pa tam po notranjem, še bolj pa po zapadnem in severnem Korotanu. Vsled tega je izginjal v onih krajih ponižni slovenski živelj in krčilo se je ozemlje naših pradedov.

ŠPONHEIM-ORTENBURŠKI VOJVODE

(1122—1269).

Eppensteince je v Karantaniji sledila rodovina Šponheim-Ortenburška, ki je imela bogata posestva tudi po drugih deželah. Prvi vojvoda iz te rodovine je bil Henrik IV., ki pa je umrl že čez dve leti; sledil ga je brat Engelbert, tedanji mejni grof istrski. Engelbert se je bojeval dalj časa s solnograškim nadškofom Konradom in zoper njegovega zaveznika Babenberžana Leopolda Svetega. Razdejal je Engelbert v tem boju trg Breže. Po desetletnem vladanju se je odrekel Engelbert vojvodski časti ter šel v samostan na Bavarsko. Sledil ga je v vladarstvu do leta 1144. sin njegov Urh, Urha pa sin Henrik V., ki je očetovski skrbel za svoje

podložnike, znal mnogo jezikov, se udeležil z grofom Bernardom iz Trušenj druge križarske vojne ter spremljal večkrat svojega kralja in cesarja Friderika Rdečebradca v Italijo. Ko se je leta 1161. hotel prepeljati iz Benetek v ladji v Oglej, se je ladjica pri izlivu Talijamenta, ki je bil tedaj vsled deževja zelo narastel, prevrnila in utonil je vojvoda. Henrika V. je nasledil brat Herman do leta 1181. Za vlade vojvode Hermana je bilo mnogo domačih prepиров zaradi izpopolnitve solnograške nadškofijske stolice. Požar je tedaj uničil cerkev v Št. Vidu in 300 ljudi, ki so se bili zatekli v cerkev, kmalu na to pa trg Strassburg. Hermanov sin in naslednik Ulrik II. se je udeležil z mnogimi domačimi plemiči in vojaki tretje križarske vojne ter se vrnil šele leta 1198., in sicer neozdravljivo bolan. Ker je bil gobav, je prepustil vladu svojemu bratu Bernardu, ki je vladal nad 50 let († 1256.).

Bernardova vlada je bila za naše slovenske dežele najslavnejša. Vojvoda Bernard je bil zelo omikan in je živel v najboljšem razmerju s kraljevim dvorom kakor tudi s cerkvenimi knezi. Prepotoval je več dežel ter bival dalj časa na sijajnem dvoru češkega kralja Otokarja I., ki mu je dal svojo hčer Juto (Bogoslavo) za ženo. Tedaj so se začele iskrene prijateljske razmere med vladajočima rodovinama, ki so bile odločilne, da je dobil Otokar II. po smrti Ulrika III. Korotan.

Na svojem dvoru v Št. Vidu, kakor tudi na svojih gradih ob Vrbskem Jezeru in na Sokolovem nad Osojskim Jezerom je uprizarjal rad viteške igre ali turnirje. Najslavnejši turnir so uprizorili leta 1224. v Brežah; udeležilo se ga je 30 knezov in grofov ter črez 600 vitezov. Polomili so tedaj 1000 sulic in uničili 150 konj. Na njegovem domu so se shajali tedanji slavni pesniki, kakor Walter von der Vogelweide, Cahej iz Sokolovega i. dr.

Kako veljavo je imel tedaj slovenski jezik v deželi, nam kaže Bernardov sosret s pesnikom in vitezom Ulrikom Lichtensteinskim iz Gorenje Štajerske. Ulrik Lichtensteinski je leta 1227. potoval iz Benetek, kot kraljica Venera preoblečen, na Češko.



ULRIK LICHTENSTEINSKI, OPRAVLJEN KAKOR VENERA.

Na tem potovanju mu je prišel vojvoda Bernard na-proti z obilnim viteškim spremstvom ter ga pozdravil pri Vratih v slovenskem jeziku: „Buge waz primi, gralva Venus!“ (Bog vas sprimi, kraljeva Venus.) Ulrik Lichtensteinski je imel na sebi dolgo, belo krilo in plašč, dolgi kiti sta mu viseli črez sedlo, na glavi pa šapelj, kar je bila tedaj obleka slovenskih žen. Obleka⁵⁾ Ulrika Lichtensteinskega in slovenski pozdrav sta nam jasen dokaz, da je bila tedaj pre-težna večina prebivalstva še slovenska in da je vojvoda Bernard s svojim slovenskim pozdravom odločno označil značaj dežele, dasiravno se je tedaj že širila po mestih, trgih in gradovih nemščina.

Leta 1227. se je sprl vojvoda Bernard z bamberškim škofom Ekbertom, ki je imel poleg Beljaka mnogo posestev v deželi. Zemljepisna lega Beljaka je bamberškim škofom vsled trgovine z Benetkami prinašala mnogo dobička. Vojvoda Bernard pa je izkušal glavno kupčijsko pot preložiti na svoje ozemlje. Zato je bil prisilil šentpavelskega opata, da mu je prepustil Wernberg. Od Wernberga je začel graditi most in cesto južno od Beljaka črez Dobravo in Dičjo Vas proti Brnci.

Prišlo je zaradi tega do boja, v katerem je Bernard zmagal s pomočjo rožaških vitezov, a se dal z večjim denarnim zneskom preprositi, da je opustil nameravano pre-ložitev glavne ceste.

Spnheimci so imeli mnogo posestev na Kranjskem; središča so jim bila Ljubljana, Kranj in Kostanjevica. Zato si je vojvoda Bernard že leta 1235. nadel naslov „gospodar Kranjskega in Slovenske Krajine“. Ko so pa leta 1246. iz-mrli Babenberžani, si je prilastil Bernard tudi vso škofje-loško okolico ter po smrti zapustil vsa ta posestva svojemu sinu Ulriku III., ki se je bil oženil z vdovo Babenberžana Friderika Bojevitega, Nežo in tako pomnožil svoja kranjska posestva.

⁵⁾ Slovenci so bili ponosni na svojo narodno nošo. Fredegar pripoveduje, da kralj Samo ni hotel sprejeti nekoč frankovskega od-poslanca Siharijo (Sychariususa); zato se je oblekel ta na slovenski na-čin ter prišel tako pred mogočnega Sama.

Vojvoda Bernard je umrl, okoli 80 let star, leta 1256. Pokopali so ga, kakor njegovo ženo Juto, v Kostanjevici na Dolenjskem.

Vojvoda Ulrik III. (1256—1269) se je imenoval „po božji milosti vojvoda Korotanski, gospodar Kranjskega in Slovenske Krajine“. Ulrik III. je živel v intimnem prijateljstvu s svojim bratrancem, češkim kraljem Otokarjem II. Ulrikova soproga Neža je umrla že leta 1262. ter iz sovraštva do češkega kralja zapustila svoja kranjska posestva ogrskemu kralju Beli IV. Ker Ulrik III. ni hotel Beli odstopiti dediščine, so pridrli večkrat Ogri v Korotan ter so ropali in neusmiljeno požigali po deželi. Šele leta 1260., ko je potolkel Ulrikov sorodnik Otokar II. Ogre pri Kressenbrunnu, se je v deželo vrnil zaželjeni mir.

Ker Ulrik III. ni imel potomcev, je že leta 1268. v Poděbradih določil svojega sorodnika, češkega kralja Otokarja II. za dediča svojim deželam in pravicam ob pogoju, da pomore njegovemu bratu, nekdanjemu solnograškemu nadškofu, do oglejskega patrijarhata. Ulrikov brat Filip je bil sicer 23. septembra l. 1269. voljen oglejskim patriarhom, a v Rimu ga niso hoteli potrditi. Ulrik III. je umrl 23. oktobra l. 1269. in z njim je prenehala vojvodska rodbina Sponheim-Ortenburška.

Za vlade Šponheimcev je dobil Korotan skoro iste meje, kakor jih ima dandanes. Šteli so le še k Korotanu okolico okoli Neumarkta v gorenji Štajerski in vzhodni del Puste Doline na Tirolskem.

Vojvodska oblast je od leta 1076. postala dedna v Eppenšteinski, od leta 1122. pa v Šponheim-Ortenburški rodovini. Korotanski vojvoda je priznal le nemškega kralja kot svojega vrhovnega gospodarja, poklonil se mu je pri nastopu svoje vlade in potrdil mu je dedne dežele; v ostalem je bil neodvisen gospodar in vladar. Bil je neomejen sodnik svojim podložnikom, pobiral je carino in mitnino, koval denar, uvajal tedenske in letne sejme ter od teh pobiral dohodke. Bil je v svoji deželi neomejen zakonodajec in nakladal je davke po svoji volji. Imel je lastna znamenja (grbe) in prapore z rdečo-belo barvo. Vojvoda je načeloval

svojim vojakom, po svoji moči je napovedoval vojno ali pa sklepal mir in pogodbe; imel je pravico, v nemškem državnem zboru govoriti in glasovati.

Poleg plemstva se je začel v tej dobi razvijati po mestih meščanski stan. Taka mesta so bila v 12. in 13. stoletju prejšnji trgi: Sovodje, Strassburg, Beljak, Breže, Velikovec, Volšperk, Št. Lenart in Št. Vid. Št. Vid je bil tedaj glavno deželno mesto. Celovec je povzdignil še le vojvoda Bernard, mu dal mestne pravice, ga obdal z močnim zidovjem in nameraval mesto zvezati z Vrbskim Jezerom.

Trgi so bili v tej dobi še Št. Pavel, Št. Andraž, Spodnji Dravograd, Stari Dvor, Trg in Greifenburg. Po vaseh in na velikih posestvih so prebivali večinoma nesvojni ljudje, ki so se bavili s poljedelstvom in živinorejo. Rudarstvo so povzdignili znatno. Zlato so kopali v Turah, srebro pri Št. Lenartu v Labodski Dolini, pri Žvabeku, Brežah, Kotorčah, svinec pa v pliberški okolici.

Kupčijo so pospeševale dobre ceste. Črez Dravo so bili mostovi pri Beljaku, pod Humperškim Gradom in pri Velikovcu. Na Ljubelju so postavili zavetišče za popotnike. Denar so kovali v Brežah, pozneje pa tudi v Št. Vidu in Velikovcu.

Šponheimci so ustanovili že leta 1220. v Št. Vidu mestno šolo za moške; poleg učiteljev duhovnikov se omenjajo posvetni učitelji na velikovski šoli, v Brežah, Gosp. Sveti in Dobrli Vasi. Višje učilnice so bile v Krki (pri Sv. Hemi) in Št. Pavlu. Plemenitaški sinovi so pohajali vseučilišče v Parizu ali pa v Boloniji.

V XIII. stoletju so se gojili v Korotanu romanski slogi; nanj spominja še dandanes veličastna kripta v Krki ali pa pri Sv. Hemi, cerkev v Št. Pavlu, Volšperku, Velikovcu, na Otoku, v Gospi Sveti, arkade v nekdanjem samostanu v Milštattu in grajske razvaline v Brežah.

Leta 1228. je solnograški nadškof Eberhard II. iz Trušenj ustanovil lavantinsko škofijo, ki pa je obsegala na Koroškem tedaj le 5 župnij. Ustanovili so proštije na Otoku, v Bitnju, Št. Jerneju v Brežah, Podkrnosom, v Spodnjem Dravogradu

(1237.) in cistercijanski samostan v Vetrinju (1142.). V Brežah so se naselili že leta 1203. vitezi nemškega reda, tam so ustanovili l. 1217. dominikanski samostan, kjer je bival dalj časa slavni bogoslovec Tomaž Akvinski, in ženski cistercijanski samostan. V Grebinju so se naselili leta 1236. premonstratenci, v Volšperku in Beljaku leta 1242. minoritje, leta 1263. pa avguštinci v Velikovcu.

Poleg bolnišnic v posameznih samostanih je bila tedaj že bolnišnica sv. Katarine v Beljaku in pa bolnišnica poleg ortenburškega grada, iz katere je nastal sedanji trg Špital.

OD OTOKARJA II. DO STALNEGA ZDRUŽENJA KOROTANA Z AVSTRIJO. (1269—1335.)

Po določbi v Poděbradiah iz leta 1268. se je polastil Šponheimskih dežel po Ulrikovi smrti češki kralj Otokar II., ki se je dal slovesno ustoliti na Gosposvetskem Polju, da bi si pridobil podporo in zvestobo svojih novih podložnikov. Oziral pa se ni na pravice Ulrikovega brata Filipa, ki je tudi hrepenel po bratovih deželah. Filip ni nikdar čutil poklica za duhovnika, zato se je začel potegovati takoj za rodbinske dežele. Na njegovi strani je bila nižja duhovščina, meščanski stan in oglejski kralj Štefan V., dočim so Otokarja II. podpirali krški škof Dietrich, Goriški grofje, Ortenburžani, Vobrani in Strmiški grofje.

Otokar je sklenil premirje z ogrskim kraljem Štefanom ter začel vojno zoper Filipa, ki je oblegal njegov grad Portenone. Leta 1270. je prodiral Otokar brez posebnih ovir po Savinjski Dolini na Kranjsko, se polastil Ljubljane, Kostanjevice, Kamnika i. dr. ter opustošil posestva Filipovih pristašev. Na to je odrinil po Dolini v Korotan, se ga polastil, postavil za svojega namestnika Alberta Berneškega ter se pomiril s Filipom, ki se je bil odrekel vsem pravicam do bratovih posestev. V zvezi z ogrskim kraljem Štefanom se je uprl Filip še enkrat, a brez uspeha. Tedaj je priznal tudi ogrski kralj Štefan Otokarja za pravega gospodarja Korotana in Kranjskega ter pustil Filipa na cedilu leta 1271. Od vseh zapuščen, se je Filip vdal nazadnje svoji usodi

ter dobil naslov „stalnega namestnika in kapitana“ (perpetuus vicarius et capitaneus) v Korotanu, na Kranjskem in v Slovenski Krajini.

Tedanji navidezni nemški kralj Rihard Kornvalski je sicer češkemu kralju potrdil na novo pridobljene dežele, a tega ni priznal dne 29. septembra l. 1273. izvoljeni kralj Rudolf Habsburški. Ker je bil tedaj Otokar na vrhuncu svoje slave in ker so bili zabranili njegovemu odposlancu, da bi se bil udeležil volitve, ni hotel priznati Rudolfa Habsburškega nemškemu kralju. Ta korak je bil usoden za Otokarja. Obdržal bi si bil svoje na novo pridobljene dežele le tedaj, ko bi bil dobro premislil svoj položaj nasproti novemu, krepkemu in pri ljudstvu priljubljenemu kralju. Trdovratnost Otokarjeva je došla dobro Rudolfu in mu pomagala da je v kratkem času pridobil večji del Otokarjevih dežel svoji rodovini. Uvidel je napeto razmerje med Otokarjem in Filipom ter podelil zadnjemu zato že leta 1275. Korotan, Kranjsko in Slovensko Krajino, a teh dežel pa se Filip ni mogel nikdar prav polastiti.

Ker Otokar na poziv nemškega državnega zbora ni hotel vrniti državi Avstrijskega, Štajerskega, Korotana in Kranjskega, ga je preklical Rudolf ter začel zoper njega državno vojno v zvezi z Majnhardom Tirolskim in Albertom Goriškim. (Gnal je Slovence zoper Slovence v boj.)

V brezvladni dobi so različni roparski vitezi prežali na popotnike kakor po ostalem nemškem kraljestvu, tako tudi v Otokarjevih deželah. Otokar II. je skrbel za varnost svojih podložnikov in pazil strogo na red v svojih deželah. S tem si je pa pridobil mnogo sovražnikov. Ravno tedaj, ko se je pričela vojna z Rudolfom, ga je zapustilo plemstvo in veliko njegovih nekdanjih prijateljev. Po Korotanu je ščuval ljudstvo zoper njega solnograški nadškof Friderik, ki je grozil vsakemu s prokletstvom, kdor bi njega podpiral. Zaradi tega se je Otokar v dunajskem miru dne 21. nov. l. 1276, odpovedal Avstrijskemu, Štajerskemu, Korotanu, Kranjskemu in Slovenski Krajini.

Še isto leto je postavil Rudolf Majnarda Tirolskega za glavarja v Korotanu, na Kranjskem in v Slovenski Kra-

jini, akopram je še živel Filip Šponheimski, ki mu je bil Rudolf leta 1275. podelil imenovane dežele.

Nikakor ni mogel pozabiti mogočni Otokar II. svojega ponižanja in čakal je le ugodne prilike, da si pribori odvezete dežele. Zvezal se je zato z raznimi knezi ter odpovedal mir Rudolfu 31. okt. leta 1277. Rudolf je zbral hitro veliko vojsko, v kateri je bilo veliko Slovencev, in premagal Otokarja na Moravskem Polju dne 26. avgusta leta 1278.

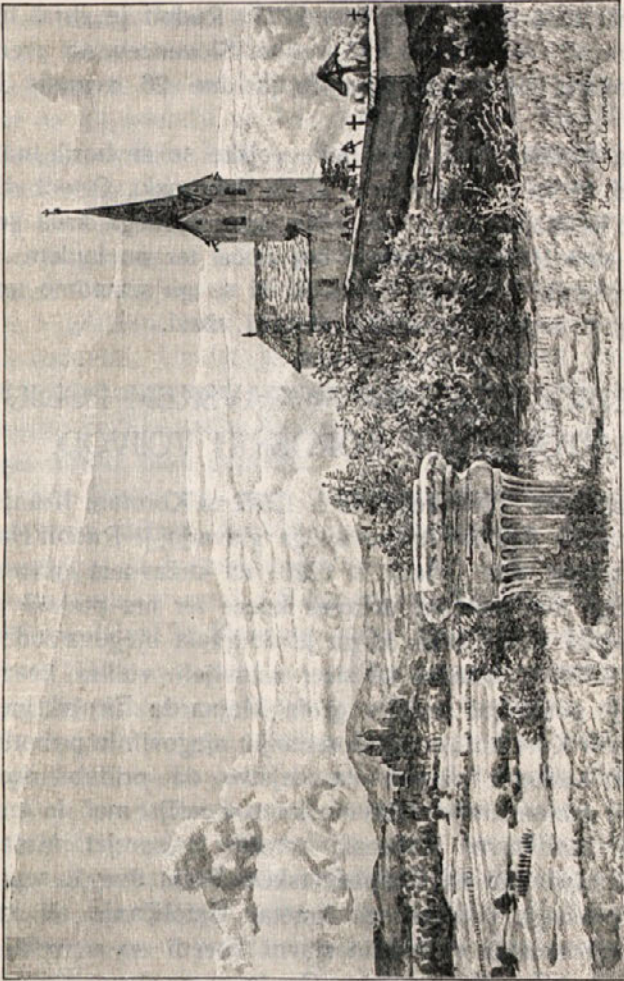
Na desnem krilu Rudolfove vojske so se borili hrabro Slovenci, ki so jim načelovali Ulrik Vobranski, Ortenburžan Friderik in Majnard Tirolski. Na čelu desnega krila se je bojeval sam Rudolf, s tem je boj pričel ter po hudem naporu premagal hrabrega Otokarja, ki so ga sramotno umorili njegovi osebni sovražniki, nemški vitezi.

POSLEDICE BITKE NA MORAVSKEM POLJU IN USTOLIČENJE KOROŠKIH VOJVOD.

Majnarda Tirolskega, že l. 1276. za Korotan, Kranjsko in Slovensko Krajino imenovanega glavarja, je Rudolf Habsburški sprejel dne 1. febr. l. 1286. na državnem zboru v Augsburgu med nemške državne kneze ter mu podelil poleg Tirolske še Korotan, ki ga je obdržala njegova rodbina do leta 1335. Temu so se sicer ustavljali volilni knezi, a Rudolf je poudarjal zasluge grofa Majnarda Tirolskega ter mu podelil Korotan „zaradi dotedanjih njegovih in prihodnjih še večjih zaslug z ozirom na dejstvo, da pridobi rimska država s pomnožitvijo državnih knezov večjo moč in kras.“

Po starodavni slovenski navadi je sprejel Majnard Tirolski vojvodino na Gosposvetsem Polju dne 1. sept. iz rok preprostega slovenskega kmeta. Ustoličanje ali vmeščanje korotanskih vojvod in slavni obredi so se vršili na knežjem kamenu pri Krnskem Gradu, v gosposvetki cerkvi in na vojvodskem stolu na Gosposvetsem Polju.

Kdaj in kako se je izcimila šega ustoličenja, o tem ni lahko povedati kaj gotovega. Ker se je vršila v slovenskem jeziku, kar trdijo vsi tedanji kronisti, ni dvomiti, da



KNEŽJI KAMEN.

je slovenskega oziroma slovanskega izvora. Zaradi demokratskega in krščanskega značaja je verjetno, da je dobila ta šega po smrti slovenskega kneža Hotěmira krščanski značaj. Takrat se je vzdignila poganska stranka proti novi veri in njenim oznanjevalcem, ki so bili prišli iz Bavarske. Ker je bilo kmetsko ljudstvo bolj ali manj vdano novi veri, so se zavzeli Franki in Bavarci iz sebičnih ozirov za nje, da so strli premoč poganskega plemstva. Ker se je udeležilo upora proti novi veri večinoma plemstvo, si je prisvojilo preprosto ljudstvo s tujo pomočjo gotovost, da ne bode več novi knez zatiral krščanstva. Tako si je priborilo ravno preprosto ljudstvo pravico, da sme mož kmetškega stanu ustoličiti novega kneza.¹⁾

Podrobnosti o ustoličenju sta nam zabeležila dva kronista, in sicer Štajerec Otokar, ki je zložil takozvano avstrijsko „Reimchroniko“, in Korošec Ivan, ki je bil opat v Vetrinju in slovenskega rodu. Obadva sta živela okoli leta 1300. in obadva opisujeta ustoličenje Majnarda Tirolskega za vojvodo koroškega dne 1. sept. leta 1286.

Pod Krnskim Gradom blizu Gospe Svete je stal na vzhodni strani cerkve, posvečene sv. Petru, pod milim nebom kamen, ki se mu vidi na prvi pogled, da je zgornji del kaneliranega rimskega stebra s kapitelom vred. Na površju je izdolben grb koroške vojvodine. Visok je 41, širok pa 58 centimetrov. Ni dvoma, da so vzeli Slovenci ta kamen iz bližnjih razvalin rimskega mesta Viruna. Začetkom preteklega stoletja so kamen prenesli na severno-zapadno

¹⁾ Ker so se na podoben način vmeščali tudi pri drugih Slovanih knezi, je to dokaz, da so se že v sivi starodavnosti v slovanski pradomovini vmeščali po tem obredu plemenski poglavarji ali župani. Češki in hrvatski knezi so obetali celo podobno kakor korotanski vojvode raz javni prestol. Običaj se je lahko nekoliko izpremenil v dobi krščanskih vojvod, toda ni dvoma, da so se vmeščali že poprej poganski slovenski vojvode po tem obredu, ki je staroslovanskega izvora. Nekateri nemški zgodovinarji menijo, da je vmeščanje korotanskih vojvod jako mlad običaj, še le iz dobe, ko se je odstavila domača vojvodska rodovina in ko je izročal nemški kralj Korotan nemškim knezom. Ni pa treba govoriti o trditvi novejših nemških zgodovinarjev, ki celo tajijo prvotni slovenski običaj tega obreda.



USTOLIČANJE KOROŠKIH VOJVOD.

stran, kakih 200 metrov od cerkve, sedaj pa se hrani v veliki dvorani deželnega dvorca v Celovcu.

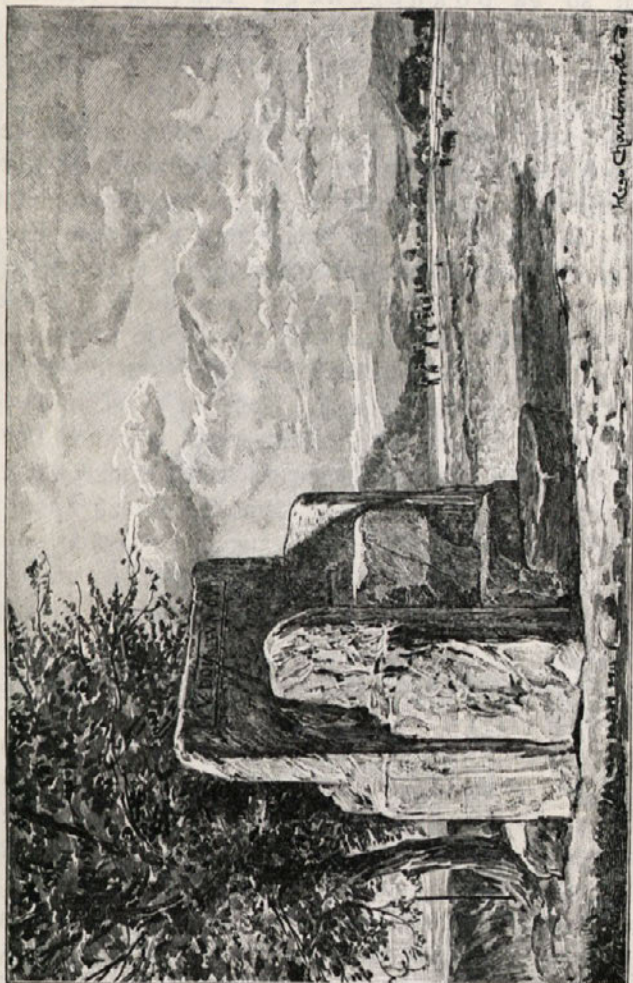
Ustoličiti kneza na tem „knežjem“ kamenu je smel samo kmet svobodin, ki je podedoval to pravico od očeta. Imenovali so ga pokneženega kmeta, Nemci pa Herzog, Herzogbauer, Edelbauer ali Edlinger. To ime se je ohranilo do začetka preteklega stoletja, ko je izmrla ta rodovina.

„Kmet-knez“ sede na kamen blizu cerkve pri Krnskem Gradu, po kmetsko oblečen in obut, s klobukom na glavi, ter pričakuje bližajočega se kneza, ki ga spremljajo plemiči in vitezi iz vse dežele. V roki drži prapor vojvodine Koroške. Kakih 100 metrov pred kamenom obstoji knez; približa se mu drug kmet svobodin, ki je tudi podedoval to pravico, mu sleče dragoceno viteško obleko, v kateri je prišel, in ga obleče v istotako obleko, kakoršno je nosil kmet, sedeč na knežjem kamenu, namreč suknjo, hlače in plašč iz sivega sukna, črevlje in siv klobuk. Potem izroči isti kmet knezu v desnico brezasto kravo, v levico pa konja enake barve,¹⁾ poda mu palico in ga vede proti kamenu. Kneza spremlja grof goriški, palatin koroški, z dvanajstimi zastavami vojaštva; tudi drugi grofje, plemiči in uradniki se udeležijo v čim najbogatejši opravi s svojimi viteškimi znamenji spremstva.

Ko ugleda kmet, sedeč na kamenu, bližajočo se množico, zakliče v slovenskem jeziku: „Kdo je tisti, ki se približuje?“ Zbrana množica mu odgovori: „Knez je naše dežele“. Kmet vpraša dalje: „Ali je pravičen sodnik? Ali mu bode skrb za blaginjo naše domovine? Ali je svobodnega stanu in vreden takega dostojanstva? Ali časti in brani vero krščansko?“

Na vsako vprašanje odgovori narod: „Je in bode“. Nazadnje še reče kmet: „S katero pravico me sme spraviti s tega sedeža?“ In odgovori se mu: „S šestdesetimi beliči, s tema brezastima živalima in z obleko, ki jo nosi zdaj

¹⁾ Brezasti domači živali naj bi ga opominjali, da so prebivalci Korotana različne narodnosti, nemške in slovenske. Tako so si tolmačili ta obred v srednjem veku?



VOJVODSKI STOL NA GOSPOSVETSKEM POLJU.

knez; vrh tega oprostí knez posestvo tvoje vseh dolžnosti.“ Nato udari kmet kneza lahko na lice in ga opominja, da naj bode pravičen sodnik. To storivši, vstane, sprejme omenjeni živali iz roke knezove in prepusti knezu sedež na kamenu. Knez sede na kamen, potegne meč, mahne z njim na vse štiri vetrove v znamenje in zatrdilo, da hoče biti pravičen sodnik svojim podložnikom.²⁾

S krnskega knežjega kamena je šel vojvoda Majnard v slovesnem izprevodu v bližnjo gosposvetsko cerkev. Tam je pel visok cerkveni dostojanstvenik z mnogobrojno strežbo slovesno sveto mašo in blagoslovil potem kneza, ki pa je še nosil kmetško obleko. Še le po dokončani cerkveni svečanosti se je preoblekel svojemu novemu stanu primerno. Pri slovesnem obedu so mu stregli najvišji deželni dostojanstveniki.

Po obedu je šel grof Majnard na bližnje Gosposvet-sko Polje k „vojvodskemu prestolu“. Sedel je na sedež, ki je bil napravljen na vzhodni stran, tako da je gledal grof proti Gospi Sveti; sodil je vsakemu, kdor mu je imel kaj potožiti, in oddal je fevde, ki so bili ali deželni ali pa odvisni od kneza samega. Istega dne sta oddajala tudi palatin koroški, ki je sedel na zapadni strani vojvodskega prestola, in škof krški v gosposvetski cerkvi fevde, ki so spadali v njuno področje.

Prisega, ki se je čitala fevdnikom, se je leta 1637., ko so se poklonili koroški stanovi cesarju Ferdinandu III., glasila tako-le: „Vi boste obljubili inu persegli timu nay Svetlostimu, naymohznejshimu inu nay mogozhnimu Rimschimu Zesseriu, tudi Vogerskimu in Bemskimu kralu Gospodu Gospodu Ferdinandu temu tretiemu Erzherzogu Vu Oesterreichi, Herzogu Vu Burgundi, V Steierye, Vu Korotanu, Vu Kraine, Vu Birtembergu, knesu vu Tirolu ino vu Gorizi. Naschimu

²⁾ Opat vetrinjski pristavlja svojemu poročilu še: „K temu ob-redu spada še nekaj. Kakor pravijo, so mora knez iz svojega kmet-skega klobuka napiti studenčnice v znamenje, da narod, videč to, ne hrepeni po vinu, v katerem je pijanost, temveč da se zadovolji s tem, kar mu ponuja domača zemlja, da si ohrani zdravje.“ Ako verujemo poročilom iz srednjega veka, da so pridelali tudi v Korotanu samem mnogo vina, ne moremo lahko verjeti te trditve.

gnadlouisimu Gospodu inu nega Svetlosti Erbam, Svest, inu Pockoran bitti, To blagu inu diane, kateru Vam, inu Vasmchem Erbam bode possodeno od negu Zesarsche Svetlusti koliko krat pride sa schlushiti inu spet preieti, inu ako ni kaku satayeno blagu svedeste alli spraschate, taisto negoui Svetloste Iskasate, inu videtsch sturiti, kaku enimu Svestimu Inu pokornimu schluschabniko prote svoiemu Gospudo sturiti se spodobi, inu on letu dopernesti je douschan.“

Za temi besedami je povzdignil vsakdo tri prste na desnici in prisegel: „Kako me ie sadai naprei brano y sapovedano, tako hozhiu sturiti y vuse dopernesti, tako meni Bog pomosi sveta diva Maria Mate bosja y vuse Svetzi.“

Ta prisežni obrazec se je rabil tudi v letih 1657. in 1711.

Z ustoličenjem so bile v zvezi, kakor trdijo nekateri kronisti, razne pravice nekaterih deželnih rodovin. Dokler je sedel vojvoda na prestolu, prejemal poklone in oddajal fevde, so baje nekatere domače plemenite rodovine uživale posebne pravice. Gradniški vitezi so smeli kositi travo, kjerkoli jim je bilo drago, in jo spraviti na svoj dom;¹⁾ rodbina Partovčanov²⁾ (in ko je izumrla ta, pa Mordaksi in za temi

¹⁾ O Gradniških vitezih starejši viri ne vedo ničesar. Prvi omenja njih pravico Unrest. Povod nastanku te pravice je dal le grb Gradnikov, v katerem so imeli koso. Saj pa tudi ta pravica ni imela pravega smisla, ker v kratkem času ceremonije na Gosposvetskem Polju se pač ne bi moglo nakositi ali naseči kaj prida, vrhu tega pa se je vršilo ustoličenje, ko ni bilo košnje. Vojvoda Ernst Železni je bil ustoličen 18. sušca leta 1414.

²⁾ Že najzanesljivejši kronist iz onega časa, Janez Vetrinjski trdi, da se dostojanstvo kureža ali zažigalca, ki je zažgal na čast novemu knezu grmado drv, ni izcimilo iz stare pravice, temveč iz navade. Najverjetnejše je tolmačenje, da je zažgal Partovičan pred novim knezom, dokler je sedel na vojvodskem prestolu, plameč ogenj ter smel vzeti drva, kjerkoli jih je dobil, kar je še dandanes navada po Korotanu in Gorenjskem, ko kurijo po hribih kresove, ni pa požigal stanišč. Težko je verjeti, da bi smel kurež izkoriščevati svojo pravico s tem, da bi mu plačali ubogi kmetje odkupnino. Koroški vojvode niso gospodovali vsej deželi; velik del vojvodine je bil podložen cerkvenim knezom. Pa tudi podložniki, ki so bili pod vojvodovo oblastjo, so se odkrižal kureža lahko z vprašanjem, ali se res vrši v tem trenutku ustoličenje

neki Langenmanteli) je imela pravico, vsako posestvo zažgati, če se ni dotični posestnik z njimi pobotal in se odkupil; Ravberji pa so smeli ropati po deželi.⁵⁾

Še dandanašnji stoji vojvodski prestol, častitljiv spomenik pravic koroških Slovencev, na svojem prvotnem mestu. Koroški stanovi so ga dali leta 1834. ograditi z železno ograjo in nasaditi okoli njega nekaj dreves. Kameni, iz katerih je sestavljen ta sedež, niso vsi enaki; okorno so obklesani in prirejeni brez skrbljivosti in brez umetniškega okusa v dva sedeža, ki ju loči kamenena naslanjača. Jasno se vidi, da kameni niso pripravljene nalašč v ta namen temveč da so jih vzeli naši pradedje iz razvalin starega Viruna, isto tako kakor knežji kamen. Napisi na kamenuh so latinski, a se ne dajo več prav tolmačiti.

Zgodovinskih dokazov za najstarejša ustoličenja nimamo. Prvo slovesno ustoličenje po staroslavnem obredu je bilo leta 1161., ko je postal koroški vojvoda Šponheimec Herman. Prihodnje ustoličenje je bilo ustoličenje znanega vojvode Bernarda (1202—1256.) in pa njegovega nečaka, češkega kralja Otokarja, kar trdita Unrest in Megiser. Slovesno se je dal ustoličiti 1. septembra 1286 Majnart Tirolski, Oton Veseli, prvi Habsburžan na Koroškem, pa 2. junija leta 1335., da si je pridobil podporo in zvestobo novih podložnikov. Njegovemu dvoru (Nemcem) se je zdel obred sirov in smešen, a Oton je dobro vedel, kaj premore navdušenost naroda v nevarnih dnevih. Zato ga opazke njegovih spremljevalcev niso mogle odvrniti od stare slovenske navade. Albrecht II. Hromi se je dal ustoličiti šele leta 1342., ko se je začel bati, da mu mejni grof Braniborski, ki je imel za ženo Marjeto Koroško, ne bi vzel dežele. Obredi niso bili popolni, ker so se morali ozirati na vladarjevo telesno hibo na vojvodskem prestolu. Kurež je imel le častno opravilo in je morda, kar tudi trdijo nekateri, s požiganjem hotel simbolizirati prehod iz anarhije k državljanskemu redu, češ, tako brezpravni ste kmetje, dokler nimate pravoveljavno ustoličenega vladarja. Tudi to ni verjetno, ker se nikakor ne strinja z dokazanim dejstvom, da je imel pravico, ustoličiti kneza, baš kmet.

⁵⁾ Da bi smeli pleniti vitezi Ravberji v istem času, je pripovedka, ki je nastala iz imena „Ravber“.

Rudolf IV. je bil ustoličen leta 1360. O bratih njegovih, Albrehtu III. in Leopoldu III. ni dokazano, ali sta bila ustoličena na staroslavni način ali ne. Leopoldova sinova Viljem in Leopold IV. nista bila slovesno vmeščena, temveč je vojvoda Viljem zase in za svoja nedoletna brata leta 1396. sprejel Koroško v Št. Vidu, zato pa je izdal pismeno izjavo, da se s tem ni opustil staroslavni običaj.

Ernst Železni je bil ustoličen dne 18. marca leta 1414. slovesno na Gosposvetskem Polju in je podelil deset dni pozneje v Št. Vidu, takrat glavnem mestu koroškem, kmetu, ki ga je bil ustoličil na knežjem kamenu, Juriju Schatterju iz Blažnje Vasi, popolno svoboščino vseh davkov za njegovi posestvi v Pokrčah in Blažnji Vasi. Ernst Železni je bil zadnji, ki je sedel na knežjem kamenu po stari navadi. Friderik IV. se je sicer odtegnil običaju ustoličenja, vendar pa je moral 19. oktobra leta 1457. izdati stanovom in kmetu Edlingerju pismo, da radi tega ne bodo prikrajšani v svojih pravicah in svoboščinah. Friderikov naslednik Maksimilijan, sploh naklonjen Slovencem, je bil sicer obljubil, da se da ustoličiti po stari šegi, a slovesni obred je izostal, ker je imel cesar Maksimilijan preveč poslov na Ogrskem in v Lombardiji. V njegovem imenu sta prisegla deželnim stanovom mejni grof Krištof Badenski in grof Eitel Friderik.

Oblika in smisel obreda se je že malo izpremenil v onem času; opustilo se je ustoličenje na knežjem kamenu in vojvodova prisega pred poklonom deželnih zastopnikov. Leta 1535. je pogorel Celovec skoro do tal. Pogorele so stare listine, s katerimi bi bili mogli Edlingerji dokazati svoje pravice. Zato se ni oziral vojvoda Karel, ko je na vojvodskem stolu 17. aprila l. 1564. prejel poklon deželnih stanov, na prošnjo kmeta-kneza Tomaža Herzoga. Sin njegov Klement je predložil novemu knezu nadvojvodi in cesarju Ferdinandu II. duplikat listine cesarja Friderika IV., ki mu je priznal in potrdil slovesno vse stare pravice in svoboščine, ko so se mu poklonili deželni stanovi dne 28. januarja leta 1597. To ustoličenje je bilo zadnje tako, da je delil koroški vojvoda na vojvodskem prestolu najeme.

Njegova naslednika sta se dala zastopati, a leta 1651. je bilo sploh tudi zadnjič, da se je vršilo ustoličenje po zastopnikih Ferdinanda IV. Leopold I. je bil leta 1660., Karel VI. pa 1728. ustoličen v celovški deželni hiši.

Ko je prišel cesar Leopold v Celovec leta 1660. in sprejel 2. septembra poklon deželnih stanov, je poklical tudi kneza-kmeta, mu potrdil vse pravice ter ga povabil na obed v cesarski dvorani. Poleg kneza-kmeta je povabil njegovega sina, ki je študiral v Celovcu, in še dva druga sorodnika, izmed katerih je bil eden pravnik. Kmeta s svojci so posadili poleg cesarja pri posebni mizi, stregli so jim knezi in grofi. Cesar Karel VI. je prišel v Celovec leta 1728. in deželni stanovi so se mu poklonili v deželni hiši dne 22. avgusta. Poklona se je udeležil tudi knez-kmet Tomaž. Cesar ga je dal pogostiti, obdaroval ga je bogato in odpustil z zatrdilom najvišje milosti. Pravice in svoboščine mu je potrdil leto pozneje dne 14. maja v Laksenburgu. Dovolil mu je cesar, da sme uvažati vsako leto 3 do 4 sode laškega vina brez carine. Ko pa je umrl knez-kmet Tomaž, je cesar ponovil ono potrdilo njegovemu sinu Ivanu. Marija Terezija ni sprejela več stanovskega poklona, knezu-kmetu je potrdila na Dunaju 29. avgusta leta 1747. listino svojega očeta z malimi izpremembami.

Cesar Franc II. je podelil dne 23. dec. leta 1801. knezu-kmetu privilegij, s katerim mu je potrdil oproščenje vseh davkov za posestvo v Blažnji Vasi ter mu dovolil, uvažati 3 do 4 sode laškega vina brez vsake carine. Vnuk Ivanov, Josip je prevzel zadolženo posestvo leta 1787. Ker so ga teple razne nezgode, kakor uima, toča, bolezen, živinska kuga i. dr., se ni mogel več izkoptati iz dolgov in moral je zastaviti svoje posestvo. Ker se mu pa zaradi novih zaprek ni posrečilo, da bi rešil svojo posest, je zabredel v dolgo pravdo, ki se je končala s tem, da je Josip Edlinger prodal staroslavno domačijo doktorju Adamu Rabiču. Ko je Josipov oče oddajal posestvo svojemu sinu, je pridržal zase carine prosto uvažanje vina. Takrat je divjala vojna po avstrijskih deželah. Francozi so pridrli večkrat na Koroško. Boječ se sovražnika, je skrnil knez-kmet Ivan vsa cesarska

pisma in nikdo ni vedel po njegovi smrti, kje so. Zato njegov naslednik ni mogel prositi cesarja, da naj mu ponovi stare privilegije. Ko je potoval cesar Franc I. leta 1819. mimo vojvodskega stola, je vprašal, ali je tudi navzoč knez-kmet Edlinger in kje je njegovo posestvo. Povedali so mu, da je obubožal rod Edlingerjev in da izmre, ker je knez Ivan že starec in brez zaroda. Tedaj so zopet iskali stare listine in jih našli še istega leta. Ivan Edlinger je predložil cesarju najdene listine in cesar mu je potrdil 16. febr. leta 1823. iste pravice, ki jih je užival njegov oče. A ni užival dolgo teh pravic, kajti umrl je še istega leta v Celovcu, kjer je imel hišico. Pri pogrebu se je pokazal pomen zadnjega potomca iz stare plemenitaške kmetske rodovine. Pri mestnih vratih so prevzeli truplo kmetje okoličani, ga prenesli na pokopališče in pokazali s tem, da se zavedajo, da pokopujejo zadnji spomin na nekdanjo slovensko preteklost. Njegovo kmetijo ima sedaj upokojeni stotnik 17. pešpolka, Ludomir vitez Zadorówicz, rodóm Rusin. Ime posestvu je še ostalo ter se imenuje splošno „Herzoghof“. — Posestvo kneza-kmeta v Pokrški Vasi je pa sedaj lastnina slovenskega posestnika Franka.

Za Habsburžanov je izgubil slovenski jezik svoje stare pravice v deželi in svoje pravice pri ustoličanju novih knezov, kajti vsi kronisti trdijo, da se je ustoličil novi knez v slovenskem jeziku, tako tudi prvi Habsburžan na Koroškem, Oton Veseli. Zato bi bilo pravično in primerno naravnemu in zgodovinskemu pravu, da se spoštuje sedaj, v dobi narodne prosvete, jezik, ki so ga spoštovali prvi Habsburžani, ko so dobili v last Koroško od slovenskega kmeta. V zgodovinskem razvoju dežele so zajamčene pravice slovenskemu jeziku, v deželi, kjer so uživali potomci vojvode-kmeta ali kneza-kmeta iz rodovine Edlingerjev svoje pravice do leta 1823., ko je izumrla rodbina, ki je ustoličala v slovenskem jeziku koroške vojvode, — ni pa izumrl narod slovenski v Korotanu, čigar dostojanstvenik je bil tedaj knez-kmet. —

Majnard se je trudil, da je vzdržal red v deželi in od kralja Rudolfa proglašeni splošni mir. Ker pa je živel večinoma na Tirolskem ter prepuščal vlado svojim namestnikom, so se začele kmalu homatije in poboji med plemstvom samim ali pa med plemstvom in cerkvenimi knezi in samostani. Žrtev takih homatij je bilo 4. februarja leta 1289. zopet mesto Breže, ko je uničil požar mesto in zelo veliko prebivalcev. Enaka nesreča je zadela Breže zopet 3. marca leta 1292. V deželi je divjala vojna med solnograškim nadškofom in Habsburžanom Albrehtom. Majnard Tirolski z Ortenburžani je bil zvest pristaš Albrehtov, ostalo plemstvo in cerkveni knezi pa so podpirali solnograškega nadškofa Konrada. Na čelu jim je bil Urh Vobranski, ki je bil zahrepenel po vojvodski oblasti, ujel Majnardovega sina Ludovika v Št. Vidu ter ga dal zapreti v trdnjavo Werfen ob Salici.

Da bi kaznoval upornike in rešil svojega brata Ludovika, je prišel z vojsko v deželo Oton, najstarejši sin Majnardov. Vse upornike, ki jih je dobil v pest, je dal neusmiljeno trpinčiti in potem obglaviti v Št. Vidu. Toda to ni zatrlo upora. Šele leta 1293., ko je pripeljal najmlajši sin Henrik nova krdela, so premagali upornike s pomočjo tirolskega viteza Konrada Auffenšteinskega na Wallersbergu pri Grebinju. V tej bitki je padel pristaš Urha Vobranskega, mogočni kranjski vitez Viljem Ostrovhrar. Kmalu na to se je vdal Urh Vobranski, bil pomiloščen ter umrl v visoki starosti leta 1308. Konrad Auffenšteinski pa je dobil za svojo pomoč od Majnarda mnogo posestev v Korotanu in je postal deželni maršal, ki je imel skoro vso vlado v svojih rokah.

Po Majnardovi smrti (1295) je vladal v Korotanu Majnardov najmlajši sin Henrik (1295—1335), in sicer izprva z bratoma Otonom in Ludovikom, od leta 1305. dalje pa sam. Henrik je podpiral Habsburžana Albrehta v boju zoper solnograškega nadškofa ter odločil bitko pri Göllheimu 2. junija leta 1298. s svojimi Tirolci, Korošci in Kranjci v prid Habsburžanu Albrehtu, ki je postal potem nemški kralj. Ker vojvode niso stalno bivali v deželi, so se ponavljali

vedno nemiri in poboji med posameznimi vitezi in meščanstvom. Oton Bekštanjski je ropal po okolici Vrbskega Jezera, Rudolf Rožaški je napadal z vitezom Motniškim bamberška posestva in prežal na popotnike in trgovce.

Henrikova soproga Ana je bila hčerka češkega kralja Vaclava II. Z Vaclavom III. je izumrl na Češkem přemisliidski rod leta 1306. in Čehi so izvolili svojim kraljem Albrehtovega sina Rudolfa, ki pa je umrl že čez eno leto. Henrik Koroški, ki je bil poprej najboljša opora Habsburžanu Albrehtu in mu tudi pomagal na nemški prestol, se je sedaj sprl z njim, ker je kot mož češke kraljične Ane bil zahrepenel tudi po kraljevem prestolu češkem. Albreht se je po Rudolfovi smrti trudil na vse mogoče načine, da bi spravil svojega drugega sina, Friderika Lepega, na češki prestol, kar se mu pa ni posrečilo, ker so Čehi izvolili svojim kraljem Henrika Koroškega, in je drl z vojsko na Češko, dočim je štajerski deželni glavar Urh Wallsee s solnograškim nadškofom Konradom napadel Korotan ter se polastil mest Celovca, Št. Vida in Velikovca. V tem času je mesto Velikovec skoro do tal uničil grozovit požar (l. 1308.). Ker Albreht ni nič opravil na Češkem zoper Henrika, se je vrnil na Avstrijsko ter nabiral novo vojsko. Predno je nabral zadosti vojakov, ga je umoril zavratno njegov stričnik Ivan Parricida leta 1308.

Albrehtov naslednik, Friderik Lepi, je bil preslab, da bi pregnal Henrika Koroškega iz Češke, zato se je pogodil z njim v Znojmu ter se odpovedal pravicam do Češkega, kjer je vladal Henrik do leta 1310. Ker pa Henrik Koroški ni bil priljubljen na Češkem, so ga mogočni plemenitaši odstavili in izvolili svojim kraljem Ivana Luksenburškega, akoravno sta ga podpirala brat Oton in mogočni vitez Henrik Auffenšteinski. Dne 9. dec. l. 1310. je s svojo soprogo Ano zapustil za vedno Prago, se vrnil na Tirolsko ter si nadeval do svoje smrti naslov „kralj češki in poljski“.

Dolgotrajne vojne so stale Henrika toliko, da je zastavil skoro vsa svoja posestva. Zato je bil zadovoljen, da se je odpisalo 14000 mark od dolžne svote 20000 mark, (za to svoto je bil zastavil Rudolf I. Majnardu Tirolskemu

Kranjsko in Slovensko Krajino). Vrnil je tedaj Friderik Lepi posestva, ki so jih bili Habsburžani vzeli Henriku Koroškemu in zavladało je zopet prijateljstvo med njim in Habsburžani. Henrik je celo podpiral Friderika, ko se je ta potegoval leta 1313. za nemški prestol.

Henrik je bil oženjen trikrat, in sicer prvič s Čehinjo Ano († 1313.), drugič z Adelajdo Brunšviško († 1320.) in tretjič z Beatrico Savojsko († 1330.). Iz drugega zakona je imel dve hčeri, in sicer Adelajdo in Marjeto Maultaš, ki naj bi podedovali za njim njegove dežele.

Češki kralj Ivan Luksenburški, ki je bil vzrok, da so pregnali leta 1310. Henrika s Češkega, se je trudil sedaj na vse načine, da bi se sprijaznil z njim Henrik Koroški in dal edino hčer sinu njegovemu za ženo. To so hoteli preprečiti Habsburžani, pa se jim ni posrečilo, kajti leta 1330. so poročili Jana Luksenburškega z Marjeto, a bila sta oba še v otroških letih.

Kralju Ludoviku Bavarskemu kakor tudi Habsburžanom ni bilo nikakor po volji, da bi se utrdili Luksenburžani v Alpah. Habsburžani so kot sorodniki Majnarda Tirolskega upali, da dobe po Henrikovi smrti njegove dežele in posestva. V to svrho sta sklenila kralj Ludovik in Habsburžan Oton Veseli 26. nov. l. 1330., da dobe po smrti Henrikovi Habsburžani Korotan in pomagajo Ludoviku Bavarskemu, da se polasti Tirolske.

Vojvoda Henrik je prišel v Korotan le malokdaj. Vso oblast v deželi je imel skoro 42 let Konrad Aufferšteinski, ki so ga znali pridobiti Habsburžani popolnoma zase. Zato je zastopal Konrad Aufferšteinski že zgodaj habsburške koristi na Koroškem. Habsburžani so vplivali tedaj mnogokrat blagodejno na posamezne plemenitaše, ki so se prepirali in bojevali med seboj ter si pridobili na ta način mnogo prijateljev in pristašev. Posebno so izkoriščali svoj vpliv leta 1322., ko so izumrli Vobranski grofje.

Dne 4. aprila leta 1335. je umrl na Tirolskem Henrik Koroški v zavesti, da dobi njegove dežele in posestva hči Marjeta in njen soprog Jan Luksenburški, ker mu je bil obljubil nemški kralj Ludovik Bavarski, da ga podedujeta

hči in zet. Habsburžani pa so zahtevali sedaj od Ludovika Bavarskega, da uresniči tajno pogodbo iz leta 1330. Vsled imenovane pogodbe je 2. maja leta 1335 Ludovik podelil Habsburžanom Korotan in južno Tirolsko. Plemstvo in deželni stanovci se niso takoj odločili za Habsburžane, ker so čakali, če bo mogla Marjeta s svojim soprogom Janom zastopati svoje dedne pravice nasproti Habsburžanom. Za prava dediča se je potegoval pri kralju posebno opat in zgodovinar Janez Vetrinjski, pa brez uspeha. Z vojsko je prišel v Korotan Oton Veseli, ki je bil slovesno po starodavni šegi na Gosposvetskem Polju ustoličen 2. aprila l. 1335.

NOTRANJE RAZMERE.

V tej dobi se je povzpел do velike moči deželni glavar in maršal, ki je imel skoro vso vlado v rokah. Pomagal mu je tajnik ali kancelar, ki je oskrboval vsa javna pisma, dočim je oskrboval dohodke vicedom. Najvišjo sodno oblast v deželi je izvrševal deželni sodnik; ta je imel pod seboj okrajne sodnike, ki so sodili po deželi. Posestva solnograških nadškofov je oskrboval njih vicedom v Brežah, bamberska pa vicedom v Volšperku in Beljaku.

Svobodni so v tej dobi tvorili meščanski stan, ki so mu podeljevali razni deželni gospodarji mnogo pravic in svoboščin, da bi povzdignili s tem obrt in kupčijo. Grebinj in Šmohor sta postala v tej dobi trga. Križišče kupčijskih potov je bil Beljak.

V Brežah, Volšperku in Celovcu se je nastanilo mnogo židov, ki so trgovali in morali zato plačevati znatne davke deželnemu knezu.

Zaradi premnogih bojov in preprirov je obubožala marsikatera plemenitaška rodovina in to je bilo vzrok, da se ni ustanovil v tej dobi skoro noben večji samostan. Za splošno izobrazbo, žal, samo za latinsko in nemško so skrbele samostanske in mestne šole. V tej dobi je živel zgodovinar, opat Ivan Vetrinjski († 1347), rodom Slovenec, ki je živel na dvoru vojvode in kralja Henrika in prišel pozneje na habsburški in bavarski dvor.

Ljudstvo po deželi je bilo večinoma nesvojno ter se podeljevalo ali podarjevalo s posestvi vred.

HABSBURŽANI DO SMRTI FRIDERIKA III. (1335—1493) IN TURŠKI NAVALI NA KOROTAN.

Češkemu kralju Janu ni bilo nikakor prav, da so dobili Habsburžani vojvodino Korotan in pregnali njegovega sina Jana. Zvezal se je z Ogrji ter začel vojno zoper Habsburžana Albrehta II. Hromega in Otona Veselega ter zahteval odločno Korotan in Kranjsko za prava dediča, Marjeto in njenega moža Jana. Habsburžana sta imela za zaveznika oglejskega patriarha in goriškega grofa Albrehta, ki sta ju podpirala tako dobro, da je moral odnehati kralj Jan Luksenburški, priznati mir v Anži dne 9. oktobra leta 1336. ter se odpovedati pravicam do Korotana, Kranjskega in Slovenske Krajine. Njegova sinova Jan in Karel nista dolgo hotela priznati sklenjenega miru in sta se bojevala dalje. Ko sta pa uvidela, da je izgubljeno vse, sta odnehala in priznala mirovne pogodbe iz leta 1336. Korotan so združili na to stalno z Avstrijo, ki ji je vladal po smrti Otona Veselega (1339) modro in pravično Albreht Hromi sam. Prepotoval je večkrat, akopram težko, svoje dežele, da bi se prepričal o nepristranosti svojih namestnikov. Odpravil je v Korotanu dvoboj, kar so odobraval deželni stanovci. Zboljšal je z novimi deželnimi naredbami znatno zastarele zakone.

Za njegove vlade je zadelo Korotan največ nesreč. Leta 1338. se je pokazalo toliko kobilic, da so zatemnile solnce ter uničevale poljske pridelke skozi tri leta. Spomladi l. 1342. so nastale velikanske povodnji, dne 25. jan. leta 1348. pa je razsajal po deželi grozovit potres, ki je podrli ob Dravi in pri Zili mnogo gradov ter povzročil, da se je odkrhnilo južno pobočje Dobračevo in uničilo, oz. je Zila poplavlila 2 trga, 17 vasi in 10 gradov; južni obronki Osojščice so se podrli v Osojsko Jezero, mesto Beljak sta uničila potres in požar skoro popolnoma; nesrečno in grozovito smrt je storilo nad 5000 ljudi. Za temi nesrečami je prišla lakota in draginja, a iz Azije se je razširila po Evropi kuga, imenovana „črna smrt“ ali „veliki pomor“, ki je divjala posebno po Pusti Dolini in Korotanu jeseni l. 1348. in poleti l. 1349. Ljudje so kar počrneli in bili mrtvi v malo trenut-

kih. Nekateri kraji so izgubili skoro vse prebivalce. Ginila je domača živina, v mesta in vasi so pa pridrle divje živali. Strašne nesreče so zbegale ljudstvo, oplašile in otemnile njegov duh. Mislijo je, da so to kazni božje in začelo je delati pokoro. Prirejali so ljudje skupne izprevode, se bičali ter peli psalme. Taki bičarji so se zbrali ne glede na stan, premoženje in starost, hodili od vasi do vasi na pol oblečeni, nosili zastave, sveče in bakle ter se bičali na javnih trgih drug drugega do krvi. Cerkev je zatrla to počenjanje pozneje s silo.

L. 1338. so v Volšperku kruto preganjali žide, ker so jih sum ičili, da kradejo in sežigajo posvečene hostije.

Pred svojo smrtjo l. 1358. je izdal vojvoda Albreht Hromi (l. 1355.) hišni red, v katerem je določil, da naj vladajo po njegovi smrti sinovi skupno vsem deželam.

RUDOLF IV. USTANOVNIK.

Oglejski patriarh Ludovik della Torre je zahteval od vojvode Rudolfa, da mu prepusti več habsburških posestev na Furlanskem, Kranjskem, Štajerskem in v Korotanu. Ker ta zahteva ni bila upravičena in ker je furlansko plemstvo napadalo avstrijske kupčevalce, je poslal Rudolf koroškega glavarja Friderika Auffenšteina z vojsko na Furlansko, ta je prisilil patriarha, da je sklenil z njim dunajski mir leta 1362. ter mu odstopil med drugim Slovenji Gradec, Tiffen in Trebnje. Leta 1363. je združil Tirolsko s svojimi deželami, kar je bilo posebno važno za Korotan, ker je varoval do sedaj mejo na zapadu.

L. 1361. je sklenil dedno pogodbo z goriškima grofoma Albertom IV. in Majnardom VII., l. 1364. pa posebe z Albertom, po kateri naj pripadejo goriška posestva, med njimi Pusta Dolina, avstrijskim vojvodom, ako bi izumrli goriški grofje. L. 1374. je umrl grof Albert brez potomcev in Rudolf je bil dedič njegovih posestev.

Koncem svojega življenja se je bojeval Rudolf z oglejskim patriarhom in furlanskim plemstvom nesrečno in moral nekaj tega vrniti, kar mu je bil prinesel dunajski mir l. 1362.

Rudolf je umrl v 26. letu svoje starosti 27. julija l. 1365. v Milanu. Kljubu svoji mladosti je bil krepak, odločen in pravičen vladar, ki je pospeševal razvoj mest in podaril meščanstvu novih pravic in svoboščin. Po njegovi smrti sta njegova brata Albert III. in Leopold III. do l. 1379. skupno vladala avstrijske dežele.

Najmogočnejša plemenitaška rodovina v deželi so bili tedaj Auffenšteinci; hrepeneli so po neodvisnosti in se protivili že večkrat Rudolfu IV., ki jih zato ni več postavljaj za deželne glavarje koroške. Mogočni Konrad Auffenšteinski je umrl l. 1341. ter zapustil svoja obširna posestva svojima sinoma, Konradu in Frideriku. Starejši brat Konrad je umrl kmalu ter volil svojo last severno od Beljaka stričniku Rudolfu Liechtenšteinskemu, kar je odobril vojvoda. Friderik, brat Konradov, je imel dva sina in bival z njima v dobro utrjenem Pliberku.

Ker sta bila Friderikova sinova nezadovoljna s stričevo določbo in ker ni postal nobeden izmed bratov deželni glavar, ampak Konrad Krivic (Kraig), sta se z mnogimi plemiči vzdignila zoper vojvodo prav takrat, ko je moral poslati večje število vojščakov nemškemu kralju, ki je potoval v Italijo. S pomočjo solnograškega nadškofa in bamberškega škofa se je posrečilo vojvodi Leopoldu, da je po dolgem obleganju osvojil mesto Pliberk z gradom Auffenšteincev. Zadnja Auffenšteincevka sta se morala vdati na milost in nemilost in Leopold ju je dal zapreti v grad Strehovo na Zgornjem Štajerskem, tu je umrl eden izmed bratov, drugega so pa pomilostili čez 28 let. (Šel je v Regensburg in tam umrl kot kanonik). Po izmrtju mogočnih in za Habsburžane zelo zaslužnih Auffenšteincev so se polastili Habsburžani njihovih posestev in fevdov.

Leopold III. in Albert III. se nista razumela med seboj, zato sta delila navzlic raznim domačim določbam, ki so bile zoper vsako delitev, avstrijske dežele l. 1379. Albert III. je dobil Avstrijsko in bil začetnik avstrijske vrste, Leopold III. pa je dobil Štajersko, Koroško, Kranjsko, Tirolsko s prednjeavstrijskimi deželami ter bil začetnik štajerski vrsti. Na ta način so bile izza delitve l. 1379. skoro vse slovenske

pokrajine združene pod eno oblastjo in začetkom 15. stoletja so dobile leopoldinske dežele skupno ime „Notranja Avstrija“, kar je ostalo v veljavi do Jožefa II.

Ker se je prevzel tudi novi glavar iz rodbine Krivicev in začel razne prepire s solnograškim nadškofom, ga je odstavil Leopold III. Razprtije med plemstvom in cerkvenimi dostojanstveniki so pa škodovala razvoju meščanstva, ki je umrl l. 1395 ter l. 1381. v mestih Št. Vid, Celovec in Velikovec zoper svojevoljno postopanje deželnih plemenitašev sklenilo zavezo, ki jo je ščitil Leopold III. († 1386), za Leopoldom pa brat njegov, Albreht III.

Leopold III. je padel v boju s Švicarji ter zapustil nedoletne sinove, med katerimi je bil šestnajstletni Viljem najstarejši. Na prošnjo koroških in drugih deželnih stanov je zavladal za Viljemove nedoletnosti tudi Leopoldovim deželam Albert III.

Albreht III. je umrl l. 1395. ter zapustil osemnajstletnega sina Albrehta IV.; med njim in Leopoldovim sinom Viljemom je nastalo kmalu nesoglasje v tem, kdo naj vlada vsem avstrijskim deželam. Za Albrehta se je potegovalo avstrijsko plemstvo, dočim so bili Dunajčanje, koroško in drugo plemstvo na strani Viljemovi. Končno sta se vojvoda pobotala in vladala skupno, a imel je Viljem več vpliva nego Albreht. Viljem je prepuščal vlado v očetovih deželah tudi svojim bratom; tako sta oskrbovala Tirolsko od l. 1396. njegova brata Leopold IV. in Friderik IV., on sam pa je vladal z Ernestom Notranjo Avstrijo.

Dne 28. sept. l. 1396. so bili kristjani nesrečno bitko pri Nikopolju, kjer je premagal turški sultan Bajezid ogrskega kralja Žigo. Še isto leto so prvič pridrli krvoločni Turki v slovenske kraje. Pri Nikopolju so stali v središču krščanske vojske Slovenci, ki jim je poveljeval celjski grof Herman.

Albreht IV. je umrl že leta 1404. ter zapustil sinčka Albrehta V., za katerega je skrbel do svoje smrti vojvoda Viljem († 1406). Po Viljemovi smrti so se prepirali njegovi bratje med seboj, kdo bodi varuh nedoletnemu Albrehtu V. Ker se niso mogli sporazumeti bratje sami med seboj, so po-

segli vmes tedaj že mogočni avstrijski stanovi (prelatje, plemstvo in zastopniki mest in trgov) ter odločili, da je Avstrijsko (Zgornje in Nižje) last Albrehtova in da naj za nedoletnosti Albrehta V. vlada Leopold IV. S to določbo niso bili ostali Leopoldovi bratje zadovoljni in začeli so se med seboj prepirati in preganjati. V ta boj sta posegla v prid Ernestu grofa Herman Celjski in Friderik Ortenburžan. Pobotali so se šele l. 1409. tako, da sta vladala Leopold in Ernst Avstrijo za nedoletnosti Albrehta V., ki je postal leta 1411. polnoleten ter vladal sam svoji deželi, dočim je vladal Notranjo Avstrijo Ernst.

Ernst je ustanovitelj štajerske ali notranjeavstrijske vrste. Nadeli so mu zaradi silne moči priimek „Železni“. Močna je bila tudi njegova soproga Cimburga Mazovska, nečakinja poljskega kralja Vladislava in posestnica grada Pliberka.

Dne 18. marca l. 1414. so slovesno po stari navadi ustoličili Ernsta Železnega za koroškega vojvodo ter mu izročili oblast v deželi. Potoval je potem z mnogobrojnim spremstvom v sveto deželo. Leta 1420. so se vojskovali Korošci z Leopoldom Krivicem na čelu zoper Husite.

Leta 1420. so izumrli Ortenburžani, ki so se bili Habsburžanom prostovoljno vdali in priznali njih nadoblast, akopram so bili do tedaj odvisni le od nemškega kralja. Njih posestva in fevde so dobili celjski grofi, ki so imeli na Koroškem 18 gradov.

V najboljši dobi je umrl l. 1424. Ernst Železni in zapustil nedoletne sinove Friderika V., Albrehta VI. in Ernsta, ki pa je umrl že leta 1432.

FRIDERIK V. (1435—1493)

Za nedoletnosti Ernstovih sinov je oskrboval Notranjo Avstrijo Friderik Tirolski (Friderik s praznim žepom). Med celjskimi grofi in bamberškim škofom so nastale hude razprtije, ki so jih bili povzročili Beljačani in oskrbnik celjskih grofov na Landskronu.¹⁾ Škofa so podpirali koroški

¹⁾ Grad Landskron je zastavil že vojvoda Viljem celjskim grofom, kupil pa ga je bil vojvoda Albreht Hromi l. 1351. od osojskega opata Volkmarja za 200 mark srebra.

plemiči Višprijski in Kolnici in njegov vicedom Schweinfurter v Volšperku. Frideriku se je vendar posrečilo l. 1425., da je pomiril stranki, ki sta si povrnili prizadejano škodo.

Friderik V. je prevzel sam vladu l. 1435., potoval v Sveto deželo ter postal po tedanjih običajih pri božjem grobu vitez. Domov se povrnivši, se je zapletel v vojno z mogočnimi in bogatimi celjskimi grofi. V začetku so odjenjali malo celjski grofje, priznali Friderika kot svojega fevdnega gospoda ter zagotovili Habsburžane, da bodo poddedovali njih fevde po Koroškem, Kranjskem in Štajerskem, če izumrje njih rod. Med temi homatijami je umrl kralj Žiga (1437) in kmalu tudi njegov naslednik Albreht II. (1439). Friderik je postal vsled tega nemški kralj in cesar ter prevzel v svoje varstvo Albrehtovega sina Ladislava Posmrtnika kar ga je zapletlo pozneje v nevarne prepire s celjskimi grofi in Ogri, ki so zahtevali svojega kralja.

L. 1452. je praznoval Friderik posebno slovesno v Rimu svojo poroko z Leonoro Portugalsko ter povzdignil pri tej priliki več Korošcev v viteze, in sicer dva Ungnada, Ivana Khevenhüllerja, Kolnica, Mordaksa i. dr.

Še istega leta so se uprli spodnje- in zgornjeavstrijski stanovi ter zahtevali od Friderika, da naj jim izroči dvanajstletnega Ladislava Posmrtnika. Ker Friderik ni hotel tega storiti, so ga oblegali v Dunajskem Novem Mestu. Med Friderikovimi sovražniki je bil tudi zadnji celjski grof Urh II. Sovražniki so naskočili z veliko silo mesto ter bi se ga bili gotovo polastili, da jih ni zadrževal in odbijal orjaški vitez Andrej Baumkircher iz Vipave. Friderik je moral končno odjenjati in izročiti Ladislava Posmrtnika celjskemu grofu, ujcu njegovemu, v varstvo.

L. 1453. je podelil Friderik kot nemški cesar avstrijskim vojvodom najvojvodski naslov.

Urha II., ki je bil zadnji celjski grof, so ubili v Belgradu l. 1456. Z njim je izumrl njegov mogočni rod baš takrat, ko je dosegel vrhunec slave in veljave. Ko so položili mrtvega Urha v minoritski cerkvi v Celju v krsto k prednikom njegovim, je razbil klicar grb, rekoč: „Danes grof celjski in nikdar več.“ Zbrani narod pa je odgovoril

z žalostnim jokom, kajti pretresla je vsakogar nagla, kruta usoda mogotca, ki je bil še ravnokar vladar tolikega naroda.

Bogato dediščino je zapustil zadnji Celjan: 70 velikih posestev in graščin, nebroj manjših gradov in mnogo gotovine. Za zapuščino so se začeli hudi in dolgotrajni boji, kajti Urhova vdova Katarina je hotela obdržati vse zase. Na dedinske pravice in na pogodbe sta se glede zapuščine opirala Ivan, grof Goriški, in cesar Friderik III., ki pa je bil poleg tega še fevdni gospod celjskih grofov ter trdil kot tak, da je on edini pravi dedič.

Ivan, grof Goriški, se je hitro polastil celjskih gradov v zgornji Dravski Dolini in pri Zili. Že 4. febr. leta 1457. pa je grof Goriški osvojene gradove za veliko odškodnino prepustil cesarju Frideriku, na čigar poziv so se zbrali notranjeavstrijski stanovi v Gradcu, da določijo, čigava je dediščina celjskih grofov. Stanovi so se odločili za cesarja Friderika. Tudi slavni vojskovodja Jan Vitovec je bil v začetku na cesarjevi strani, ker se mu je zagotovilo, da dobi večjo svoto denarja, grad Strmec nad Vrbskim Jezerom in baronski naslov.

Med temi pogajanji pa je oglasil tudi Ladislav Posmrtnik, kot nečak zadnjega Celjana, svoje pravice do celjske zapuščine in Jan Vitovec je prestopil na njegovo stran ter oblegal cesarja v Celju, pa zaman. Cesarju so pomagali Štajerci, a tudi Korošci in Kranjci so mu prihiteli na pomoč dne 25. maja. Cesar je odšel nato preko Kranjske na Koroško, oblegal Vitovčev grad Strmec ter ga razdejal, kar nam kažejo še dandanes razvaline nad Domačalimi. Ko je pokoril in osvajal ostalo celjsko dediščino na Koroškem, je prišel k njemu v Velikovec vojvodski kmet, ki mu je potrdil cesar stare pravice. V Velikovcu je Friderik III. prejel vest, da je 23. nov. 1457 v Pragi umrl sedemnajstletni kralj Ladislav Posmrtnik. Žalostna vest je tako vplivala na cesarja, da se je že drugo leto pobotal z vdovo Katarino, ki mu je odstopila za letno rento 2000 goldinarjev vse pravice do celjske dediščine in se preselila v Dubrovnik, kjer je stopila v samostan.

Nato si je osvojil cesar hitro vsa posestva celjskih grofov s pomočjo Vitovca, ki je bil po nagli smrti Ladislavovi stopil zopet v njegovo službo, za kar mu je podaril cesar več gradov in ga povzdignil v baronski stan.

Goriški grof Ivan se je kesal, da se je odpovedal svojim pravicam do celjske dediščine; udaril je iz Puste Doline na habsburška posestva v gorenji Dravski Dolini, od tod ga je pregnal Vitovec in prisilil, da je odstopil cesarju vsa goriška posestva okoli Lienca in Gorenjega Dravograda (1459).

L. 1462. se je bojeval Friderik zoper svojega brata Albrehta VI. in uporne Dunajčane. Tudi v tem boju so podpirali Korošci cesarja ter mu poslali na pomoč 4000 vojakov. Friderika je rešil češki kralj Juri Poděbrad, po katerega je dirjal orjaški vitez Baumkircher sam v Prago.

Baumkirchner ali Baumkircher, rodom Vipavec, si je stekel veliko zaslug za Friderika III.; podpiral ga je v različnih vojnah in mu posodil mnogo denarja, po katerem je hrepenel vedno cesar. Baumkirchner je prosil Friderika, ga opominjal in mu žugal, da naj mu povrne dolžne zneske ali pa naj mu vsaj povrne stroške za obilne vojne. Vse molodovanje pa ni nič pomagalo pri skopem kralju, ki je potreboval veliko denarja zoper turške navale. Razkačeni Baumkirchner se je zato uprl očitno ter zgrabil za orožje zoper svojega cesarja. Pridružila sta se mu med drugim plemstvom posestnik humperškega grada in zet njegov, Ivan Štubenberški in koroški komornik Andrej Greissen-ecker. Zaradi tega so napadli Friderikovi pristaši, kakor oskrbnik bekštanjski Žiga Kreutzer, njegov brat Rupert in Baltazar Višprijski humperški grad ter ga osvojili za Habsburžane, ki so ga obdržali več let in potem prepustili sedanjim posestnikom DietrichSteincem. Ker so dobili uporniki veliko mest na Štajerskem v svojo pest in plenili po deželi, je sklical Friderik meseca junija l. 1470. veliki deželni zbor notranjeavstrijskih stanov v Velikovec, kjer so mu dovolili telesni davek, da bi se uspešno pripravil na boj z uporniki.

Friderik je poslal poslance k Baumkirchnerju, kakor Andreja Krivica, Krištofa Ungnada, Baltazarja Višprij-

skega¹⁾ i. dr., ki naj privabijo Baumkirchnerja v Velikovec. Baumkirchner je prišel v Velikovec, se pogodil s cesarjem in bil pomiloščen. Vsled novih homatij je zvalil Friderik III. Baumkirchnerja na dan 23. aprila l. 1471. v Gradec, ko mu je bil poprej zatrdil pismo, da se mu ne zgodi nič žalega. Baumkirchner je prišel res v Gradec, kjer so ga z zvijačo in s silo ujeli in še isti večer obglavili z Andrejem Greisseneckerjem.

Posestva obeh so pripadla državi; Greisseneckerjev sin je obdržal samo Stari Grad pri Svincu, ki je sedaj last grofov Christallnigov.

Grozna je bila beda, ki je v slovenskih deželah sledila krvavim domačim pobojem, v katerih so tolikokrat sirovi mezdniki s svojim poveljnikom vdrli v kmetske in meščanske hiše in pobrali, kar si je bil prihranil kmet ali meščan s trdim trudom. Poleg tega so divjali po deželi Ogrri in Turki ter trpinčili naše ljudi še huje. Izven domače, ogrske in turške vojne, bede in sile so pa pustošile kobilice kmetu polje ali pa mu je rušil grozen potres ljubi dom, po mestih je strašila grozna morilka, črna kuga. A poleg vseh teh nadlog so ubogi podložniki za Friderika III morali plačevati vedno višje davke, da je mogel najemati in plačevati vojake, sititi nenasitne graščake, utrditi mesta in gradove zoper Turke in Ogre. Niti hlapci in dekle niti berači niti otroci niso bili prosti cesarskega davka in vendar se niso nabrale potrebne svote. Vrhu vsega tega je moral delati kmet tlako za utrdbo mest, v katerih so bili meščanje varni kakor graščaki v svojih gradovih; njemu samemu pa v vojnih časih skoro ni preostajalo nič drugega, nego zbežati v gozde in jame med divjo zverjad.

Najhujša šiba za naše prednike so bili za Friderika III. Turki, ki so od l. 1473. devetkrat pridrli na Koroško. Do l. 1473. so pridrli Turki že desetkrat na Kranjsko, požigali in plenili grozovito po deželi; ter odvedli na tisoče jetnikov s seboj. Korošci so v teh žalostnih časih podpirali nesrečne

¹⁾ Baltazar Višprijski in brat njegov Žiga sta bila najbolj premožna plemiča na Koroškem; Baltazar je sezidal cerkev Sv. Jakoba v Beljaku in je tam tudi pokopan.

sosede in jim po svojih močeh pošiljali pomoč, ker cesar ni branil in deloma tudi ni mogel braniti svojih dežel zoper Turke. L. 1471. so poslali koroški stanovi čez Ljubelj in Jezersko na Kranjsko Krištofa Ugnada in Viljema Ostrovskega, ki pa sta prišla s svojimi vojaki prepozno.

Na državnem zboru v Avgsburgu l. 1473. je prosil Friderik III. nemške kneze, ukažati jim ni mogel ničesar da naj mu dovolijo 6000 vojakov za boj zoper Turke. Ker mu tega ni hotela dovoliti velika nemška država, je pozval v pismu koroške stanove, da naj se zberejo pod zastavo Viljema Ostrovskega in zasedejo oziroma zavarujejo vse poti preko Karavank na Koroško. Žal, da je prišel ta poziv prepozno, kajti že ponoči med 24. in 25. septembrom je pridrlo po Kokrski Dolini brez ovir 18000 konjikov in 9000 pešcev v Korotan pred Kaplo. Kažipot jim je bil ujeti Korošec Mihael Zwitter, ki so ga bili prisilili k temu.

Prestrašeni prebivalci so pobegnili na visoke pečine ob Beli, valili skale na sovražnika ter ubili 17 Turkov in 200 konj. To pa ni oviralo Turkov: drli so mimo Reberce, se razdelili pri Miklavcu na levo in desno, divjali, plenili, pustošili, morili in požigali po Junski Dolini ter se končno utaborili pri Pliberku. Na svojih hitrih in vztrajnih bosenskih in arabskih konjih so pri Mohljicah preplavali Dravo, požgali Babnjo in Ličjo Vas, drli čez Krko do Podkronosa ter puščali za seboj krvave sledove. Celo v Velikovec, kjer je bil ravno sejem, bi bili prišli, ako bi jih ne bila zapazila pravočasno neki Kamničan iz Kranjskega in neki kmet, ki sta podrla hitro komad mosta. V nedeljo, 25. septembra se je vzdignil glavni oddelek pri Pliberku, drvil, plenil in požigal mimo Velikovca, Celovca do Dholice, dočim so drli posamezni oddelki mimo Blatnega Grada čez hribe v Glinško Dolino, potem preko Št. Vida v ženski benediktinski samostan v Št. Juriju, kjer so ugrabili nekaj redovnic. Krvoželjni divjaki so divjali dalje mimo Ostrovice in Weissenburga v Vobre in od tam pri Velikovcu čez Dravo nazaj v Podjunsko Dolino. Nekateri oddelki so se vračali mimo Celovca, Vetrinja, Žihpolj, Medgorij, Radiš in Mohljic v Podjunsko Dolino. Povsod so požigali hiše, skrunili božje

hrame, pobijali ženske, starce in otročiče ter s seboj odvajali mlade ljudi obojega spola. V Celovec pribegli kmetje so gledali žalostno počenjanje neusmiljenih sovražnikov. Nekaj sto se jih je ojačilo ter planilo na sovražnika, da bi mu odvzeli plen. Pa žal, 90 kmetov so pobili dušmani ter spravili njih glave na kup na neki njivi ob Glini. Dne 29. sept. so se šele zbrali pri Pliberku ter z bogatim plenom odrinili mimo Prevalj in Guštanja na Štajersko.

Pet dni so Turki divjali po deželi in napravili ogromno škodo. Odvedli so zelo veliko živine in 2000 jetnikov. Ljudstvo je bilo obupano in deželni stanovi so v daljšem pismu naslikali grozodejstva, ki so jih bili učinili Turki v Korotanu. Tirjali so resno od cesarja, da naj jim pomaga, če ne, bode izginila sv. vera iz teh krajev. Energično so nastopili tedaj tudi kmetje, ki so l. 1474. v Volšperku zbranim stanovom sporočili odločno, da ne bodo plačevali urbarskega davka, če jim bodo nakladali davek zoper Turke in jih vendar ne odpodili. Kmalu na to je povabil Krištof Ungnad v imenu koroških in kranjskih stanov goriškega grofa Lenarta in štajerske stanove na zborovanje v Judenburg, kamor naj bi prišli tudi poslanci cerkvenih knezov iz drugih dežel. Na tem zborovanju naj bi se posvetovali, kako bi se uspešno ubranili turških navalov. Ali se je to zborovanje vršilo in kdaj, ni znano, pač pa so že v juniju l. 1474. divjali Turki po Labodski Dolini.

Šele koncem l. 1474. so zborovali notranjeavstrijski stanovi v Mariboru, kjer so sklenili, da se postavijo z vso močjo Turkom v bran, izrekli javno in tudi sporočili cesarju, da se ni čuditi, če je ljudstvo popolnoma obupano in če se misli izseliti na Laško ali pa se pridružiti Turkom, ako mu ne pomaga nikdo. Notranji avstrijski stanovi so sklepali marsikaj in tudi sklenili, a izvedlo se ni nič kajti v istem času, ko so zborovali stanovi v Mariboru, so divjali Turki po Kranjskem in odvedli 3000 jetnikov.

Spričo tolike nevarnosti se je vendar zganil slabotni vladar ter l. 1475. zopet sklical stanove na zborovanje v Maribor, kjer so določili splošni davek v obrambo zoper Turke in odbrali za vsako deželo poveljnike. Splošni davek,

tedenski vinar, so pobirali na Koroškem opat Vetrinjski, Krištof Ungnad in Baltazar Višprijski ter ga shranili v deželni blagajni. Za koroškega poveljnika so določili Jurija Ostrovrškega, za vrhovnega poveljnika Notranje Avstrije pa radgonskega glavarja Žigo Pollheima.

Z nabranim denarjem so najeli mezdnike in jih poslali najprej zoper Baumkirchnerjevega pristaša Urha Besniškega ter ga pokorili, potem šele zoper Turke, ki so požigali tedaj po Kranjskem in Spodnjem Štajerskem. Resnica je, da mezdniki niso šli z navdušenjem v boj in so šli s tistim, ki jih je plačal bolje, zato ni bilo pravih uspehov.

Navedena zborovanja notranjeavstrijskih stanov nam kažejo jasno, kdo je branil slovenske dežele krutih Turkov. Braniti so se morale same, akoravno je nemška država poleg tega zahtevala od njih še davek in vojake. Ako so prosili državo, da naj jim pomaga, so dobili češče odgovor: „Predaleč ste.“ Nemška država ni skrbela za Korotan, Štajersko in Kranjsko, kajti trpelo je le slovensko ljudstvo po deželi,¹⁾ dočim so bili nemški priseljenci in njih potomci varni za mestnimi zidovi in v gradovih. Nemške dežele so lahko napredovale v vsakem oziru; gojile so mirno znanosti in omiko, povzdignile obrt in kupčijo; njih mesta so se razvijala krasno ravno v onem času, ko sta stala ubogi Slovenec in Hrvat z orožjem v roki na straži, varovala svojo ožjo domovino in s tem zapadne in severne dežele turških divjakov, ali se skrivala v podzemeljskih jamah ali pa se ozirala iz taborov na vse strani, kje in kako bode prodrli kruti Turčin zopet v deželo. Tako so ovirali Turki več stoletij duševni in gmotni napredek pri Jugoslovanih in zato ni čuda, da so nas nadkrilili naši nasprotniki v gmotnem razvoju. Turki so morili naše pradede z orožjem in odvajali s silo krepke dečke in deklice v globoko Turčijo, naši sedanjí nasprotniki pa praznijo slovenske vrste, preziraje in teptaje državne in pedagoške osnovne zakone.²⁾

¹⁾ Še huje je trpela Hrvatska, „predzidje krščanstva“.

²⁾ Žalostno sliko o tem nam podaja šolstvo v slovenskem Korotanu, kjer se ne skrbi za pravo omiko in odgojo, ampak za rene-gatstvo in s tem za neznačajnost.

Dne 24. maja l. 1475. so se borili Korošci z drugimi Slovenci ob Sotli z veliko močnejšimi Turki, a bili poraženi. Med mrtvimi so bili: vitez Hodiški, dva Mordaksa, vitez Hornburški i. dr., med ujetniki pa Jurij Sokolski, Andrej Guštanjski in Juri Ostrovski. Za Jurija Šenka Ostrovskega so zahtevali Turki 4000 goldinarjev odkupnine. Predno so nabrali zahtevano svoto, je umrl Jurij Ostrovski v Bagnu pri Carigradu.

Koncem septembra istega leta je pridrlo zopet 4500 Turkov na Kranjsko; prodirali so proti Gorenjskemu in prišli do Radovljice z namenom, da uderejo čez Karavanke na Koroško; a Korošci so varovali vse prehode in Turki so ostali na Kranjskem dober mesec, ne da bi jih kdo pregnal in oviral pri ropanju in požiganju.

Jeseni l. 1476. je pripeljal Valumbeg Markučevič okoli 8000 Turkov na Gorenjsko ter drl z njimi mimo Kranjske Gore, Fužin, Trbiža in Vrat do Podkloštra. Trg Podkloštrom so požgali ter naskakovali samostan, ki so ga branili hrabro redovniki z opatom Tomažem. V samostanu se je 9. oktobra l. 1476. v dimu zadušilo 200 ljudi, ki so bili tja pribežali iz okolice. Nikdar se ni več opomogel trg od te nesreče, obubožal je in postal vas. Podvetrovom so preplavali Zilo, pri Perovi pod Beljakom pa Dravo ter se razdelili pri Wernbergu na dva oddelka. Prvi je divjal do Dholice in hitel potem ob Osojskem Jezeru mimo Trga v Krško Dolino. Mimo Žirovnice, Glodnice, Krke, Strassburga, Št. Vida in Ostrovice je drla ne velika četa čez Šent-Magdalensko Goro do Celovca in Krive Vrbe, kjer se je združila z oddelkom, ki je med tem časom požigal ob Vrbskem Jezeru, okoli Velikovca, Grebinja, Št. Pavla in Labuda.

Šentpavelski samostan je branil opat Ivan tako dobro, da se ga ni mogel polastiti Turek. Z mnogobrojnimi plenom — gonili so s seboj nad 2000 jetnikov — se je vračal ta oddelek mimo Trušenj proti Celovcu, kjer je požgal velikovško in vetrinjsko predmestje.

Šele 15. oktobra sta odšla združena oddelka mimo Grabštanja in Mohljíč v Podjunsko Dolino ter odkorakala mirno skozi nezavarovane soteske na Štajersko.

Tudi to pot je trpel največ slovenski seljan; njemu so uničili vse, kajti od Vrbskega Jezera do Velikovca je ostalo po deželi le malo hiš celih. Tedanji dholski župnik in kronist Unrest kliče po pravici: „Ali ni čudno, da so razsajali Turki toliko časa v tako malem številu po treh slovenskih deželah, ne da bi se jim postavil kdo v bran?“

Po teh žalostnih dogodkih so deželni stanovi zopet uգibali in premišljevali, kako bi se uspešno ubranili novih turških navalov. Poslali so poslance do vladarja, da naj jim pomaga, toda slabi vladar jim ni mogel, nemški državni zbor pa ni hotel pomagati, kajti Turki še niso napajali svojih konj v Lehu. Zato so morale slovenske dežele same misliti na obrambo. Koroški deželni zbor je naglašal tedaj splošni davek, ki so ga morali plačevati celo dekle in hlapci. Pol leta so pobirali splošni davek po deželi šentpavelski opat Ivan, Konrad Krivic in Henrik Sokolski. Zgradili so trdnjave pri Guštanju, na Malem Ljubelju, Korenu in zgradili pota iz Kranjskega v Korotan. Ostale novce so dobili stanovi za mezdnike.

Pobiranje splošnega davka ob slabih letinah pa je zbuјalo med ljudstvom nezadovoljnost posebno zato, ker je pošel ta denar hitro, in navadni ljudje so mislili, da se bogati z njihovimi žulji gospoda. Uprli so se nekateri očitno ter začeli organizovati kmetsko zvezo, kar je rodilo dve leti pozneje kmetsko vstajo ali punt na Koroškem. Zvezi na čelu je bil Peter Vunderlih, ki je poudarjal povesod, da je zveza naperjena zoper Turke. Ta zveza pa nikakor ni bila po volji deželnim stanovom, kajti ti so vedeli dobro, da so bili zakrivili marsikaj napram kmetskemu ljudstvu. Pritiskali so na vladarja, da naj vpliva na kmetski stan, da se pomiri.

L. 1478. so se zbrali kmetje pri Zili in v sosednjih krajih in napravili tudi zvezo ali „punt“. „Kmetska zveza je narastla kmalu tako kakor hudournik ob hudi uri,“ piše Unrest. Zasadili so v tla dva droga in privezali nanju počez gol meč; potem so stopili mož za možem pod meč, položili nanj prste in prisegli zvestobo „puntu“. Gorje mu, kdor ne bi bil hotel biti z njimi, gorje duhovnikom, ki ne bi bili

oznanili „punta“! Bežati so morali svečeniki in sodniki, mesto njih so pa volili kmetje kmetske sodnike ter nameščali sami župnike. Otresti so se hoteli vseh bremen. Za vsak okraj so si izbrali glavarja. Cesarjevemu povelju, da naj se razidejo, se niso vdali, nego so razširili svojo zvezo povsod.

Med tem, ko je vladala needinost v deželi, se je pripravljala njih skupni sovražnik na nov napad na slovenske kraje. Deželni stanovi niso poskrbeli za zadostno obrambo, zato pa je bilo leto 1478. najhujše za Korotan.

Turki so prišli tedaj s Primorskega v Korotan. Ker je bila pot čez Predel zavarovana, so preplezali strme skale pri Logu, vlekli konje na vrveh kvišku ter jih spuščali zopet od skale do skale v globočino. Z vrhov so valili skale na kristjane v dolini in jih tako pregnali. Prišli so po mnogem naporu 26. julija do Trbiža.

Pri Kokovem se je zbralo tri tisoč kmetov (puntarjev) pod kmetom Matjažem. Toda dan pred prihodom turške druhali je zbežala večina, ostalo je samo 600 mož. Turki so jih napadli zgoraj od vrha in spodaj od Zilice in jih posekali nekaj, nekaj pa polovili; ušlo jih je malo. S tem je bil tudi punt uničen. Še isti večer so Turki prišli do Vrat ter prestrašenim prebivalcem svoj prihod naznanjali z ognjem in mečem. Drugega dne, 27. julija, je drvil oddelek Turkov preko Bistrice k Zili, kjer ljudje, zanašajoč se na deželno obrambo, niso bili pripravljeni na napad. Požgali so trg Šmohor ter divjali dalje do Mute. Še danes kaže napis na cerkvi sv. Danijela, kako so gospodarili tedaj Turki po onih krajih. Pri Kočah so se obrnili proti severu do Zgornjega Dravograda ter tam pokazali prvič, kar so občutili že večkrat južni prebivalci.

Drugi oddelek je drl skozi Čače in Čajno v Plajberk in od tod k Dravi, kjer je požgal trg Špital, in potem po Jezerski Dolini v Sovodje, Maletinje in Kremnico. Od tega oddelka se je ločila druhal, ki je razsajala okoli Milštatta, kjer so se nemški vitezi sv. Jurija poskrili kaj neviteško. Od Milštatta je drvila druhal skozi Cirkno do Blatnice in proti Tamswegu

do „Krvave Planine“. Od Milštatta so obiskali Krško Dolino, Grobniško Polje, Glinsko Dolino in se z mnogobrojnimi plenom zbrali na Gosposvetskem Polju, od koder so se pomikali mimo Vrbskega Jezera v glavni tabor na Zilo pri Beljaku. Tja so se vračali tudi oddelki iz gornje Dravske Doline.

Mimo Beljaka so korakali 29. julija skoro ves dan z nagrabljenimi plenom in nesrečnimi jetniki. Strahovito je trpela tedaj beljaška okolica. Vsako selo, vsako jamo v hribih, kjer so bili skriti kristjani, so iztaknili, ujeli živino po planinah, pomorili ljudi ali pa jih tirali s seboj v verigah.

Z Zile so poslali ujetega kmeta v Beljak vprašat, če bi hotel kdo rešiti ujete kristjane. Dne 1. agusta je poslal beljaški sodnik, Ivan Höchsteter, dva moža v turški tabor, da bi se pogajala za jetnike. Zaradi previsoke odkupnine so se razbila pogajanja, pač pa so obljubili Turki, da bodo prizanesli vasi in cerkvi na Zili, če jim pošljejo Beljačani tovor vina, voz kruha in 20 cekinov. Zasmehovali so Turki kristjane: „Vi nimate pravega boga, imate le lesene bogove in podobe, ki vam ne pomagajo v sili! Kaj dela Vaš vladar? Imate sicer dovolj knezov, ali nobenega ni, da bi zapodil nas iz dežele.“ Naslednjega dne so se vzdignili Turki rano, zapalili vas in cerkev, umorili beljaška poslanca ter se valili ob Dravi v Podravje in od tod v Rož. Tu ni prizanesel Turek nobenemu selu, nobeni cerkvi in hiši na planem, nobeni koči na planinah. V Št. Jakobu se je zbralo okoli cerkve 300 ljudi, med njimi 90 mož, ki so se branili pol dneva hrabro, a se naposled, utrujeni in upehani, vdali proti zagotovilu, da lahko odidejo, če jim prepuste svoje imetje. Kljub temu so Turki hrabro posadko deloma pobili, deloma ujeli, požgali pa tudi cerkev in vas Podgrad. Istotako so divjali v Podgorjah in Spodnjem Rožu. Iz Mohlič so se vračali posamezni oddelki nazaj k Zili, v Podravje, Rož in celovško okolico, dobro vedoč, da se bodo povrnili ubegli prebivalci k svojim bivališčem, če bodo slišali, da je že odšel kruti Turčin. Tako so jih ujeli še mnogo in jih tirali s seboj.

Z 10000 jetniki se je valila kruta druhal šele 15. avgusta po Podjunki Dolini skozi Štajersko in Hrvaško, kjer jih je, kakor trdi Unrest, napadel in uničil hrvaški grof Petar Zrinjski ter rešil jetnike.

Kako izvrstno so opravljali svoj divji in neusmiljeni posel, sklepamo iz tega, da so l. 1478. s seboj gnali 500 duhovnikov in da ni bilo videti v Rožu od Rožaka do Mohljic več nego eno kočo, en skedenj in eno sušilnico.

Zgodovinski viri nam ne pripovedujejo o nobenem hrabrem činu tega ali onega viteza; viri bi gotovo ne molčali, če bi se bil l. 1478. kdo postavil zoper krute Turčine. Prepustila je gospoda v svojih trdnih gradovih in mestih zopet ubogega trpina žalostni usodi. Gotovo ji je bilo po volji, da so pobijali Turki po njenih mislih uporne kmete, kajti takoj, ko je čutila gospoda, da je odnesel pete Turek, je prišla iz svojih dobro utrjenih gradov in mest ter iztikala za uporniki ali puntarji. Oni, ki jim je bil prizanesel turški meč, so sedaj krvaveli pod mečem svojih gospodarjev, ne da bi se bili ti-le prepričali, kdo je pravzaprav vzrok nezadovoljnosti med kmetским ljudstvom.

Dolgo so še pozneje kazali v Ortenburgu, Vetrovu, Landskronu, Leonštajnu in Ostrovici ječe, kjer so zdihovali in umirali slovenski kmetje-mučeniki.

Poleg Turkov so l. 1478. poljske pridelke uničevale nebrojne kobilice, ki so priletele z Ogrskega čez Štajersko v Korotan. Ljudstvo, stiskano od vseh strani, se je oglašalo ter zahtevalo, naj se stori vendar kaj, da se zabranijo take nesreče, toda zaspani cesar Friderik III. ni ukrenil nič, da bi se pomagalo nesrečnim prebivalcem, pač pa se je zapletel l. 1480. v boj z ogrskim kraljem Matjažem.

Povod so temu boju dale razprtije cesarja Friderika s solnograškim nadškofom Bernardom, ki je ogrskemu kralju prepustil vse svoje gradove in mesta v Korotanu za bivališča njegovim vojakom. Ogrski poveljnik Ivan Haugvic je pridrl v deželo, posedel Breže, Stari Grad in Taggenbrun, dočim se je poveljnik Černahora polastil Sovodja, Maruš pa Saksenburga.

Iz teh utrjenih krajev so pustošili Ogrci cesarjeva in njegovih podvržencev posestva. Vladarjev namestnik Bertold Mager, krški škof Lovro, Kolnici in Višprijanci so se pa polastili nekaterih mest solnograškega nadškofa in pustošili nadškofova posestva.

Ravno tedaj, ko je najhuje divjal boj med vladarjema, ki bi morala braniti nesrečno deželo in ljudstvo Turkov, so privihrali Turki v Korotan, preplavali Dravo pri Mohljicah, drli mimo Velikovca, Trušenj in Ostrovice na Grobniško Polje in dalje na Gornje Štajersko, od koder so se vrnil v Labodsko Dolino, na Gosposvetsko Polje in v Rož.

Ker se je mnogim nesrečam l. 1480. pridružila še kuga ali „črna smrt“, imenujejo kronisti to leto kot posebno nesrečno za koroške prebivalce.

Po odhodu Turkov so prišli Ogrci iz utrjenih gradov in mest ter začeli zopet pleniti in divjati po deželi. Ravno tako so razsajali Friderikovi mezdniki in plenili, kjer se jim je ljubilo. Trpeli so pa zopet največ prebivalci po kmetih. L. 1482. so se potegnili deželni stanovci za mir, ki ga jim je dovolil ogrski kralj Matjaž proti znatni odškodnini.

Naslednje leto, 16. oktobra so pridrli zopet Turki v Korotan, plenili po Podjurski Dolini, a zapustili kmalu deželo zato, ker jih je bilo prišlo že malo na Koroško. Na povratku v globoko Turčijo so jih ob potoku Onavici na Hrvatskem napadli združeni Hrvatje in Slovenci, jih potolkli popolnoma, jim vzeli plen ter rešili okoli 10000 jetnikov. Vsled tega poraza so imele slovenske dežele nekaj let mir pred grozovitim Turkom, niso pa mirovali privrženci krepkega ogrskega kralja Matjaža in slabega avstrijskega vladarja Friderika III.

Na Koroško se je povrnil mir šele leta 1490., ko je umrl kralj Matjaž. Kralja Matjaža je ohranil slovenski narod v idealnem spominu; Matjaž mu je bil sicer sovražnik kot ogrski kralj ali vendar vzor junaštva, za kar nam priča koroški pregovor: „Kralj Matjaž, zlata doba naša.“¹⁾

¹⁾ S tem je hotel reči v onih žalostnih časih narod: „Če dobimo takega vladarja, kakor je kralj Matjaž za Ogre, potem bomo živeli mirno in zadovoljno.“

Megiser in Valvasor trdita, da so prišli Turki l. 1493. zopet v Korotan, divjali po Rožu in Zili, a prebivalci so se zbrali ter jih pri Veliki Vasi nad Beljakom tako potokli, da niso več prišli v večjem številu na Koroško.¹⁾

Dne 19 avgusta l. 1493. je umrl v Lincu Friderik III., star 78 let. Njegovo vladanje ni bilo srečno za Korotan. Dežele niso mučile samo razne bolezni in nesreče, trpela je največ po grozovitih turških in ogrskih navalih, kar bi bil moral preprečiti Friderik III., če bi bil krepak vladar. Ko so ga 5. dec. spremili k večnemu počitku v štefansko cerkev, je bil Korotan častno zastopan po svojem plemstvu.

NOTRANJE IN KULTURNE RAZMERE V SREDNEM VEKU.

S smrtjo Friderika III. se začenja za Korotan nova doba; zato je potrebno, da se ozremo še enkrat v srednji vek ter premotrmo razne izpremembe in stanje narodne izobrazbe.

Za Korotan in za Slovence to razmotrivanje ni veselo, kajti zadrževale so našo deželo različne ovire v napredku; mnogo je trpel Korotan za preseljevanja narodov po raznih sovražnih navalih, domačih prepirih in posebno koncem srednjega veka po Turkih.

Dokler so bili Slovenci svobodni, dokler niso prišli pod bavarsko-frankovsko in pozneje čisto pod nemško oblast, so imeli vsi enake pravice, siromaki in bogatci, moški in ženske. Veljali so pri njih posebni pravni običaji; imeli so posebno slovensko poljsko mero, da ča jim je bila odmerjena začetkoma po slovenskih običajih in imeli so svoj denar. Ko pa je došel Slovenec pod tujo oblast, je postal rob nemških gospodarjev, ki so postavili pravice samo zase. To robsko stanje je bilo tako splošno, da so rekali: „V sužnosti žive Sloveni“ in da je ime slovenski in slovanski (sclavus) pomenilo naravnost sužnja. Godilo se jim je slabše nego

¹⁾ Kronist Unrest ne ve nič o tem; pač pa spominja na turški naval l. 1492/93. krasna slika v St. Janžu v Rožu.

nemškim nevoljnikom, kajti tem je bil gospodar vendar človek istega naroda, rojak, z njim so se mogli zgovoriti neposredno, slovenskemu robu pa je ostal le „Nemec“ ali človek, ki ga ni razumel Slovenec. Čutila sta gospodar in rob, da sta si tujca. Zato si gospodar ni bil v svesti grozovitosti, zapisane v mitninskem cenovniku: „Od žrebca in sužnja, ko se priženeta iz slovenskega kraja na sejem, je plačati isto mitnino kakor za kobilo in hlapca.“

Seveda se ni godilo vsem enako hudo; ako je bil gospod dobrosrčen in rob spreten delavec in zanesljiv gospodar na odkazani mu zemlji, se mu je godilo skoro tako kakor svobodinom. Marsikateri nevoljnik je imel sam nevoljnike in mnogi so prejeli od gospodov svobodo ali pa so se odkupili sami. Posebno zveličana Hema se je ravnala po nauku, da stori Bogu ugodno delo, če osvobodi sužnja. Mnogi nevoljniki so zbežali v mesta in trge in bili čez leto in dan prosti. Tisti sužnji, ki so jim bili gospodarji izročili kmetije v oddaljenih krajih, niso posebno čutili gospodarjeve roke.

Po fevdni upravi, ki so jo bili uvedli Franki po Korotanu, je smel kralj svobodno razpolagati s podjarmljeno zemljo in jo podeljevati, komur je hotel. Dočim je bil kmet na Goriškem večinoma pravi lastnik svoje zemlje, brez tlake in je plačeval le dačo ter pasel svoje črede po planinah, je bil slovenski podložnik v Korotanu v veliko manj ugodnem položaju nego nemški; kajti malokateri Slovenec je bil tak lastnik, da je smel prodati svoje posestvo ali pa ga izročiti otrokom kot dediščino brez dovoljenja „gospo-ske“. ¹⁾

Vojaško dolžnost je uredil že Karel Veliki. Kadar je šlo za obrambo ali državno vojno, je veljala splošna vojaška dolžnost (v mejnih krajih vedno). V mirnih dobah pa

¹⁾ Sloveči nemški pesnik in pisatelj Herder piše o Slovanih („Ideen“ 16. knjiga, 4. poglavje.): „Slovani niso bili nikdar taki razbojniki kakor Nemci, temveč so ljubili mir, obdelovali zemljo ter redili veliko živine. Zaradi njihovega miroljubja so jih podvrgli drugi narodi, toda nobeno ljudstvo se ni tako pregrešilo nad njimi, kakor Nemci. Nesreča je pač hotela, da je moral imeti ta mirni narod za sosede Nemce in Tatare.“

se je ravnala vojaška dolžnost po velikosti posestva. Izvrševal jo je vsak podanik in svobodni posestnik, ki je imel vsaj tri pluge zemlje.¹⁾ Manjši posestniki pa so se združili tako, da so dajali za vsake tri pluge po enega moža. Tako je hotel ohraniti Karel Veliki kmetski stan, toda brez uspeha. Kraljeve uradnike so bogataši podkupovali, da so jih izpuščali in oproščali vojaščine, ter nalagali vsa bremena vojaške službe ubožnejšim, to je kmetskim posestnikom in prostim zadrugam. A tudi dotle, svobodni bi se bili radi iznebili vojaške službe in so zato rajši izgubljali svobodo ter se vdajali v varstvo in podložnost plemenitašem, katerim so prepuščali dobrovoljno svojo posest. To je bil važen vzrok, zakaj je tako naglo ginila osebna svoboda ljudstva in naraščala posest in moč tuje gospode.

Ko so po alpskih deželah zavladali Habsburžani, so z njihovim dovoljenjem imele oblast nad kmeti gosposke, t. j., samostani, škofje, grofje, vitezi in tudi mesta. Gosposki je moral kmet priseči pokorščino s „telesom in imetjem“ v vseh stvareh. Gosposka je postavljala kmetom sodnike. V gradovih so bile pisarne, kamor je moral priti seljan, če je hotel podedovati očetovo posestvo, prodati ali kupiti kaj zemljišča; v graščinah je plačeval pristojbine ali kupna in ženitvena pisma in za „poklon“, v gradovih so bile temnice, kamor so zapirali nepokorne kmete in hudodelce in jih kaznovali z vklepanjem v verige, s palico in postom.

V vsaki vasi je bil župan, ki je sporočal ljudem povelja gosposke in pobiral nekatere davke. Ako je imel srce za ljudstvo, je branil pravice sosedov, njih imetje, svobodo in življenje nasproti gosposki in njenim oskrbnikom. V gotovih časih je sklical sosede na zborovanje, na katero je prišel tudi sodnik ali pa njegov namestnik; prečital je kmetom, ki so prišli v burnih časih oboroženi, njih dolžnosti in pravice, red na cesti, v vasi, v gozdu i. t. d. Župan je po-

¹⁾ Plug, grunt je Nemcem in Slovencem podlaga zemljiščne mere. Kot plug je štelo 30 oralov ali „johov“ (juter). To je toliko, kolikor more obdelovati in porabljati kmetska družina. Mali plug je obsegal 15 oralov. Iz te razdelitve so nastali gruntarji, polgruntarji in četrtgruntarji.

slušal tožbe ter razsodil manjše prestopke in prepire. Pomagalo mu je dvanajst veljavnih mož soditi po stari navadi: bili so njegovi zapriseženi možje ali porotniki.

Habsburžani so znatno razširili svoje pravice po Korotanu s tem, da so sklepali pogodbe z raznimi cerkvenimi in posvetnimi knezi. Posledica teh pogodb je bila večkrat, da so dobili Habsburžani od freisinških škofov in solnograških nadškofov različne fevde v Korotanu in podedovali po izmrtju posvetnih knezov in grofov njih posestva.

Številno plemstvo je imelo dokaj dednih posestev ali alodov in posojenih posestev ali fevdov. Ubožnejši plemiči so večkrat stopali v službo pri bogatih plemenitaših, škofih, vojvodu in drugih dostojanstvenikih; od njih so dobili fevde in se imenovali vazali, dvorniki ali ministeriali, ki pa niso bili v začetku svobodni. Plemenitaši in pozneje ministeriali so bili pod sodno oblastjo fevdnega gospoda, ki se je posvetoval ž njimi na skupščinah. Skupščine je sklical deželni knez in podeljeval pri tej priliki plemstvu posebne svobode in pravice. Iz takih skupščin se je izcimil deželni zbor, v katerem so bili spočetka le plemenitaši, pozneje pa tudi prelatje in zastopniki vladarjevih mest.

Deželni zbor se je sklical prvotno le izvanredno zaradi dovoljenja davkov in zaradi zakonodajstva. Sčasom se je pa razširil delokrog deželnega zbora in s tem tudi vpliv deželnih stanov. Deželni knez je imel pravico, zastopati deželo proti inozemstvu, je bil višji poveljnik v vojni, najvišji sodnik; sprejemal je prisego zvestobe, podeljeval plemstvo in odlikovanja, razpolagal z deželnimi posestvi in premoženjem ter bil fevdni gospod vsega zemljišča. Deželni stanovi so dovoljevali davke in deželno brambo, se udeleževali zakonodajstva in deželne uprave. Poseben stanovski odbor je izvrševal sklepe deželnega zbora.

Od l. 1410. so zborovali koroški, kranjski in štajerski stanovi na skupnih deželnih zborih, ki so jih imenovali „velike deželne zборе“. Na velikih deželnih zborih sklenjeni zakoni so se imenovali libele ali deželna pisma. Važne libele so zabeležili v deželnih potrditvah.

Deželne stanove je skliceval vladar navadno zato, da dovolijo potrebno podporo za vojno. Stanovi so sklicali deželni zbor: na prvi klopi so sedeli škofje, opatje in prošti (prelatje), na drugi knezi, grofje in baroni (gosposka klop), na tretji vitezi in drugi mali plemiči (viteška klop), na četrtri, prav zadaj v dvorani, so sedeli zastopniki mest, ki jim je bil deželni knez sam gospodar.

Veliki deželni zbor je zboroval l. 1470. v Velikovcu; predsedoval mu je Friderik III. sam. Zbrane stanove je izkušal vladar ali pa njegov namestnik prepričati o velikih nevarnostih in o njih dolžnosti, da morajo braniti domovino s krvjo in blagom; toda ukazati jim ni mogel ničesar, ker so imeli svoje stare pravice. Vdali so se stanovi navadno po dolgotrajnem pogajanju in dovolili, ali da mora sleherni član oborožiti toliko in toliko vojščakov, ali da mora priti vsak vitez s svojimi hlapci, kadar ga pozove deželni vladar, ali mora vsak deseti kmet prijeti sam za orožje in vsakih pet kmetov oborožiti in hraniti šestega moža, ali vsaka hiša poslati po enega borilca (črna vojska) in sleherni stanovalec plačati — ne izvzemši niti otroke, posle in berače — na teden nekaj beličev „turškega davka“.

Kljubu tem določbam se je zbralo navadno le malo bojevalcev in še ti so prišli večkrat prepozno ali pa so zbežali pred neusmiljenimi sovražniki. Saj kmet ni bil vojak! Usodno je bilo tudi to, da je bila v tem času vsaka dežela politična enota; bojevali so se Štajerci za svojo domovino, takisto Korošci, Kranjci in Primorci. Le malokdaj so se zvezali Slovenci in Hrvatje ter slavno premagali Turke. Zato so bile skoro vse krvave bitke nesrečne za naše pradede in le redke so bile naše zmage. Uspešno obrambo je oviralo tudi nasprotje med posameznimi sloji.

Stanovska korist je bila koncem srednjega veka vsakemu stanu v čisljih; poznali niso dobro resnice, da je le v slogi moč; niso se trudili za blaginjo skupne domovine ali vsega naroda in vedeli niso, da ima vsak stan iz celokupne blagovitosti več dobička nego iz zatiranja drugih stanov. Gospoda je brezobzirno zatirala kmeta in kmet se ji je uprl baš tedaj, ko so napadali deželo Turki. V nasprotstvu

sta živela kmet in meščan; kajti meščan, varen za mestnim obzidjem, je gledal ravnodušno, kako je mrcvaril Turek trpina-seljaka in mu uničeval blago in imetje. Nikakor se ne moremo čuditi, če se je pri takih razmerah polastila kmeta ogorčenost napram drugim slojem in naposled taka obupnost, da je začel misliti, bi li ne bilo bolje, če zapusti domovino ter si poišče varnejši dom ali pa se celo vda — Turku. Poleg turške in drugih nadlog so ga teple še strašne prirodne nezgode. Imel je zato nesrečni seljak posebno vzrok, da je vzdihoval in molil: „Kuge, lakote in Turkov otmi nas, o Gospod!“

Izmed raznih upravnih delov sta bila v srednjem veku denar in davkarstvo najvažnejša. Krožili so tedaj različni novci po Korotanu, kakor: cekin, denar in sold, ogrski zlati goldinar, oglejski vinarji, marke i. dr.

Menjal se je denar večkrat in se tedaj tudi poslabšal ter s tem oviral kupčijo, ker so se z menjanjem bavili navadno sebični mešetarji. Da bi uredil denarstvo, je Rudolf IV. l. 1359. na novo uredil denarstvo; po tej uredbi so bile enote: marka, goldinar in vinar. Propadlo je denarstvo pozneje zopet za Friderika III., ki je dal pravico, denar kovati, tudi zasebnikom, ki so ga pa navadno poslabšali. Prišli so v deželo ponarejevalci denarja, ki so oškodovali mnogo ljudi, posebno kmetov; ti so morali jemati novce, kakoršnekoli so jim dali, dočim je zahtevala gosposka od njih le „dobrih“ novcev; če jih ni imel kmet, je moral odšteti veliko večjo svoto v drugih novcih.

Davkarstvo v srednjem veku še ni bilo urejeno. Ločili niso še državnih dohodkov od osebnih vladarskih. L. 1402. so uvedli poseben dohodninski davek, in sicer se je plačalo po dvanajst vinarjev od vsakega funta. Plačevati so morale slovenske dežele v času različnih vojn tudi mnogo izvanrednih davkov. Davkarstvo je šele uredil Maksimiljan in po innsbruških libelah so dobile naše dežele poseben računski urad, ki so mu bili v posameznih deželah podrejeni vice-domi; ti so oddajali deželne prebitke računskemu uradu.

Sodstvo so imeli v deželi deželni knezi, deželni stanovni in nekatera mesta. Tedanji avstrijski pravni red se

nahaja v listini, ki sta jo izdala l. 1338. Albreht II, in Oton Veseli. Nižje sodstvo nad kmetskim ljudstvom so imele graščine.

Zgodaj so se na Koroškem udomačili židje. Pečali so se s kupčijo, z meničnim poslom, oderuštvo in bili zaradi tega zaničevani in preganjeni. Albreht II. in Oton Veseli sta jim zapovedala, da ne smejo od posojenega funta jemati več obresti nega tri vinarje na teden, in Albreht III. jim je zabranil trgovino z zlatom in srebrom ter menjanje denarjev.

L. 1461. ustanovljena ljubljanska škofija je dobila v Korotanu župnijo Sv. Nikolaja v Beljaku (sedanja frančiškanska cerkev) in Št. Mihel pri Pliberku. L. 1469. so ustanovili v Milštat u red nemških vitezov sv. Jurija, ki so imeli nalogo, braniti habsburške dežele Turkov. Nosili so belo obleko z rdečim križem. Pravih uspehov ni imel red, kajti „hrabri“ vitezi so se, kakor sem omenil, ob prihodu Turkov skrili za trdno obzidje ter prepustili ljudstvo krutim Turkom.

Posebne zasluge za redovniško življenje in za ustanovitev krške škofije si je pridobila zveličana grofinja Hema. Zaradi tega se je trudil krški škof Urh III., da bi jo priglasili za svetnico. L. 1466. je duhovniška komisija preiskala listine in druga poročila o njenem življenju ter poročala v Rim. Te zadeve niso rešili v Rimu zato, ker Korotan ni mogel v hudih turških časih plačati 400 cekinov za stroške, ki bi jih povzročilo proglašenje grofinje Heme za svetnico. Za „zveličano“ jo časti še dandanes sv. cerkev.

Šolstvo, ki se je razvilo šele po iznajdbi knjigotiska, je bilo v srednjem veku v samostanih, mestih in nekaterih trgih. Znana je bila šola v Krki, ki so jo pohajali plemenitaški sinovi, in šola v Beljaku, na kateri je poučeval kemik in zdravnik Theophrastus Paracelsus. 1493 - 1871

Med učenjaki je slovel tedaj poleg opata Ivana Vetrinjskega zgodovinar Jakob Unrest, rodom Slovenec, ki je umrl l. 1500. kot kanonik Podkrnosom in župnik na Dholici nad Vrbskim Jezerom. Spisal je v nemškem jeziku tedaj zelo razširjeno avstrijsko kroniko do l. 1499. Odločno graja v tej

knjigi početje deželnih stanov in slabotno vlado neodločnega Friderika III.

Koncem 13. stoletja se je pri cerkvenih stavbah vršil prehod iz romanskega sloga v gotiškega. Dobile so cerkve drugo lice, šilaste loke nad vrati in na svodih, imajo pa še težke in mogočne stolpe. Take cerkve so: Gosposvetska (l. 1420.), v Svečah pri Brežah (1441), na Bistrici pri Svincu (1446), pri Sveti Krvi (1483), v Gradežu, v Beljaku, Dobrli Vasi i. dr. V gotiškem slogu so izdelovali cerkveno opravo. Kako lepo so to umeli, nam priča mojsterski izrezljana cerkvetica za svetinje v Mohljičah, ki jo pa sedaj hranijo na Dunaju.

V srednjem veku so povzdignili rudarstvo. Kopali so tedaj še zlato v Turah in pod Pastarico; svinec so kopali v Črni, Pliberku, Slovenjem Plajberku in v Plajberku pod Dobračem. Že l. 1495. je postavil na Zilici Jakob Fugger iz Augsburga čistilnico za svinec. Železo so kopali v Hüttenbergu, Waldensteinu, Kapli, Kremnici, Fužinah in Žvabeku. Sol so uvažali najbolj iz Solnograškega.

Še dokaj dobre ceste so pospeševale obrt in kupčijo z Italijo, kamor so izvažali preko Beljaka zelo veliko železa. Akoravno je bil slovenski jezik v srednjem veku na Koroškem splošno običajen, rabil je vendar le ljudstvu po deželi za medsebojno občevanje. V cerkvi je vladal latinski jezik, med plemstvom pa nemški.

Šele ko so videli, da se ljudstvo navzlic strogim poveljem in kaznim ne more priučiti latinskim molitvam, je sklenil zbor v Mogonciji l. 813., da naj moli ljudstvo najpotrebnejše molitve v materinščini. Ta določba je povzročila, da so začeli prevajati na slovenski jezik molitve in razne obredne formule, ki jih je moralo znati ljudstvo. Nastali so freisinški spomeniki (ki obsegajo očitno izpoved, homilijo ali opominjanje pred izpovedjo in izpovedno molitvico), kakor kaže narečje, na Koroškem¹⁾ ali pa jih je pisal kak

¹⁾ Primeri „Izvestje celovške gimnazije 1905/6: Die Ortsnamen des Gerichtsbezirkes Ferlach“. Prof. Scheinigg dokazuje na podlagi stare pisave za Sveče „Zwenkach“ in „Zweckach“, da je pisec freisinških spomenikov bil Korošec, ker se v spomenikih nahajajo sorodne

Karantanec v devetem ali desetem stoletju v Freisingu na Bavarskem.

Našli so jih leta 1807. v knjižnici v Münchenu, kamor so bili došli iz cerkvenega arhiva mesta Freisinga. Učeni jezikoslovec Kopitar jih je izdal in imenoval po pravici „Karantanske spise“.

V 15. stoletju je nastal celovški rokopis, ki ga hrani v Celovcu zgodovinsko društvo in je pisan z nemškimi črkami ter obsega na eni strani „oče naš, češčeno Marijo in vero“, na drugi strani pa z mlajšo pisavo navadna krstna imena onih oseb, ki so ustanovile in vzdrževale Marijino bratovščino v Ratečah na Gorenjskem z letno številko 1467.¹⁾ V jeziku kaže celovški rokopis značaj sedanje gorenjščine in sedanjega rožanskega narečja ter se odlikuje od drugih po tem, da je ohranil aoristove oblike.

oblike: choku, crisken. Prim. pa novejša raziskovanja, n. pr. uvod v Vondrákovi izdaji spomenikov. Čisto „korotanski“ pač spomeniki po jeziku niso.

1) Slovenci so zahajali radi na božjo pot v Rateče, kakor tudi k Sv. Ivanu pri Devinu, v Solnograd, v Cahe, v Čedad itd.



NOVI VEK.

MAKSIMILIJAN I. (1493—1519).

Friderikov sin Maksimilijan, ki je bil voljen nemškimi kraljem že l. 1486., je po očetovi smrti združil vse habsburške dežele in pridobil po svoji soprogi bogate burgundske pokrajine. Trudil se je na vse načine, da bi si opomogle njegove dežele od mnogoterih udarcev, ki so jim jih bile prizadejale različne vojne. Nastopil je krepko za obrambo južnega svojega ozemlja proti Turkom in brzdal premogočne viteze. Sklical je zaradi tega l. 1495. veliki deželni zbor v Maribor, kjer so se posvetovali o preteči turški nevarnosti. Na Ostrovschem Gradu je dal napraviti močno orožarno.

Na prošnje deželnih stanov je l. 1496. izgnal iz Korotana žide, ki so se vedno gosteje naseljevali po deželi. Odškodovali so cesarja deželni stanovi za davke, ki so jih poprej plačevali židje, ter mu dali 4000 goldinarjev. Tudi solnograški nadškof je tedaj s svojega ozemlja izgnal žide, trideset let pozneje pa bamberški škof.

L. 1498. je ustanovil v Innsbrucku skupno vlado za vse avstrijske dežele in uredil davkarstvo s porazumljenjem deželnih stanov, l. 1501. pa še posebno vlado za Zgornje in Spodnje Avstrijsko, Štajersko, Koroško in Kranjsko, kmalu na to pa pošto med Dunajem in Bruseljem.

Dne 12. aprila l. 1500. je umrl bistriško-goriški grof Lenard v Liencu. Vsled starih pogodb je dobil Maksimi-

lijan grofijo Pusto Dolino z mestom Liencem, ki je tvorila do tedaj del Korotana, priklopil jo Tirolski in dal Korotanu meje, ki jih ima še dandanes na zapadu (1500).

Veliko žrtev je zahtevala dvanajst let trajajoča benečanska vojna (1507); ni se sicer izvojevala^{na} koroških tleh, pa je vendar morala dežela veliko prispevati v denarjih ter pošiljati mnogo vojakov.

Pred benečansko vojno in med njo so bili po slovenskih deželah l. 1503., 1513. in 1514.—1516. nevarni kmetски upori ali punti. Vzroke puntom moramo iskati v žalostnih družinskih razmerah, v pomnoženju in povišanju bremen, ki so jih nalagali graščaki svojim podložnikom. Vsled turških navalov, ki so od prebivalstva zahtevali mnogo žrtev zaradi obrambe, je postala dežela vedno siromašnejša; skrčilo se je število prebivalcev, ker so jih pomorili ali pa odgnali Turki; marsikatera kmetija je bila zapuščena in neobdelana. Tudi benečanska vojna je pomnožila siromaštvo v prebivalstvu, ki je bilo jako nezadovoljno z vedno večjimi davki. Trgovina je bila zaprta proti morju na škodo kmetom, ki bi bili lahko kaj izkupili. Maksimilijan I. je iznova prepovedal kupčijo po kmetih in naseljevanje kmetov po mestih.

Prepovedal je cesar, hoteč ohraniti gozde, da ne smejo kmetje več tako brezskrbno pokončevati gozdov kakor do tle; prepoved je bila iz splošnih ozirov umestna, a zadela je kmete hudo, ker se je odsle množila divjačina ter jim delala škodo in ker so jim bili sedaj vedno za petami lovci in logarji.

Pritožbe podložnih kmetov niso izdale nič; cesar bi bil rad pomagal, pa ni mogel, ker so imeli veliko oblast deželni stanovi, tem pa ni bilo mar, da bi se odpravile krivice, ki so jim bile le na korist. Tožili so kmete pri cesarju, da so nepokorni in da se je bati splošnega punta; tlačili, žulili so dalje kmete, pomnoževali svoje dohodke z novimi davki, tlako in drugimi zahtevami ter jih tako prisilili sami k uporu. Celo tam, kjer so uničili Turki setev, so nekateri graščaki zahtevali desetino od svojih podložnikov. Tožili so kmetje, da se pobirajo davki krivično po dvakrat

in celo trikrat na leto in da se jim nalaga preveč tlake, ki jim še za kosilo ne pusti časa.

L. 1515. je nastala velika buna, ki se je razširila po vsem Slovenskem ter se imenuje zato „slovenski kmetijski punt“. Vzajemni klic vseh upornikov je bila „stara pravda“, t. j., zahtevali so podložniki, da odneha gospoda od vseh terjatev, kar jih ni bilo zapisanih od starodavnega časa.

Kmetje so se pritožili najprej pri cesarju na zborovanju v Augsburgu, a cesar jih je opominjal, da naj ostanejo mirni, in jim obljubil, da ukaže gospodi, naj jih puste pri „stari pravdi“. Toda cesarjeva beseda ni izdala nič; gospoda se niso hotela ukloniti. Ker niso odpravili krivičnih bremen, so se uprli kmetje in prisilili šentmartinskega kaplana v Labodski Dolini na binkoštni ponedeljek l. 1515., da je oznanil v cerkvi, naj se zberejo kmetje dne 1. junija v Pustrici in slišijo cesarjeve naredbe, ki je naklonjen kmetškemu stanu.

Nad 3000 kmetov se je zbralo v Pustrici; ustanovi l so zvezo, postavili si na čelo Krištofa Grosa in Jurija Mura ter se združili s kmetškim puntom, ki je štel po Korotanu, Štajerskem in Kranjskem nad 20.000 članov.

Koroški punt je imel svoje središče v Rojah, odkoder je pošiljal po deželi pozive, češ, da se zavzemajo samo za „staro pravdo“ in ne mislijo storiti nikomur nič žalega. Punt se je razširil hitro po Podjurski Dolini, Rožu, Zilji, okoli Št. Vida, Hüttenberga in v Krški Dolini.

Gospoda niso držala križem rok; obrnili so se marveč do cesarja, ki je poslal poslance na Koroško, da pomirijo kmete. Poslanci so poslušali pritožbe kmetov in obljubili, da jim pomore cesar in ukaže graščakom, naj se ravnajo po stari pravdi. Opomnili so kmete, da naj odložijo orožje in se razidejo. Ko pa so se upornim kmetom pridružila tudi nekatera mesta, so se deželni stanovi začeli pogajati s kmeti po Podjurski Dolini ter so jih pomirili kmalu.

Zbrali so stanovi nato 350 mož, odrinili najprej proti Št. Vidu, kjer jih pa niso pustili meščani v mesto, potem pa proti Beljaku. V Beljaku so dobili za poveljnika Žigo Die-

trichšteina, posestnika humperškega in Starega Grada, ki jih je vodil v Rož in tam pokoril uporne kmete.

Upornikom okoli Vober in Svinca so se pridružili rudarji iz Hüttenberga, osvojili Stari Dvor in se utrdili dobro v trgu. Ko pa se je stanovski vojski pridružila še cesarska, so v orožju izvežbani vojaki pregnali kmete in rudarje iz Starega Dvora ter jih prisilili, da so se razšli. Zadušili so nato punt v Labodski Dolini in okoli Velikovca, obesili puntarske vodje na bližnjih drevesih in kaznovali upornike, da so v večin spomin morali svojim gospodarjem plačevati puntarski davek.

Tako je nehal veliki kmetski punt v Korotanu; kmetom je le poslabšal njih že tako žalostno usodo. Cesar Maksimilijan se je trudil mnogo, da bi olajšal bedo in usodo kmetskemu stanu. Razposlal je po deželi svoje ljudi, ki naj bi izpraševali podložnike in zapisovali njih pritožbe; hotel je pravično razsoditi prepir med gospodo in kmeti. Toda temu dobrohotnemu poizkusu so se uprli graščaki, ki so bili premagali kmete brez cesarja in so trdili, da terjajo po pravici več tlake, višje davke i. dr. Naložili so kmetom celo nove naklade „v večno kazen“ za njih upor ter zahtevali odškodovanja za vso škodo, ki so jim jo bili napravili kmetje, poudarjajoč, da so steber državi nemški graščaki, ne pa „nezvesti“ slovenski kmetje. Cesar ni mogel pomagati podložnikom in tako je tekla čez nekaj let zopet kri.

Šendvidčani so se vedli med kmetskim uporom zelo čudno napram stanovski vojski, zato so se pritožili sedaj deželni stanovi pri cesarju ter zahtevali, da naj jim da zanesljiv kraj, kjer bodo zborovali, sodili in se branili, če bode treba.

Mesto Celovec je pogorelo l. 1514. in siromaški meščani so bili takoj pripravljeni, da sprejmejo deželne stanove za svoje zaščitnike, če jim pomagajo pri zidanju mesta. Stanovi so prosili za Celovec in cesar je uslišal njih prošnjo ter jim podaril 24. aprila l. 1518. mesto Celovec, ki je postal namesto Šent Vida deželno glavno mesto.

Ker so Celovčani s tem izgubili svoje svoboščine in posebne pravice, so se kesali, da so prišli v odvisnost de-

želnih stanov. Poslali so z zastopniki drugih mest odposlanca k cesarju, da naj prekliče darilno pismo glede Celovca. Predno je cesar rešil to zadevo, je umrl 12. jan. 1519 v Welsu na Gornjem Avstrijskem.

Izmed deželnega plemstva je bil cesar Maksimilijan posebno naklonjen Žigi Dietrichsteinu, ki ga je povzdignil v baronski stan in imenoval deželnim glavarjem štajerskim. „Zadnji vitez“, kakor se nazivlje Maksimilijan, je bil pogumen in odločen vladar, ki je razumel duh tedanjega časa. Govoril je poleg drugih jezikov tudi slovenski; kajti učitelj njegov je bil Slovenec Tomaž Berlogar iz Spodnjega Štajerskega, in kot desetletni deček je bival l. 1469. več tednov v Starem Gradu¹⁾ nad Bačami, kjer je spoznal slovensko ljudstvo in slovenski jezik. Izpopolnil je znanje slovenskega jezika v občevanju z Volkartom Turjaškim, s škofom Sladkonjo, z državnikom Žigo Herbersteinom in slavnim junakom Krištofom Lambergerjem, ki so bili vsi doma na Kranjskem.

Maksimilijan je bil posebno priljubljen med slovenskim ljudstvom, ker se je pogovarjal z njim v domačem jeziku, dobrohotno razmotrival narodove težnje in izkušal po možnosti pomagati zatiranim kmetom.

KOROŠKO POD HABSBURŽANI DO SMRTI MARIJE TEREZIJE (1519—1780). KAREL V. IN FERDINAND I.

Po Maksimilijanovi smrti sta podedovala avstrijske dežele njegova vnuka Karel in Ferdinand, sinova cesarjevega sina Filipa Lepega, ki je umrl na Španskem l. 1506. Oba dediča sta živela torej daleč od avstrijskih dežel, Karel na Španskem, Ferdinand pa na Hollandskem. Maksimilijan je določil, da imajo po njegovi smrti vladati njegovi svetovalci,

¹⁾ V zgodovinskem romanu „Weisskurg“, ki opisuje vladavo njegovega očeta, Maksimilijanovo vzgojo in njegove vojne, pravi Maksimilijan, da se je naučil slovenščine od nekega kmeta, ki mu je prinašal večkrat lepo sadje. To se ravno nanaša na njegovo bivanje v Starem Gradu.

med katerimi je bil tudi Korošec Žiga Welzer. Ker ni bila nobena dežela zadovoljna s to vlado, so notranjeavstrijske dežele v Brucku ob Muri sklenile l. 1519., da se odpošlje poslanstvo na španski dvor, ki naj se pokloni novemu vladarju. Med poslanci sta bila tudi Korošca Ivan Ungnad in Ivan Silberberg. Potovalo je poslanstvo iz Beljaka preko Rima in Neapolja na Špansko in bilo v Barceloni sprejeto od novega vladarja, ki pa ni bil posebno vzradoščen, ko je slišal zastopnike posameznih dežel, ki so poudarjali stanovske svoboščine.

Ko so potovali poslanci v Barcelono, je prevzel že vlado Karel in podredil upravo avstrijskih dežel državni vladi v Augsburgu, kjer je bila zastopana Koroška po škofu in kardinalu Matjažu Langu in Žigi Dietrichsteinu, ter je imenoval svoje zastopnike, ki jim imajo poslanci avstrijskih dežel priseči zvestobo. Dne 25. jan. l. 1520. so koroški stanovi prisegli zvestobo cesarjevim zastopnikom, kardinalu Langu, grofu Volbenku Öttingu, Urhu Schellenberškemu in Weingandu Thunheinskemu. Zahtevali so deželni stanovi, da se jim potrdijo najprej stanovske svoboščine, na kar bodo prisegli zvestobo. Vendar so odjenjali od te zahteve ter prisegli, na kar so se jim potrdile svoboščine. Vsled tega je izjavil cesar 25. okt. l. 1520., da ta način poklonitve ne nasprotuje starim navadam pri ustoličanju koroških vojvod na Gosposvetškem Polju.

Do osrednje vlade so poslale tedaj slovenske ali notranjeavstrijske dežele posebno odposlanstvo, ki je prosilo poštenega, odkritosrčnega in pravičnega vladanja in pomoči zoper Turke. Pritožilo se je tudi poslanstvo, da je cesar pri sestavljanju osrednje vlade premalo vpošteval imenovane dežele, ker imajo premalo svojih zastopnikov pri vladi. Z malimi uspehi se je vrnilo poslanstvo v domovino.

Karel V. je vladal širno državo; smel je reči, da ne zaide solnce nikdar v njegovi državi. Ker mu ni bilo mogoče, da bi vladal sam prostrane in tako različne dežele, je 28. aprila l. 1521. na državnem zboru v Wormsu sklenil prvo delitveno pogodbo s svojim bratom Ferdinandom. Po tej pogodbi je dobil Ferdinand obe Avstrijski, Koroško, Kranj-

sko, Primorsko in Štajersko, Karel pa je obdržal ostale dežele. Ker so se od Koroške izločile nekatere pokrajine in so se priklopile Tirolski, niso hoteli koroški stanovi priseči zvestobe novemu vladarju in so zahtevali v deželnem zboru, da se ne sme rušiti celokupnost Koroške. To energično postopanje je imelo uspeh. V drugi delitveni pogodbi v Bruselju dne 30. jan. l. 1522. so se Koroški vrnile odvzete pokrajine na zapadu.

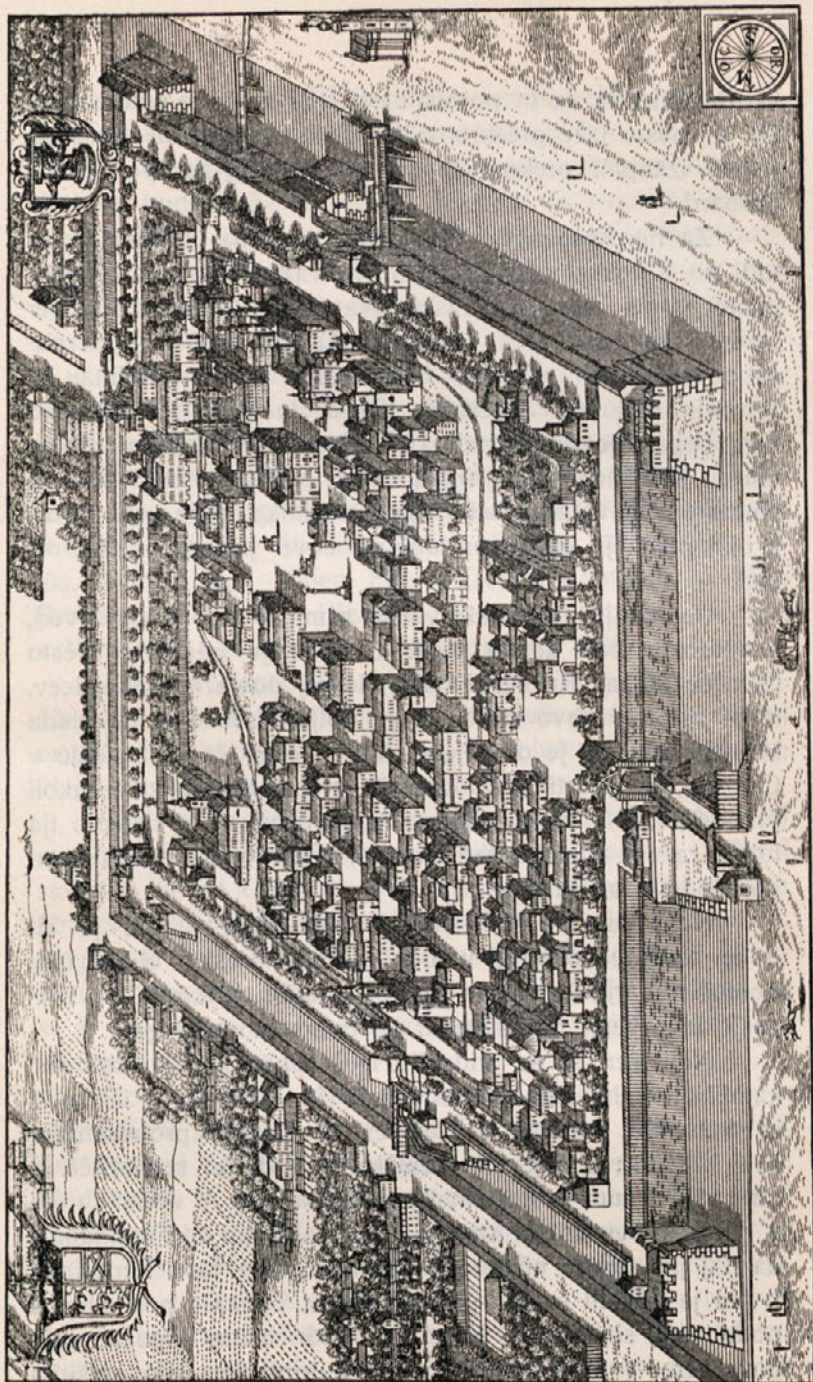
Kmetski upor iz l. 1525., ki je imel verski značaj, se ni razširil po deželi, ker so ga hitro zadušili na Gorenjem Avstrijskem, Solnograškem in Štajerskem.

Po nesrečni bitki pri Mohaču l. 1526., v kateri je padel ogrski kralj in Ferdinandov svak Ludovik II. so postali turški navali zopet nevarnejši za slovenske dežele. Že l. 1527. in 1528. so pridrli Turki zopet na Kranjsko ter plenili in požigali po Dolenjskem in Gorenjskem. Korošci so hitro zavarovali vse prehode in poslali 500 mož Kranjcem na pomoč.

Ko so l. 1529. Turki oblegali Dunaj, nahajamo med branitelji 400 koroških pešcev in 200 konjenikov; izmed teh sta se posebno odlikovala Žiga Khevenhüller in Ivan Greissenecker.

L. 1532. je mogočni turški sultan Sulejman oblegal trdnjavo Kisek na Ogrskem, ki jo je branil Nikolaj Jurišič z malo posadko. To krdelce je odbilo osemnajst naskokov, a padlo je polovico branilcev. Ko se je raznesla vest, da sta nabrala Karel in Ferdinand vojsko in da hitita zoper sovražnike, se je umaknil sultan, grozno oplenivši Štajersko, proti Mariboru in Spod. Dravogradu, kjer je pa vhode na Koroško dobro zavaroval koroški deželni glavar Vid Welzer. Le preko Pake je prišlo v deželo nekaj Turkov, ki so drvili skozi Labodsko Dolino proti Hüttenbergu, odkoder jih je pa pregnal deželni glavar Welzer in jih zapodil iz dežele.

Ker so Turki l. 1537. uničili krščansko vojsko pri Oseku, kjer je padlo tudi veliko Korošcev, se je bilo bati novih navalov na Koroško. Začeli so zaradi tega utrjevati posamezne kraje, posebno pa Celovec, ki so ga utrjevali



CELOVEC V XVI. STOLETJU.

skozi 50 let in za to potrosili nad pol milijona goldinarjev. Da bi mesto laže preskrbovali z živili, so tedaj do Vrbskega Jezera izkopali prekop, ki ga je bil začel že Šponheimec Bernard.

Za Ferdinandove vlade se je razširila Lutrova vera tudi po Koroškem. Že l. 1525. je razpravljal v Volšperku javno o novi veri minoritski gvardijan Volbenk Todt ter pridobil za novo vero Labodsko Dolino, kjer ji je bil posebno naklonjen vicedom bamberških škofov, Hofman. V Sovodju, v dolinah Jezernice, Desne in Malte je širil novo vero bogati posestnik rudnikov, Erazem Weitmoser. Poleg teh so širili novo vero dijaki, ki so pohajali visoke šole na Nemškem in vabili s seboj propovednike nove vere, ki so z njih pomočjo lahko pridobivali nove privržence Lutrovi veri. —

Po naključju je dala vlada sama podporo novi veri, akopram ni baš hotela tega. L. 1514. je pogorelo mesto Celovec do tal. Ko se ni našlo dovolj domačih prebivalcev, ki bi zgradili novo mesto in ga obljudili iznova, je vlada izdala poziv, da je dovoljeno tudi tujcem, če se naselijo v Celovcu, se pečati svobodno in brez davka s katerimkoli rokodelstvom v mestu. Vsled tega poziva se je nateplo tja toliko raznih tujcev, zlasti Švabov, da je postalo mesto skoro popolnoma luteransko.

Novo vero so širili rudarji s Saskega, ki jih je bil dober zaslužek privabil v rudne jame koroške, ali pa tudi domači rudarji, ki so bili poprej v tujini, odkoder so prinesli novo vero, tuje šege in tuj duh v domače gore.

Novi veri so se pridružili meščani in kmetje; celo več katoliških duhovnikov, redovnikov in redovnic je izstopilo iz katolišče cerkve. V Celovcu so uredili protestantske šole l. 1563.; tam je bila nemška šola, deško semenišče in od l. 1573. tudi protestantska dekliška šola. V večini so bili v deželi protestantski stanovi, ki so zahtevali od Ferdinanda, da naj jim dovoli očitno spoznavanje nove vere. Ferdinand I. jim je dovolil samo sprejemanje sv. obhajila pod obema podobama, sin njegov Karel pa tudi očitno spoznavanje nove vere. V kratkem času se je Lutrova vera tako razširila

po kmetih, da je katoliški cerkvi pretila velika nevarnost, kajti dosedanji dogodki v deželi nam kažejo, da so bili koncem srednjega in začetkom novega veka za kmetsko ljudstvo hudi in žalostni časi. Stiskani in nesrečni kmetje so pričakovali od nove vere boljše bodočnost, tolmačili sebi v prid Lutrov nauk o „evangeljski svobodi“ in se s tem hoteli osvoboditi plačil, raznih dolžnosti in zatiravanj od strani graščakov.

Širila se je protestantska vera vkljub neumornemu delovanju krškega škofa Antona Salamanke in katoliških duhovnikov zoper novo vero. V Celovcu in njegovi okolici so oznanjevali novo vero nekdanji gosposvetski dekan Martin Koor, Andrej Lang, Bernard Steiner, Adam Kolbius Fugius in Ivan Dunkel; v Št. Vidu Štefan Hassler, Baltazar Brandtner, Luka Derer, Viljem Eberl, Gotard Kristalnik in Filip Brenner; v Beljaku Hieronim Peristerius in Ivan Hauser; v Velikovcu Juri Wieser, v Volšperku pa Volbenk Tødt.

Kako nestrpno in zagrizeno je bilo volšpersko meščanstvo proti katoličanom, nam dokazuje dejstvo, da mestni magistrat ni kaznoval nekega bogatega luteranskega trgovca, ki je bil zavratno umoril mestnega kaplana.

Vplivni pospešitelji nove vere in gmotni podporniki oznanjevalcev protestanstva so bili na Koroškem deželni stanovi,¹ baroni Ungnadi, Ivan Višprijski, Oton Lichtenstein Krištof Humperški, Erazem Weitmoser, vicedom Hofmann, zloglasna Ana Neumann pri Zili i. dr. Bili so gorki privrženci luteranstva, žrtvovali so mnogo truda in denarja, da se je po tiskani besedi protestantstvo razširjalo tudi med slovenskim ljudstvom.

Ko je l. 1584. prišlo na svetlo celo sveto pismo v slovenskem prevodu, so po deželi razposlali 300 izvodov, kar pa med Slovenci v Korotanu ni rodilo posebnega sadu. Med vsemi, ki so z razširjevanjem nove vere nehote širili tudi omiko in slovensko književnost, si je pridobil največ zaslug baron Ivan Ungnad iz Ženeka na Podjunnkem Polju.

Baron Ivan Ungnad je bil rojen l. 1493. in je živel najprej na dvoru Maksimilijana I., bil pozneje deželni glavar štajerski in poveljnik notranjeavstrijskim deželam ter se

mного bojeval s Turki. Ko se je poluteranil, je l. 1559. šel na Virtenberško, kjer mu je vojvoda Krištof prepustil takozvani Mönchshof v Urahu za bivališče. V Urahu in Tübingi je ob svojih stroških osnoval tiskarno. Pozval je v Tübingo več jugoslovanskih učenjakov, da bi prevajali protestantske knjige v svoja narečja z latinskimi, cirilskimi in glagolskimi črkami. Podpiral je izdavanje slovanskih knjig z lastnimi dohodki in z darovi, ki jih je nabral pri raznih nemških knezih in mestih. Njegova radodarnost in požrtvovalnost sta mu naklonila čast, da je veljal v obče za pospešitelja, zavetnika in denarničarja tedanjim jugoslovanskim književnikom. Dosegel je na ta način, da je samo od l. 1561.—1564. šlo med narod nad 25000 knjig. Navduševala ga je zlasti misel, da bi s pisano besedo novi veri pridobil vse Jugoslovane. Žrtvoval je tej ideji vse svoje moči in skoro vse premoženje.

L. 1564. se je 71letni Ungnad napotil v Vinterico na Češkem k svoji sestri, kjer je hotel počakati ugodne prilike, da bi se poklonil Ferdinandovemu nasledniku Maksimiljanu II., ki je bil naklonjen protestantom. Nagle smrti je tam umrl 27. dec. l. 1564. in priporočil svoji soprogi „zaklad svoj“, jugoslovansko tiskarno.

Truplo njegovo so pripeljali v Tübingo in zakopali v samostanski cerkvi.

Po Ungnadovi smrti je razpadlo književno društvo v Urahu; delovanje sicer ni prenehalo, a bilo je manj krepko. Ungnadova doba je bila za slovensko slovstvo jako važna; z razširjanjem slovenske knjige med ljudstvom se je širila obenem omika med njimi in zbujala ljubezen do čitanja.

Cesar Karel V. je bil zvesto vdan katoliški veri, a bil je tudi uverjen, da je treba odpraviti to in ono nerednost iz katoliške cerkve. Zatrli bi bil rad novotarstvo in zedinil zopet v veri očetov vso državo. Poizkušal je izvršiti to izlepa in zagrabil za orožje šele tedaj, ko so mu nemški knezi postali preoblastni in nepokorni. Ko jih je premagal, jim je dovolil nekatere Lutrove zahteve ter jim tako pokazal svojo spravljivost; toda vzdignil se je zoper njega baš oni knez, ki mu je bil zaupal največ — Moric

Saski; skoro bi bil ujel cesarja v Ehrenberški Soteski na severnem Tirolskem, da ga niso, dasi bolnega, rešili njegovi ljudje čez snežnike iz Innsbrucka v Beljak, kjer je ostal od 26. maja pa do 13. julija l. 1552. ter se znatno okrepčal v svežem zraku in slikoviti okolici. V Beljak je prišel tudi njegov brat Ferdinand, ki si je od cesarja izprosil pooblastilo, da sklene s protestanti pogodbo glede verske svobode.

Ko je Karel V. odhajal iz Beljaka, je v znamenje njih zvestobe dovolil meščanom, da smejo imeti v mestnem grbu krepelj državnega orla.

Karel V. se je vsled bolehnosti odpovedal vladarstvu ter preživel zadnje dni svojega življenja v samostanu Sv. Justa na Španskem. Za njim je vladal do l. 1564. njegov brat Ferdinand, ki je pa pred svojo smrtjo razdelil avstrijske dežele med svoje tri sinove. Notranjeavstrijske dežele s pretežnim slovenskim prebivalstvom je dobil Karel.

NADVOJVODA KAREL.

(1563—1590.)

Še za Ferdinanda so Korošci 17. aprila l. 1563. nadvojvodi Karlu prisegli zvestobo na vojvodskem predstolu, dočim so po medsebojnem dogovoru izostale ostale običajnosti in slovesnosti.

Nadvojvoda Karel bi bil silno rad zatrli protestantsko vero v svojih deželah, a tega ni mogel in ni smel. V neprestanih bojih s Turki, ki so pogosto nadlegovali njegove dežele, je potreboval pomoči deželnih (sedaj luteranskih) stanov; utrditi je bilo mejne kraje, zgraditi novo trdnjavo Karlovec, nabaviti bojnega gradiva, nabrati in hraniti vojake po obmejnih trdnjavah ter plačevati stare dolgove. Deželni stanovi pa niso hoteli nič drugače pomagati vladarju, nego da jim da versko svobodo. Zato jim je moral odjenjati v marsičem in celo dovoliti, da so smeli plemenitaši na svojih gradovih in meščanje v Celovcu opravljati službo božjo lutrovski, dočim ostala mesta in podložniki niso dobili te pravice.

Da bi nekoliko zajezil neprestano prodiranje nove vere, je sklical l. 1578. veliki deželni zbor v Bruck ob Muri. Na zborovanju v Brucku so protestantje zahtevali popolno versko svobodo, v čemer jim pa Karel ni mogel v vsakem oziru ugoditi. Izjavil je, da ne bode zatiral meščanov in tržanov zaradi vere, če se bodo mirno vedli napram katoličanom. Ker niso mogli doseči pismene izjave, so zapisali stanovi sami to izjavo in dali vsaki deželi prepis, ki se imenuje „bruška pacifikacija“ ter je podlaga pravnemu obstanku protestantske vere v notranjeavstrijskih deželah. Tedaj so se zedinili tudi stanovi glede podpore za slovenski prevod svetega pisma.

Po bruški pacifikaciji se ni ravnal ne nadvojvoda in ne protestantje. Zato ni imela zaželenih ugodnih posledic. Katoličani so pridobili nadvojvodo na svojo stran ter ga izkušali prepričati, da hočejo protestantje ošabno in brezumno izkoriščati svoj verski uspeh. Zaradi tega je energično nastopil zoper protestante in njih zahteve, odpustil svojega protestantskega dvornika barona Jurija Khevenhüllerja, preklical več protestantskim stanovom podeljenih svoboščin ter tako začel protireformacijo s pomočjo bamberškega in lavantinskega škofa in jezuitov; iztiral je nekaj posebno predrznih protestantskih propovednikov iz dežele, dal sežgati mnogo novoverskih knjig, odstavil nekatere lutrovske sodnike ter jih nadomestil s katoličani i. t. d.

FERDINAND II.

(1590 (1595) — 1637).

L. 1590. je umrl Karel v najlepši dobi, a še v oporoki je velel: „Škodljivo krivoverstvo je treba zatreti.“ Za nedoletnega sina Ferdinanda so vladali Karlova vdova Marija in brata cesarja Rudolfa II., Ernst in Maksimilijan. Vzgojili so mladega nadvojvodo jezuiti za iskrenega in pogumnega katoličana.

Po slavnih zmagah nad Turki pri Sisku (1593) in Petrinji (1596) je prenehala turška nevarnost in nadvojvoda

Ferdinand, ki je bil l. 1595. sam prevzel vlado, ni bil nič več odvisen od protestantskih deželnih stanov. Iztrgal je najprej luteranske duhovnike in učitelje; meščani so se morali pokatoličiti ali pa prodati posestvo ter zapustiti domovino v gotovem času, protestantske knjige pa je dal sežgati na grmadah. V enakem smislu je deloval oglejski patriarh v Šmohorju in bamberski škof v Trbižu in Beljaku, kjer se je l. 1594. zapovedalo meščanom, da morajo župnijsko cerkev odstopiti katoličanom.

Ferdinand II. pozna le edino pravo katoliško cerkev, a nobenih dolžnosti nasproti protestantom. Uveljavil je zopet katoliško cerkev in s tem ojačil svojo vladarsko moč in oblast. Za deželnega glavarja na Koroškem je postavil vnetega katoličana grofa Nagarolskega, ki ga je podpiral s sekovskim škofom Martinom Brennerjem in lavatinskim škofom Stobejem. Uvedel je zopet cerkvene praznike. Po tridesetih letih so v Št. Vidu l. 1596. slovesno praznovali izprevod na dán Sv. Rešnjega telesa. Ker sō nekateri protestanti motili izprevod, so jih odvedli v Gradec ter jih izpustili šele čez dve leti, ko v Št. Vidu ni bilo že nobenega protestantskega učitelja in propovednika več. Khevenhüllerji so morali odpustiti protestantske duhovnike iz svojih gradov, mestno župnijsko cerkev v Celovcu so dobili v roke katoličani.

Upravo deželnih mest je poveril samo katoličanom. Meščane in kmete so pozvali, da se povrnejo v katoliško cerkev; vzeli in sežgali so jim protestantske knjige, jim vzeli cerkve in pokopališča, ako se niso odzvali pozivu deželnega kneza. Vsak protestant je moral dati pismeno izjavo, da pristopi k katoliški veri. Kdor se je ustavljal, je moral od prodanega svojega posestva dati 10. del vladi ter se izseliti drugam. Ferdinand se je ravnal popolnoma po načelu nemških državnih knezov: *Cuius regio, eius religio* — čigar dežela, ta določuje vero podložnikom.

Še uspešneje pa je delala za protireformacijo versko-reformacijska komisija, ki je meseca sept. l. 1600. prišla iz Zgornjega Štajerskega v Sovodje po Jezerski Dolini. Na čelu ji je bil sekovski škof Martin Brenner (Ketzerhammer) z

deželnim glavarjem grofom Salamanca-Ortenburškim in vicedomom Zinglom. Verska komisija, ki jo je spremljalo 300 strelcev, je hodila po vseh mestih, trgih in skoro po vseh vaseh ter preiskovala protestantske cerkve in stanovanja protestantskih duhovnikov. Sežigala je protestantske knjige, razglasivši po 12 cekinov za vsako knjigo, ki bi jo bil zatajil kdo, prepovedala obhajilo pod obema podobama in nastavljala katoliške duhovnike na opuščene župnije.

Izpreobrnili so na ta način navidezno vsa mesta, trge in vasi, razen nekaterih v gorah, kjer so še dandanes stari protestanti; nazadnje sta se uklonili mesti Beljak in Celovec, odkoder so izgnali 27 protestantskih propovednikov.

Komisija je po dokončani vizitaciji mislila, da je popolnoma zatrla novo vero; ali to ni bilo tako, ker je protestantizem že pregloboko pognal svoje korenine. V Celovcu je bilo meščanstvo še vedno v srcu vdano novi veri in ni hotelo opravljati katoliških obredov. Zato je l. 1604. prišla nova komisija z istimi močmi na čelu, kakor l. 1600., ter je končno po mnogem osebнем trudu škofa Brennerja vendar pridobila meščanstvo za katoliško cerkev. Da bi pa utrdili katoliško vero tudi v Celovcu, so l. 1600. v glavno mesto poklicali jezuite, ki so že od l. 1598. imeli milštatski samostan, od l. 1603. pa prejšnji avguštinski samostan v Dobrli Vasi v svojih rokah. V Celovcu so dobili prejšnjo protestantsko cerkev Sv. Trojice, sedanjo stolnico Sv. Petra in Pavla.

Napori teh gorečih mož niso bili brezuspešni; kmalu je bilo zopet dovolj katoliških duhovnikov in povsod se je obhajala zopet katoliška služba božja. To zmago je izvojeval Ferdinand brez krvoprolitja, zgolj s svojo jekleno voljo. Plemiči so sicer škripali z zobmi ter iskali pri nasprotnikih Avstrije pomoči, toda odločno se upreti se niso upali. Pač pa so nekateri, ne hoteč se pokatoličiti, raje zapustili domovino in se l. 1628. izselili na Nemško, Češko in Ogrsko, kakor nekateri Khevenhüllerji, Ernaui, Welzerji i. dr. Z njihovim odhodom je protestantska vera izgubila glavno zaslombo in vidno je padalo število njenih luteranstvu v srcu vdanih privržencev. Zmaga Ferdinandova je bila dvojna;

uničil je lutrstvo, udušil pa tudi moč tistih stanov, ki so hoteli prisiliti vladarja, da se ukloni njih volji; lodsle je veljala v deželi le volja vladarjeva.

V drugo benečansko vojno (1615—1617) so Korošci poslali 300 mož, ki so se bojevali hrabro pod Jurijem Ortenburžanom in Jernejem Khevenhüllerjem.⁶⁾ Polastili so se Avstrijci Pontebe, od koder so jih pregnali Benečanje, in jih podili potem do Beljaka, požgali Naborjet, Žabnice in Trbiž, udrli k Zilji ter odgnali s seboj 900 volov in krav.

Na posredovanje papežev in francoskega kralja Ludovika XIII. se je z Benečani sklenil mir v Madridu; podpisal ga je za nadvojvodo Ferdinanda koroški plemenitaš grof Krištof Khevenhüller.

Med temi dogodki v deželi je divjala na severu krvava tridesetletna vojna. Akopram ni divjala v deželi sami, je vendar precej oddaljena Koroška trpela mnogo vsled vedno večjih davkov in padalo je število prebivalcev, ker je odhajalo veliko moških v boj.

Ko so se l. 1626. na Gornjem Avstrijskem pobunili kmetje, se je ta punt razširil tudi po Beljski in gornji Dravski Dolini ter zahteval mnogo žrtev, predno so ga zadušili. L. 1633. je bila v deželi taka lakota, da so celovski meščanje vdrli v kmetske hiše na Zadnici ali Hurah (Gorah) ter si s silo odnesli živil; rudarji iz Hüttenberga so pa plenili po Grobniškem Polju in pridrli mimo Št. Vida do Celovca.

FERDINAND III. (1637—1657)

Ferdinand III. je po svojem očetu dobil nevarno dediščino — grozovito tridesetletno vojno, po kateri je toliko trpelo gmotno blagostanje dežele, kajti velike so bile denarne žrtve koroške vojvodine. Korošci so l. 1622. imeli 240000 gl. dolga, l. 1631. prevzeli še 1100000 gl. vojnega in državnega dolga, l. 1636. pa 30000 gl., kar je bilo v onih časih ogromna svota za revno deželo.

Korotan je trpel, ker so večkrat v njem bili nastanjeni razni polki ter so prezimovali v deželi. Po dolgotrajni vojni

razvajeno vojaštvo ni imelo več strogega reda in ponavljali so se vojaški izgredi. Vsled bede, povzročene po dolgi vojni, so se potepali po deželi tatje in roparji, ki so prežali na potnike.

Nered v deželi in slabost deželnega kneza so pa izkušali porabiti protestantje, ki še niso pozabili svoje nekdanje moči in svobode. Izkušali so si z drugimi notranjeavstrijskimi protestanti pridobiti staro versko svobodo in to so upali doseči v westfalskem miru. Prosili so nemške izborne kneze in državne stanove, dà naj se potegnejo za nje in jim v mirovnih pogojih zajamčijo versko svobodo ter jim pomorejo do zaplenjenih posestev. V resnici so se zavzeli nemški protestantje za svoje avstrijske sovornike, a zavrnil jih je cesarski namestnik grof Trautmannsdorf z opazko, da se nimajo vtikati v notranjeavstrijske zadeve. Dosegli so le, da je cesar pomilosil izseljence s pogojem, če postanejo katoličani, kajti katoličanstvo se je tedaj ojačilo tako, da je bilo l. 1648. v Notranji Avstriji že nad 100 samostanov. Voditelj katoličanstvu je bil tu jezuitski red po svojih zavodih in graškem vseučilišču, ki je bilo zbirališče mladih plemičev.

Ko so sklenili westfalski mir l. 1648., je tudi po Korošanu zavladovalo splošno veselje. Duhovščina je prirejala slavnostne izprevide in na Novem trgu v Celovcu so pogostili ljudstvo z vinom in mesom ter delili srebrne svetinje v spomin na slavnostni dan.

LEOPOLD I.

(1657—1705)

Po smrti Ferdinanda III. je prevzel vlado njegov mlajši sin Leopold, ki je bil prvotno določen za duhovniški stan. Na Leopoldovem dvoru sta živela vplivna koroška plemnitaša knez Dietrichstein in grof Volbenk Rosenberg.

Leopold I. je prišel 26. avgusta l. 1660. z velikim spremstvom na Koroško in po mnogih slavnostih 2. sept. prejel prisego deželnih stanov v deželni hiši v Celovcu ter

jim potrdil stare pravice. Na slovesno pojedino je povabil tudi vojvodskega kmeta iz Blažnje Vasi, ga bogato obdaril in mu potrdil njegove stare pravice. Nato se je odpeljal preko Ljubelja v Ljubljano, kamor je došel 7. sept.

Miroljubni Leopold I. se je moral proti svoji volji bojevati ves čas svojega življenja, na zapadu s Francozi, na iztoku pa s Turkom. Ko so l. 1664. Turki udarili z močno vojsko črez Dunav, so deželni stanovi utrdili mesto Celovec, ljudstvo z dežele pa je bežalo na planine, da se tam poskrije pred neusmiljenim sovražnikom. Zato pa je bilo toliko večje veselje, ko so slišali o slavni zmagi nad Turki pri Št. Gotardu ob Rabi l. 1664.

Postavili so v spomin te zmage na Novem trgu v Celovcu Marijin kip, ki so ga pozneje prenesli k gosposvet-ski cerkvi. Sredi l. 1680. je pomorila v Celovcu nad 2000 ljudi kuga, ki se je razširila potem po Podjurski Dolini, v Ljibučah, Možici, Šmihelu, Bistrici in Pliberku, meseca sept. pa tudi v Šmarjeti, Borovljah, Glinjah, Kapli in Podgoro v Rožu. Ko je nehala, so stanovi iz hvaležnosti l. 1681. postavili lesen steber z Marijinim kipom na Trgu Sv. Duha, l. 1689. pa mramornastega.

L. 1683. je pod vodstvom bojaželjnega vezirja Kare Mustafe pridrlo 200000 Turkov pred Dunaj. Korošci so poleg 600 vojakov, ki so s Kranjci in Štajerci varovali iztočno štajersko mejo, poslali še oddelek rudarjev na pomoč nesrečnemu mestu, ki so, oblegaje mesto, delali podkope in polagali mine. Na Koroškem so utrdili mesta in zavarovali vse deželne prehode. Prirejali so različne pobožnosti in zjutranje zvonjenje ob sedmih pri Sv. Duhu v Celovcu spominja še dandanes, kako se je zatekalo ljudstvo k Bogu, da bi ga rešil grozne nevarnosti.

Ko je sredi septembra l. 1683. poljski kralj Jan Sobieski s Karolom Lotarinškim pregnal Turke izpred Dunaja, se je veselil ves krščanski svet. Tudi Korotan ni ostal za drugimi deželami. Postavili so na Novem trgu Marijino znamenje, v gosposvet-ski cerkvi so pa vzdali poleg oltarja sv. Modesta votivno ploščo.

V vojnem času koncem 17. stoletja je nastal sedanji sedmi ali koroški pešpolk. Na cesarjevo povelje je l. 1691. grof Viljem Ötting ustanovil polk ter nabiral zanj vojake okoli Lipnika na Moravskem. Tedaj je imel polk temnomodre našitke in rumene gumbe. Za Jožefa II. je dobil ta do l. 1817. moravski polk svetlomodre, tretji polk pa temnorjave našitke. Imetelja polkov sta se med seboj pomenila ter s cesarjevim dovoljenjem menjala pri polkih našitke tako, da je dobil sedmi, sedaj koroški polk temnorjave našitke in bele gumbe.

V krvavih vojnah se je končalo za Avstrijo 17. stoletje in z veliko vojno se je začelo 18. stoletje. L. 1700. je na Španskem izumrla habsburška rodovina v moškem kolenu in začela se je vojna med Avstrijo in Francosko za španski prestol. Nove žrtve je zahtevala večletna vojna od Koroške. Ker so bili v tej vojni sebični Bavarci zvezani s Francozi, so udrli Bavarci preko meje na Tirolsko ter plenili celo po Pusti Dolini. Združeni Korošci in Tiroinci so zapodili sovražnike iz dežele.

Še večja nevarnost je pretila Štajerski, Koroški in Kranjski, ko so se koncem l. 1703. uprli Ogri, ki so jih bili naščuvali Francozi zoper cesarsko hišo. Utrdili so tedaj vse prehode v deželo na iztoku, podvojili straže in razglasili, da naj vsaka hiša v slučaju večje sile pripravi po cnega brambovca. Nastali so vsled teh odredob taki stroški, da so morali zopet posli plačevati davek in so iz vseh cerkva pobrali nepotrebno zlato in srebro ter kovali cesarski denar. Ko so pa pri Hochstädtu na Bavarskem l. 1704. premagali francosko-bavarsko vojsko, je bila odstranjena največja nevarnost.

JOŽEF I. IN KAREL VI. (1705—1711) (1711—1740)

Za Jožefa I. se je srečno nadaljevala španska nasledstvena vojna in Avstrijski vojaki so zasedli Bavarsko. Vsled upora na Bavarskem je dal Jožef I. prepeljati štiri bavarske

prince v Celovec l. 1706., kjer so kot witeľsbaški grofje pod strogim nadzorstvom preživeli šest let. Poleti so prebivali ali v gradu Gorica (Loretto) ali pa v Tanzenbergu.

Jožef I. je umrl l. 1711. za osepnicami. Nasledil ga je brat Karel VI., ki je nadaljeval in slavno končal špansko vojno. Pridobil je Avstriji v raštatskem in badenskem miru l. 1714. in 1715. Hollandsko, Neapolitansko, Milansko in otok Sardinijo.

V l. 1715. in 1716. je divjala kuga po iztočnem Korotanu, v Brežah, Starem Dvoru, Št. Vidu, Velikovcu, Pliberku in Labodski Dolini ter pomorila nad 7000 ljudi, dočim je prizanesla Celovcu in Gornjemu Korotanu.

Kmalu po končani španski vojni je šel Karel VI. nad Turke, ki so bili Benečanom nagrabili polotok Moreo. Ukazal jim je, da naj ga vrnejo; ker ga niso hoteli vrniti, jim je napovedal vojno. Turška vojna je l. 1716. oblegala Petrovaradin. Avstrijski poveljnik princ Evgen je prihitel pred trdnjavo in jo rešil. Pobila je njegova čvrsta konjica navaloma janičarje in jih zapodila v beg. Osvojivši si Temešvar, je prebrodil Evgen Dunav in obsedel Belgrad. Ali toliko, da je obkolil trdnjavo, že je prišla velika turška vojska trdnjavi na pomoč in se utaborila blizu cesarske. V tej veliki nevarnosti ni oprezoval Evgen, ampak je hitro napadel sovražnike, jih potolkel in osvojil na to še Belgrad. Mir so sklenili l. 1718. v Požarevcu, ki je Avstriji poleg slave prinesel še Banat, Vlaško do Alute ter severni del Bosne in Srbije. Nesrečna pa je bila druga vojna s Turki, ki so si v belgrajskem miru l. 1739. razen Banata nazaj priborili zopet vse prej imenovane dežele.

L. 1716. je na cesarjev poziv mejni grof Braniborski Viljem Friderik ustanovil 26. pešpolk ter nabiral zanj vojake po Korotanu. Ker ni bilo zadosti častnikov, so jezuiti nagovaljali dijake, da naj vstopijo k vojakom, in jim zagotavljali lepo bodočnost. Med drugimi je vstopil tudi Anton Huebmershofen, sin bogatega posestnika, poznejšega barona Silbernagela, lastnika rudnikov in železnih tvornic v Podljubelju in v Bistrici, ki se je med vsemi odlikoval v bitki pred

Belgradom in ujel turški oddelek, v katerem je bila krasna hči nekega paše.¹⁾

Karel VI. je bil zadnji avstrijski vladar, ki je prišel sam na Koroško z namenom, da mu priseže prebivalstvo zvestobo. Iz Celovca se je 22. avgusta 1728. odpeljal v Poljubelj, kjer so ga povodom otvoritve popravljene ceste počastili koroški in kranjski stanovi ter postavili njemu v čast piramidi, ki stojita še danes.

V gorskih vaseh po Gorenjem Korotanu je bilo še vedno nekaj starih protestantov. Ko so l. 1731. izgnali protestante s Tirolskega in Solnograškega, se je začelo živahno versko gibanje med Beljakom, Paternijonom in Osojskim Jezerom. Zato je poslala vlada oboroženo komisijo v deželo, ki je energično zahtevala od kmetov, da postanejo katoličani ali pa naj se izselijo na Erdeljsko (1733—1735). S tem pa, kakor nam kažejo še dandanes protestantje okoli Paternijona, Podkloštra²⁾ in Osojskega Jezera, ni bilo zatrto protestantstvo v Korotanu.

Ker Karel VI. ni imel moških naslednikov, je že l. 1713. proglasil nov zakon o nasledstvu ali pragmatsko sankcijo, da bi uredil nasledstvo v avstrijskih deželah in da ne bi razpadla njegova država. Ukrenil je v tem zakonu, da se ne smejo nikoli več razdeliti avstrijske dežele, ki si jih je bil priboril habsburški rod, da nasleduje v njih moški rod po prvorodstvu, ko bi pa izumrl moški rod, naj slede ženski potomci. Z velikimi žrtvami je Karel VI. pridobil evropske države, da so pritrdile temu zakonu. Stanovi vseh avstrijskih dežel so vdano sprejeli novi nasledstveni zakon. Koroški deželni stanovi so izjavili tedaj (1720), da upajo in pričakujejo, da bode vpošteval novi zakon deželne pravice.

L. 1740. je umrl Karel VI., zadnji moški potomec habsburškega rodu; nasledil ga je habsburško-lotarinški rod.

¹⁾ Huebmershofen je dal lepo mohamedanko krstiti ter jo vzel za ženo. Vsled tega ga je zavrzel oče in mu ni nič zapustil od svojega velikanskega premoženja. Mlada poročenca sta se pozneje naselila v neki koči na Žingarici ter bila vsled svojega čednostnega življenja pri ljudstvu občje spoštovana.

²⁾ Slovenski protestantje v Zagoričah in Sovčah imajo še sedaj Dalmatinovo sveto pismo.

MARIJA TEREZIJA.

(1740—1780)

Po pragmatiski sankciji je za Karlom VI. avstrijskim deželam zavladała hči njegova, Marija Terezija, ki je bila rojena l. 1717. in poročena l. 1736. s Francem Štefanom Lotarinškim, velikim vojvodom toskanskim. Dičila je lepo in krepostno vladarico prirojena vladarska sposobnost. Ko je zasedla prestol, so si lastile Bavarska, Saska, Pruska in Španska avstrijske dežele; Francija pa, ki je sovražila Habsburžane že od nekdaj, je branila in podpirala bavarskega vojvodo Karla Alberta.

Navzlic mnogim sovražnikom ni obupala Marija Terezija. Zvesto so ji ostali na strani njeni podložniki. Izgubila je v avstrijski nasledstveni vojni male italijanske vojvodine Parma, Piacenco in Guastalo, v treh šleskih ali roparskih (pruskih) vojnah pa sedanjo Prusko Šlezijo.

Takoj, ko so se začele vojne, je poslal Korotan 1200 pešcev in trumo konjenikov v boj. Dajala je dežela vojski živila, orožje in konje ter plačevala po vojnah narastle davke. V raznih bitkah so se Korošci bili pogumno in koroški plemenitaši Christalniggi in Rosenbergi so vodili posamezne vojaške oddelke in vojne.

Ko je v sedemletni vojni 20. nov. l. 1759. avstrijski general Daun pri Maksnu ujel generala Finka s 15000 vojaki, so pripeljali nekaj ujetnikov v Celovec. In tedaj so zbijali po Korotanu dovtip „o ujetem ščinkavcu“.

L. 1755. so se v Hüttenbergu vzdignili rudarji zoper svoje gospodarje, ki so jih plačevali preslabo. Začetkom niso hoteli posestniki bogatih rudnikov nič slišati o zvišanju dne. Ko pa so uvideli, da rudarji ne odjenjajo od svojih pravičnih zahtev, so bili pripravljeni, jim zvišati plačo, toda bilo je že prepozno. Ščuvali so rudarje razni zapeljivci in šele vojaštvu, združenemu s prebivalci iz Hüttenberga in Kotorč, se je posrečilo, zatreti nevarni upor. Hudo so kaznovali upornike, za orožje sposobne so vtaknili med vojake, druge so pa pogнали z ženo in otroki iz dežele (1759).

Marija Terezija je trikrat v svojem življenju obiskala Korotan, l. 1728., 1739. in 1765. Posebno slovesno so jo sprejeli l. 1765. Ko je prišla 11. julija s svojim soprogom in nekaterimi otroki v Celovec, so ji prirejali velike slovesnosti.

Postavili so ji svinčen spomenik na Novem trgu, ki pa je razpadel pozneje. Tam stoji sedaj bronast spomenik, ki so ga odkrili l. 1873. v navzočnosti cesarjeviča Rudolfa.

Mirovni čas je Marija Terezija uporabljala v preustrojitve uprave in druge reforme. Po 40-letnem vladanju, pridobivši Avstriji Galicijo, Bukovino in Innsko Okrožje, je umrla velika cesarica 29. nov. 1780.

NOTRANJE RAZMERE.

Že l. 1535. so cerkveni knezi, ki so imeli posestva v Korotanu, priznali habsburško deželno gospodstvo. Prispevali so že tedaj k različnim deželnim potrebščinam in dovolili svojim podložnikom, da so se smeli v pravnih zadevah obračati na deželne kneze, a l. 1759. so bamberški škofje prodali svoja posestva Mariji Tereziji za 1 milijon goldinarjev.

Različne svoboščine in pravice so omejili plemenitnikom že predniki Marije Terezije, ona pa je odpravila davčne svoboščine in ukrenila, da so morali plačevati davek tudi plemenitaši in tudi višji duhovniki. Obdačila je vsa zemljišča, ki so jih izmerili po vsej državi in razdelili po rodovitnosti v razrede. Tako je nastal zemljiški kataster.

Za povzdigo kmetijstva na Koroškem je l. 1764. ustanovila koroško Kmetijsko družbo, ki je najstarejša v Avstriji. L. 1747. so morali deželni stanovi prepustiti politične in denarne zadeve cesarskim oblastvom. Izdala je posebno navodilo za zastopstvo in komoro vojvodine Koroške in za deželno glavarstvo. Preustrojila je politično upravo širne države. Izkušala je iz svojih dežel napraviti enotno državo, kajti dotle je imela vsaka kronovina svojo posebno vlado. Zaradi tega je na Dunaju ustanovila direktorij, ki je bli približno to, kar je sedaj ministrstvo. V posameznih krono-

vinah so bile gubernije ali namestništva in tem so bile podrejene kresije ali okrožni uradi.

Gubernij v Gradcu je imel notranjeavstrijsko politično upravo. Korotan je razdelila v tri kresije ali okrožja: Beljak, Celovec in Velikovec. Kresijam na čelu so bili kresijski ali okrožni glavarji, ki so imeli dolžnost, da so izvrševali točno cesaričine ukaze; poverjena jim je bila skrb za zemljiško knjigo in za sirotinske koristi, nadzorovanje mer, uteži in tržnega prometa, ceh, cest, duhovnikov in učiteljev in sprejemali naj bi pritožbe nesvojnih kmetov zoper gosposke ter jim pomagali ali pa poročali na vlado.

Za vojaštvo je skrbela odsle država sama. Koroški deželi se je olajšalo s tem breme, prej je morala svoje novice pošiljati k raznim polkom.

Marija Terezija je izboljšala pravosodje ter l. 1768. izdala „terezijski krvosodni zakonik“, ki je poudarjal, da ima kazni namen, „poboljšati zločinca, dati zadoščenje kršenemu državnemu redu in buditi med ljudmi gnus pred zločinom.“

Od začetka novega veka so devali zatožence, često nedolžne, na tezalnico in jih silili, da so priznali hudo delstvo, ki se jim je podtikalo. Ko se je bila raznesla prazna vera, da hodijo čarovnice tlačiti človeka, je celo ta ali oni priznal na tezalnici, da je čaral in občeval s hudičem. Tako je umrl marsikdo po nedolžnem, posebno v Krški Dolini in ob Osojskem Jezeru. Zato je Marija Terezija po prigovarjanju vseučiliškega profesorja Sonnenfelsa odpravila to mučenje popolnoma.

Stroga določila so zadevala oderuhe, ki so jemali višje obresti, nego so bile običajne v deželi. Obrestna mera se je določila s 4—8 odstotki. Navadna kazni za oderuha je bila izguba terjatve. Novi zakonik je prepovedoval razkošne veselice povodom ženitovanj in krstov; določil je žalno obleko, ki je morala biti narejena iz domačega blaga, tem potom naj bi se omejila prevelika potratnost. Zakonik je omejil žalovanje za bližnjimi sorodniki na šest mesecev, za daljnji pa na osem dni.

Nevenljivih zaslug si je cesarica Marija Terezija pridobila za povzdigo šolstva. Do njene vlade je bilo v deželi malo šol. V protestantski dobi so skrbeli reformatorji pač za šolstvo ter ustanovili nemške šole ne samo v mestih in trgih, temveč tudi v nekaterih vaseh. V Celovcu so bile v 16. stoletju tri šole. Najvišja šola je bila l. 1563. ustanovljeni kolegij za odgojo plemenitnikov, propovednikov, učiteljev in uradnikov. Za protireformacije so ponehale protestantske šole. L. 1604. so v Celovcu jezuiti otvorili gimnazijo s seminarjem za uboge dijake ter mu s svojo priznano spretnostjo kmalu pridobili dosti učencev. L. 1777. so v Št. Pavlu ustanovili spodnjo gimnazijo. Marija Terezija je poddržavila vse šolstvo in ustanovila iz imetja razpuščenega jezuitskega reda (1773) in s pomočjo izvrstnega pedagoga Felbigerja mnogo novih ljudskih šol.

Za vzgojo duhovnikov je od l. 1588. skrbelo semenišče v Strassburgu, ki so ga l. 1759. prestavili v Celovec.

Za izpopolnitev krške škofovske stolice sta l. 1535. določila Ferdinand I. in solnograški nadškof Matjaž Lang, da imenuje novega krškega škofa dvakrat zaporedoma deželni knez, tretjič pa solnograški nadškof.

Izmed starih kolegijatnih kapiteljnov so ostali še kapitelj v Gospi Sveti, v Brežah, Strassburgu in Velikovcu, dočim so kolegijati v Podkrnosu in Kraigu postali proštije, kar so še dandanes.

Marija Terezija je pospeševala domačo obrt, kupčijo in občila. Povzdignila je po Korotanu svilarstvo, suknarstvo in platnarstvo ter prigovarjala, naj bi se poprijeli preje tudi moški, češ, da „to ni sramota zanje, saj jo opravljajo možaki tudi na Moravskem, Šleskem in na sosednjem Kranjskem. Kdor prede, ne more pušiti in gristi tobaka. Preja naredi konec pohajkovanju, ki gospodari posebno po Korotanu.“

Povzdignila je rudarstvo in železno obrt, dasi je pešalo tedaj že oboje, ker se je podražilo oglje spričo razširjajočih se lazov in planin in ker so bili začeli pošiljati Švedi svoje železne izdelke na Laško. Za njene vlade je zaslovela puškarska obrt v Borovljah.

L. 1575. je bamberška škofija izboljšala cesto iz Beljaka do Pontablja, l. 1569. so začeli graditi cesto čez Ljubelj; gradili so jo nad sto let in jo morali popraviti zopet za vlade Karla VI. Za Karla VI. so zgradili cesto ob Dravi do Maribora in izboljšali cesti čez Predel in Koren.

Med deželnim plemstvom so v tej dobi nastale marsikateri izpremembe. Za protireformacije se je izselilo mnogo plemstva na Nemško, Češko in Ogrsko, nekaj ga je pa izumrlo kakor: Kolnic, Krivici, Welzerji, Višprijani, Ungnadi, Magerji, Ravberji in Paradažerji, dočim so sedaj zasloveli Dietrichsteini in Khvenhüllerji; l. 1524. so prišli s Španskega vitezi Salamanca in kupili grofijo ortenburško, ki so jo dobili po njih izumrtju Widmanni, za temi pa l. 1662. knezi Porcia; Rosenbergi so prišli v deželo koncem 16. stoletja, grofje Lodroni l. 1640., grofje Thurn-Valsassinal. 1584., grofje Goess pa okoli l. 1700.; v 16. stoletju so prišli s Štajerskega grofje Christalniggi, Ursenbecki, Stampferji in baroni Eggerji, ki so kmalu zasloveli v deželi in dobili grofovski naslov.

Velike važnosti za to dobo je razvoj znanosti in književnosti. L. 1574. je izdal kot prvo v Notranji Avstriji tiskano slovensko knjigo samostanski duhovnik v Vetrinju, Leonard Pahenekar: *Compendium catechismi catholici in sclavonica lingua*. V Beljaku je v prvi polovici 16. stoletja pri patricijski rodbini Fugger živel zdravnik in kemik Theophrastus Paracelsus. Remuš Megiser je spisal deželno zgodovino: *Annales Carinthiae in Dictionarium quattuor linguarum*, slovenski pastor Kristalnik je zbiral listine in rokopise za deželno zgodovino, jezuit Marko Hanzič¹⁾ († 1766) je spisal cerkveno zgodovino jugoiztočne Nemčije in sestavil na podlagi starih listin znamenite podatke za zgodovino Karantanije, baron Valvazor je sestavil koroški krajepis „*Topographia archiducatus Carinthiae*“, zgodovinar Erazem Fröhlich pa „*Specimen archontologiae Carinthiae*“; za rastlinstvo si je pridobil posebnih zaslug jezuit baron Wulfen iz Belgrada, ki je opisal noriško cvetano „*Flora norica*“

¹⁾ Originalna, a pomenljiva je Hanzičeva razlaga besede „*Deutsche*“. Razlaga jo iz onih časov, ko so hodili Nemci okoli naših pradedov z bisagami po desetino in znali slovenski samo besedi: „*Dajte (dait') še!*“

in za slovensko slovstvo je znamenit jezuit in misijonar Ožbald Gutschmann (r. v Grabštanju 1727, u. v Celovcu 1790), ki je spisal več slovenskih knjig in slovensko slovnico l. 1777., v kateri je prvi zaznamoval šestero sklonov. Izmed slikarjev je poleg Josipa Pichlerja iz Koč zaslovel Ferdinand Fromiller po svojih slikah v deželni hiši v Celovcu (povodom prihoda Karla VI. v Celovec in po freskah na Osojah.

JOŽEF II. (1780—1790)

Ko je l. 1780. zavladal Jožef II., so cvele avstrijske dežele. Nadaljeval je od matere početo delo in je bil jako vnet za blaginjo svojih narodov. Da se mu ni posrečilo vse, da je bil kot dozorel mož nemiren, nestalen in nevztrajen, akopram neumorno delaven, tega je bila kriva njegova napačna odgoja. Kljub svoji ljudomilosti ni bil večš zgodovini svojih narodov in svojih dežel. Dobro ga je označil pruski kralj Friderik II., ki je trdil o njem, da stori pred prvim korakom že drugega. Navzel se je od svojih učiteljev nekaterih posebnih pojmov, med njimi tudi tega, da nima Avstrija nevarnejšega nasprotnika od papeža, občudoval pa je najhujšega nasprotnika avstrijskega — Friderika II.

Z brezobzirnim postopanjem je razžalil nenemške narode in razne stranke ter naletel pri njih na velik odpor; hotel je v svoji državi, kjer je bilo različnih narodov, celo uvesti nemščino za uradni jezik. Ker ni vsega dobro premislil, se mu je izjalovilo veliko reform.

Štajersko, Koroško in Kranjsko je zedinil v Notranjo Avstrijo ter poveril zastopstvo grofu Antonu Khevenhüllerju, ko je bil odpustil prejšnjega guvernerja grofa Rosenberga. V Celovcu je bilo prizivno sodišče za Koroško, Štajersko in Tirolsko, deželno sodišče za Koroško in Kranjsko pa je bilo v Ljubljani.

Kot absolutist in centralist ni hotel Jožef II. pustiti stanovom niti onih pravic, ki jim jih je bila pustila njegova mati, ter je poveril vse upravne posle izvrševalni oblasti

cesarskih uradov. Stanove je smatral le za zvezo plemenitašev, ki jim ni občna blaginja, ampak stanovska korist prvi in zadnji smoter. Zbrati so se smeli deželni zbori le tedaj, kadar se je zdelo potrebno cesarju. Deželni odbor je prenehal, le eden ali dva stanovska člana sta službovala pri namestništvu. Plemenitaše je podredil istim sodiščem kakor druge državljane. Skrčil je število sodišč. Gosposke so obdržale sodno pravico le tedaj, če je bil graščak sam večš zakonov ali pa je imel namešččenega izučenega uradnika, a ta za svoje uradovanje ni bil odgovoren graščaku, ampak cesarskemu, višjemu — prizivnemu sodišču. Tudi mesta so morala odsloviti preproste meščane iz magistratne službe ter najeti pravu večše uradnike. Smrtno kazen je dal izvršiti cesar le sem in tja v slučajih izredno hudobnih zločinov, ali kadar se je razglasil kje „preki sod“; sicer je pa zadevala smrtna kazen, in sicer na vislicah, le javne upornike. Prepovedal je dvoboj tudi častnikom. Kdor je v dvoboju ubil nasprotnika, tega je dal obsoditi kot navadnega morilca.

Marija Terezija je podložnikom znatno olajšala bremena; Jožef II. pa je nadaljeval njeno delo in l. 1781. na Kranjskem, Češkem, Moravskem, v Galiciji in na Ogrskem odpravil zadnje ostanke nesvojnosti ali nevoljstva, ki ga pa na Koroškem že izdavna ni bilo več.

Koristila sta mnogo podložnikom kazenski zakon in podložniški patent (1782). Z njima je ukazal Jožef II., da bodi podložnik sicer pokoren svoji gosposki in išči najprej pri njej pravice, ako je pa ne najde in ga obsodi gosposka, zaslišanega vpričo župana in dveh mož, se sme pritožiti dalje na kresijo in če je treba, na najvišje urade.

Jožef II. pa ni le hotel zmanjšati oblasti graščakov do podložnikov, ampak je hotel kmeta popolnoma osvoboditi tlake, desetine in drugih služnosti in pri tej priliki korenito presnovati ves davčni sestav, ki je slonel na načelu, da naj država črpa svoje dohodke edino le iz zemlje. To in pa pridobitev višjih dohodkov je bil namen najjemenitnejši Jožefovi reformi, zakonu o davčni regulaciji, ki ga je izdal 15. aprila l. 1785. in s katerim je ukazal, da naj se premerijo in pravično precenijo vsa zemljišča brez izjeme.

Kmetje so do l. 1848. ostali le graščinski podložniki z malimi obveznostmi. Od l. 1781. dalje so smeli prodajati ali kupovati posestva, menjati svoja bivališča, prepuščati svoje premoženje po lastni volji, ženiti se ter izvoliti otrokom katerikoli poklic i. t. d. L. 1848. so odpravili tudi podložništvo.

Glede trgovine je veljalo v Jožefovih časih načelo, da je čim najbolj zabranjevati uvoz inozemskih izdelkov, posebno takih, ki rabijo razkošju. Zelo je podpiral domačo obrtnost in širil promet z domačimi izdelki.

Jožef II. je mnogo storil za šolstvo, ustanovil mnogo šol in tako nadaljeval po svoji materi pričeto delo. Uvedel je obvezno sedemletno posečanje ljudske šole, nameraval ustanoviti v vsaki župniji in sploh povsod, kjer je bilo v okolišju 90 do 100 za šolo godnih otrok, ljudsko šolo. Vsled pomanjkanja učiteljev, ki so bili plačani zelo slabo, ni dosegel svojega namena. Odpravil je l. 1784. slabo obiskano spodnjo gimnazijo v Št. Pavlu.

Želeč, širiti prosveto med narodom, je Jožef II. odredil, da tiskarju ni treba najprej prositi dovoljenja za izdajanje nove knjige, ter dovolil celo javno kritiko vladarjevega delovanja, ako je le stvarna in upravičena, češ, kdor ljubi resnico, mora biti vesel, da jo zve. Ta odlok je bil začetek tiskovne svobode v Avstriji. Prepovedal pa je izdajanje takih knjig, ki so žalile vero in njene nauke ali razširjale vraže in praznovrstvo.

Dne 13. okt. l. 1781. je Jožef II. izdal tolerančni patent, t. j., je dovolil, da smejo odsle luteranci, kalvinci in pravoslavniki svobodno izvrševati obrede svoje vere, a le med stenami svojih cerkva, ki ne smejo imeti nič zvonikov, nič zvonov ter sploh ne smejo biti — izvzemši na Ogrskem — slične katoliškim cerkvam. Javno bogočastje je bilo dovoljeno tudi posle le katoliški cerkvi, „ki je in ostane gospodujoča cerkev“. Olajšal je židom njih slabo stanje ter jih prisilil, da so se morali tudi posvetiti kakemu drugemu poklicu, ne samo denarstvu.

L. 1781. je Jožef II. začel razpuščati one samostane, katerih redovniki odnosno redovnice se niso bavili s pou-

kom mladeži ali s strežbo bolnikov ali pa z dušnim pastirstvom. Do tedaj je bilo v Korotanu 19 moških in 5 ženskih samostanov. Razpustil je l. 1782. samostan dominikank v Št. Andreju, l. 1783. samostan benediktink pri Št. Jurju, benediktinska samostana v Osojah in v Podkloštru, l. 1784. minoritski samostan v Vetrinju, premonstratenski samostan v Grebinju, avguštinski samostan v Velikovcu, kapucinski samostan v Beljaku, l. 1787. pa benediktinski samostan v Št. Pavlu.

Mesto razpuščenih bratovščin je Jožef II. ustanovil novo „bratovščino dejanske ljubezni do bližnjega“ ter določil, da naj oskrbuje njene dohodke dotični župnik; ukořeninila se ta bratovščina ni, pač pa oskrbujejo odsle župniki ubožne zaloge.

Iz izkupička pobranih in prodanih dragocenosti in nepremičnin in iz gotovine, vzete samostanom, pa je zasnoval Jožef „verski zaklad“, ki naj bi služil izključno cerkvenim svrham. Iz verskega zaklada je ustanovil mnogo novih župnij in cerkva, da ne bi imeli verniki več predolgih potov do župne cerkve nego k večjemu uro hoda. Še dandanes so po Koroškem cerkve, ki jih je dal zgraditi cesar Jožef II.; preproste so in znotraj često okrašene s cesarskim orlom.

L. 1787. se je preselil krški škof iz Krke v Celovec in postal tam višji pastir cele Koroške, izvzemši velikovško okrožje, ki ga je bil Jožef II. s celjskim okrožjem podredil lavantinski škofiji.

Jožef II. je odpravil mnogo drugih cerkvenih naredeb; odpravil je mnogo praznikov, določil število sveč pri službi božji, omejil okraševanje oltarjev, znamenj in podob; prepovedal je zvonjenje ob hudi uri. Izmed vseh procesij je dovolil izprevod o Telovem in pred Vnebohodom.

Cerkvena novotarstva Jožefova so tu in tam zbudila odločen odpor; državne oblasti se niso niti upale krotiti župljanov v nekaterih krajih v Junski Dolini, kjer se je uprlo ljudstvo gosposki, ki je hotela sneti obleko sv. Hildegardi. Zato se niso povsod dale uveljaviti Jožefove cerkvene uredbe.

K koncu svojega vladanja je Jožef II. kot zaveznik ruske cesarice Katarine II. začel vojno zoper Turke. Srečno

so se vojskovali Rusi, a Avstrijci so dosegli le malo uspehov, dasi je Lavdon, ki ga slavi slovenska narodna pesem, vzel Belgrad 1789. Oblege Belgrada se je udeležil tudi koroški domači polk. Od ene kompanije tega polka so ostali živi samo štirje možje.

Med avstrijsko vojsko je razsajal legar, in ko so pripeljali bolne vojake v Celovec, se je legar razširil tudi med meščani in vzel mnogo žrtev.

Jožef II. je prihitel sam na bojišče, a je tam zbolel še bolj. Tužna poročila z bojišča in bridke izkušnje, ki jih je imel pri svojih reformah, so pospešile njegovo smrt. Umrli je, ne da bi bil ostavil moške potomce, 20. febr. l. 1790. Njegov nečak, cesar Franc I., mu je na Jožefovem trgu na Dunaju postavil velik spomenik s kratkim, a pomenljivim napisom: „Josepho secundo, qui saluti publicae vixit non diu, sed totus“. (Jožefu II., ki je živel za blaginjo države ne dolgo, a ves.)

Jožefovi sestri Marijani se je l. 1765. tako prikupil samostan elizabetink v Celovcu, da se je preselila po smrti svoje matere l. 1781. v Celovec, dala poleg samostana zgraditi krasno poslopje z lepimi vrtovi in nasadi ter preživela tam svoja zadnja leta (1789). Pokopali so nadvojvodinjo v samostanu, njeno palačo pa so dobili krški škofje.

LEOPOLD II.

(1790—1792)

Jožefov brat Leopold II., dotedanji veliki vojvoda toskanski, je zavladal potem v Avstriji in na Nemškem. S pametnimi naredbami je pomiril Belgijce in Ogre; v teh-le se je zbudilo baš za Jožefove dobe tako krepko zanimanje za politično pojmovanje, da nadkriljujejo v tem oziru še danes daleč vse druge avstrijske narode. Odpravil je marsikatero naredbo svojega prednika, druge pa ublažil.

L. 1791. je Korotan zopet dobil svojo upravo in deželno sodišče. Deželnim stanovom je Leopold II. vrnil samoupravo v gospodarskih in davčnih stvareh ter zopet

uvedel staro davkarstvo navzlic hudemu nasprotovanju ljudstva. Odpravil je od Jožefa II. uvedene glavne bogoslovnice, postavil škofijske bogoslovnice in cerkveno premoženje pod vladno nadzorstvo ter preklical odloke glede bogoslužja.

Pomnožil je vpliv učiteljev na razvoj šolstva s tem, da je združil učiteljstvo v posebno šolsko zastopstvo. Ugodil je želji plemenitašev, da naj se odpravijo sramotilne kazni, kakor: prikovanje k zidu, pometanje cest in vlačenje ladij; s temi kaznimi so se čutili onečaščeni tudi sorodniki plemenitaških kaznjencev.

Nenadoma je umrl 1. marca l. 1792. za osepniciami. Zapustil je mnogobrojno rodbino, štiri hčere in dvanajst sinov, izmed katerih ga je nasledil najstarejši, Franc.

FRANCOSKE VOJNE IN FRANC I.

S francosko revolucijo (1789) je nastala v Evropi nova doba, novo življenje, nove šege in noše. Razširile so se svobodomiselnne ideje tudi na Avstrijsko.

Ker so se tuji vladarji jeli vtikati v francoske stvari, jim je republika napovedala vojno. Tako se je vnel boj s Francozi (1792), ki je trajal skoro nepretrgano do 1816 in katerega posamezne dobe se imenujejo koalicije ali zvezne vojne, ker se je združilo vselej po več držav proti Francoski.

Avstrija se je morala največkrat v teh vojnah izkušati s Francozi, ker je imela braniti ne samo svojih lastnih dežel, nego tudi svoje gospodstvo in svoj vpliv na Nemškem in Italijanskem, torej ravno tam, kjer so bila glavna naravna bojišča v francoskih vojnah. Druge države so varovale le svoje meje, Avstrija pa je hotela vzdržati tudi svojo starodavno, četudi samo še namišljeno veljavo v Evropi, oprto na Nemško in Laško.

Največji francoski vojskovodja je bil Napoleon Bonaparte, ki je postal v kratkem času francoski cesar (1804); istega leta se je dal tudi nemški cesar Franc II. oklicati za cesarja avstrijskega z imenom Franc I., ki je vladal našo državo do 1835. leta.

Spomladi, meseca marca l. 1797. je drl Napoleon ne- navadno hitro, premagavši vso gornjo Italijo, proti avstrij- skim alpskim deželam, predno je skopnel sneg na tirolski in beneški meji.

Nadvojvoda Karel se je umaknil čez Sočo in poslal iz Gorice oddelek preko Ljubljane in čez Koren v Beljak, drugi oddelek pa čez Predel na Trbiž. Glavna francoska vojska je hitela skozi Pontabelj proti Trbižu, a se morala za trenutek pred Avstrijci umakniti nazaj v Pontabelj. Pri Žabnicah je nadvojvoda Karel napadel Francoze, a bil ne- nadoma od vseh strani obkoljen od francoske vojske; gotovo bi ga bil ujel francoski general Massena, ako ga ne bi bil rešil nadporočnik Fedák s huzarji. Karel se je nato umaknil proti Celovcu, dočim so Francozi zajeli nekatere njegove oddelke; Francozi so bili namreč izvrstni hribolazci ter so bili priplezali na gore nad bovškim gradom, si grad osvojili, zajeli avstrijske vojake na Predelu in drli dalje proti Celovcu, kamor so prišli že 29. marca; drugi dan pa je prišel tudi Napoleon z glavno armado. Mesto Celovec je bilo sicer utrjeno, a nihče se ga ni upal braniti, kajti me- ščani so se zelo bali Francozov in pobegnili je tretjina pre- bivalcev.

Napoleon je 31. marca izdal na prebivalstvo oklic, v katerem mu je jamčil za varstvo vere, običajev in imetja. Pazil je strogo na red in kaznoval vsak izgrede ter ravnal dobrohotno s prebivalci. Sestavil je provizorno vlado, ob- stoječo iz desetih najuglednejših celovških meščanov, in ji postavil na čelo grofa Enzenberga, predsednika prizivnega sodišča. Črez tri dni je Napoleon odvedel svojo vojsko preko Št. Vida in Brež na Štajersko, dočim sta prišla na Koroško generala Joubert s Tirolskega in Bernadotte preko Ljubelja s Kranjskega.

Čim dalje je prodiral Napoleon, tem nevarnejši je po- stajal njegov položaj, vrelo je med narodom po Štajerskem in Beneškem, Tirolci so zbrali črno vojsko in domačini so napadali kár očitno Francoze ter jih pobijali. Upor je netil avstrijski minister Thugut, vodja bojevite stranke na av- strijskem dvoru.

Dobro je čutil Napoleon, da je bil zašel v past, ter je sklenil radovoljno s cesarjem premirje v Ljubnem in potem mir v Campu Formiu na Furlanskem 17. okt. l. 1797., ki je bil za cesarja primeroma jako ugoden. Franc II. je moral odstopiti samo oddaljene pokrajine, kakor: Belgijo, nekaj deželic na levem Reninem bregu in Lombardijo, dobil pa je dežele, ki so se dotikale avstrijskih dežel ter odprle Avstriji na stežaj vrata do morja, namreč Beneško, zapadno Istro od Kopra do Pulja z otoki in Dalmacijo. Po tem miru so bili združeni zadnji Slovenci in mnogo Hrvatov s svojimi brati.

Že čez dve leti (1799) je začela Avstrija v zvezi z Rusko in Angleško novo vojno proti Francozom in je bila v začetku povsod zmagovita. Po Napoleonovi zmagi pri Marengu v Italiji so pridrli Francozi zopet na Koroško in Avstrija je kmalu sklenila mir v Lunevillu na Francoskem, v katerem ni imela škode, pač pa so zapadla posestva nekaterih nemških cerkvenih knezov na Avstrijskem avstrijski vladi: na Koroškem posestva solnograških nadškofov. S sekularizacijo je na Koroškem prenehalo srednjeveška razkosanost dežele.

L. 1804. so zopet združili Koroško in Štajersko v gubernij v Gradcu.

Tretja vojna med Avstrijo in Francijo se je vnela l. 1805.; zmagalci so bili zopet Francozi. Nadvojvoda Karel je sicer v tridnevni bitki pri Caldieru nedaleč od Verone potolkel francoskega generala Masseno, a hud je bil poraz zvezanih Rusov in Avstrijcev pri Slavkovu na Moravskem 2. dec. Pri Caldieru je odločil zmago koroški polk.

Cesar Franc je nato z Napoleonom sklenil mir v Pozunu;¹⁾ Avstrija je odstopila Beneško, Istro in Dalmacijo, Tirolsko in Predarlško, dobila pa samo Solnograško.

Tudi v tretji zavezni vojni so prišli Francozi na Koroško, in sicer so zopet zasedli Celovec ter terjali kakor povsod veliko kontribucijo, s čimer so pri ljudstvu izbrišali dobre spomine, ki so jih bili zapustili pred osmimi leti.

¹⁾ V spomin na požunski mir je dal kardinal in škof Salm postaviti obelisk na Kardinalovem trgu v Celovcu.

Mir v Požunu so sklenili že 26. dec., francoski generali Massena, Ney in Marmont pa so zapustili deželo šele meseca februarja ter napravili deželi škode 1^{1/2} milijon goldinarjev.

L. 1809. je cesar Franc I. poizkusil še enkrat svojo srečo in napovedal Napoleonu vojno. Opiral se je naš vladar najbolj na narodne brambovce, ki so se tedaj zbirali po vsem cesarstvu. Nadvojvoda Ivan je bil sicer zmagal 16. aprila pri Fontanafreddi, ali ker je premagal v istem času Napoleon Avstrijce na Bavarskem, se je moral tudi on umikati proti Soči. Za njim so drli Francozi proti notranjeavstrijskim deželam. V istem času so odkorakali koroški polk Hohenlohe in koroški brambovci z generalom Chastelerjem in škofom Salmom skozi Pusto Dolino na Tirolsko, da bi, združeni s Tirolci, pregnali Bavarce iz dežele, kar se jim pa ni posrečilo navzlic navduševalnim govorom škofa Salma. Francozi so pa med tem časom prodirali dalje ob Soči proti Predelu, ob Beli pa proti Čalavaju pri Naborjetu, kjer so Avstrijci v zadnjem trenutku površno iz prsti in lesenih palisad zgradili utrdbi in ju zavarovali s par sto možmi.

Naborjet je od 14. do 17. aprila branil stotnik Hensel s 300 Hrvati-Ogulinci zoper vedno bolj naraščajoče francoske čete. Skoro vsi branilci so padli. „Kako ste se predrznili,“ je vprašal podkralj Evgen Beauharnais ujetega vojaka, „se meriti s toliko premnožico?“ Ta mu je je odgovoril: „Junaku hodi na misel le zmaga, ne pa udaja.“

V Naborjetu priča spomenik — bronast lev — potomcem o herojskem činu hrvatskih vojakov, ki so padli za dom in cesarja.

V istih dneh (16. do 18. aprila) se je bojeval enak boj „brez upa zmage“ na Predelu. Tu je bila še manjša trdnjavica nego pri Naborjetu; nad cesto je bila lesena, z rovi in nasipom obdana utrdba, pod njo, onkraj ceste nad prepadom, pa majhna, še nedovršena koč. Posadka je štela 220 Hrvatov-Slujincev. Ko se je Francozom 18. aprila po hudem boju posrečilo, zažgati trdnjavico, je planil stotnik

Hermann z ostalo četo na Francoze ter padel kakor pravi junak.

Na mestu lesene trdnjave so l. 1848. zgradili novo in trdno zidano trdnjavo ter obenem postavili spomenik Hermannu in junaškim Hrvatom, 21. junija l. 1908. pa še posebno spominsko ploščo stotnikoma Vitkoviću in Jan-koviću.

Po zavzetju imenovanih trdnjav je bila Francozom odprta pot le pri Trbižu, kajti ustavljal se je še na desnem bregu Zilice in pri Kokovem ban Giulay, dokler mu niso prišli Francozi za hrbet, mu pobili poldrugi tisoč mož ter ga potisnili proti Fužinam in Kranjski Gori.

Evgen je dospel 20. maja že v Celovec brez ovir in se nastanil v škofovi palači. Hudo je trla Korošce vojna kontribucija, ker je imel domači denar le malo veljave; poleg potrebnih živil so morali nabaviti Francozom 50000 srajc, 150000 vatlov platna in še drugih potrebščin. Razstrelili so Francozi staromestno obzidje ter porušili pri tem nekaj meščanskih hiš in cerkev Angela Variha, le Velikovška vrata so ostala do leta 1867.

Zasledujoč bana Giulaya na Kranjsko in nadvojvodo Ivana, so Francozi vdrli tudi na Štajersko. Maršal Marmont je krenil iz Ljubljane preko Celja, Slovenjega Gradca, Velikovca, Grebinja, Volšperka čez Golico v Gradec, kjer je bil pustil nadvojvoda Ivan le malo posadko. Utrdbe na Gradu so razstrelili ter odhiteli dalje proti Dunaju in se združili z Napoleonom, ki je po bitkah pri Aspernu, Wagramu in Znojmu sklenil za Avstrijo uničujočo mirovno pogodbo v Schoenbrunnu 14. okt. 1809. Naložil je Avstriji ogromno vojno odškodnino in ji vzel celo tretjino dežel; Solnograd in kos Gorenje Avstrije je priklopil Bavarski, večji del Galicije veliki vojvodini varšavski, manjšega je dal Rusom. Najhuje pa je zadela Avstrijo izguba vseh pokrajin ob Jadranskem Morju, namreč Gorenjega Korotana, Goriške, Trsta in Kranjske. Iz teh dežel, ki jim je bil pridružil še del Hrvatske, Istro, Dalmacijo, Dubrovnik in Pusto Dolino, je Napoleon ustvaril novo državo, ki naj bi bila „trdnjava, postavljena pred vrata dunajska in zajedno most

proti Turški“ — ilirske pokrajine. Ljubljana jim je bila prestolnica, prvi vrhovni guverner z oblastjo podkralja pa Marmont, eden najblažjih francoskih maršalov, za njim Bertrand, Junot in nazadnje kruti in zviti Fouché. Prebivalci — poldrugi milijon — so bili Slovenci in Hrvati, le od Lienca do Beljaka, zapadno od Šmohorja, v Naborjetu in Trbižu so bivali Nemci, v primorskih mestih pa nekaj Italijanov.

Komaj so zavladali Francozi v Iliriji, so sneli povsod dvoglave avstrijske orle in jih nadomestili z enoglavnim francoskim orlom, ki je po zmagoslavnih revolucijskih vojnah bil postal znak francoskih polkov. Tudi upravo so preustrojili hitro. Uradniki so smeli ostati na svojih mestih, a dne 3. dec. 1809 so morali priseči vsi zvestobo Napoleonu. Nove davke — franke, t. j., zemljiški davek in pa patent, t. j., rokodelski davek — so morali plačevati podložniki točno. Vojake so potrjevali v Iliriji kakor na Francoskem; a mladeniči so hodili mnogo raje na nabor nego poprej in veliko manj je bilo beguncev. Ilirija je bila razdeljena v dve vojaški pokrajini. Gorenji Korotan je spadal k prvi in dajal novemu ilirskemu polku na leto 651 mož. Za red in varnost so skrbeli Francozi tako, da si „smel nesti denar na roki“, kakor so pravili stari ljudje. Stroga policija je nadzorovala novine in knjige, zatirala igralce ter skrbela, da se je privražalo dovolj živil na trg.

Demokratska je bila nova vlada, ker ni delala nobene razlike med prebivalci, nego je priznala vsem enake pravice in osvobodila kmete vse tlake in graščinskih podložnosti. Nič več niso bili graščaki sodniki kmetom, nego gospod in kmet sta bila podrejena istemu zakonu. Odstranila je vse predpravice obrtnikov in trgovcev.

V cerkvenih poslih so obveljali francoski nazori in zakoni. Beljaško okolico so podredili ljubljanski škofiji, Kantsko Dolino pa videmski nadškofiji. Župnikom je dajala država plačo. Odvzela jim je rojstvene, poročne in mrtvaške matice (knjige) ter jih izročila na novo uvedenim županom, ki so se imenovali „maire“. Ti so sklepali civilne zakone mesto cerkvenih. Imeti je morala vsaka občina veččega tajnika, mirovnega sodnika in svoje občinsko redarstvo.

Preustrojili so Francozi tudi šole, odmerili v njih narodovemu jeziku pristojno mesto; ustanovili so v vsaki občini ljudsko šolo, gimnazijo pa v Beljaku in v Sovodju, kjer so se morali učiti učenci tudi francoščine.

Ko so Napoleonovi namestniki preurejali nove francoske pokrajine, se je on pripravljaj na veliko vojno zoper mogočno Rusijo, ki jo je hotel ukloniti pod francoski jarem. Tudi ilirska polka in pomožni ilirski oddelki so morali v nesrečno vojno. Mnogo koroških vojakov je obležalo na širnih snežnih poljanah ruskih in le malo se jih je vrnilo v ljubljeno domovino.

Grozni poraz, ki je zadel mogočnega Napoleona na Ruskem, je tlačanim narodom zbudil nado, da se je moči osvoboditi. L. 1813. se je vzdignila vsa Evropa zoper Francoze. Premagali so Napoleona v več bitkah in ga iztirali najprej iz vseh nefrancoskih dežel, potem pa celo iz Evrope na otok Sv. Helene, kjer je umrl 5. maja 1821.

Ko se je Napoleon bojeval na Nemškem, je imel čuvati in braniti Ilirijo njegov pastorek podkralj Evgen s 50000 vojaki. Proti temu je poslal cesar Franc I. izkušenega generala Hillerja z 32000 možmi. Od Beljaka in Celovca pa do Celja so bile razvrščene Hillerjeve čete, pri Zagrebu pa je stal še general Radivojević z 9000 možmi. Pri Krivi Vrbi, pri Sv. Magdaleni ob Malem Ljubelju in pri Slovenskem Plajberku so Avstrici napravili okope, nadejaje se, da Evgen začne vojno od Kranja in Beljaka sem. General Hiller je dal napraviti še okope pri Humberku in Bistrici v Rožu ter zgraditi pri Rožaku še en most. Na to je zasedel Beljak, pognal Francoze do Trbiža, a se umaknil takoj, ko se je približeval podkralj Evgen z večjo silo.

Dne 20. avgusta je 300 Francozov poizkusilo Avstrijce spoditi z Ljubelja, a ti so jih pognali, akoravno jih je bilo le 50. Koncem avgusta se prišli Francozi zopet od kranjske strani na Ljubelj, a stotnik Moll se jim je postavil v bran ter s strelji in kamenjem, ki so ga spuščali navzdol vojaki, odbil naskok Francozov, ki so tu izgubili 14 mrtvih in imeli nad 100 ranjenih vojakov.

General Hiller je nato poslal nekaj bataljonov čez Medji Dol, Ljubelj in Jezerski Vrh na Kranjsko in dal zasedeti Kranj. Ker se je Evgen bal, da ne bi Avstrijci njegove glavne vojske iztisnili iz Doline in od Trbiža, je sklenil, Avstrijce napasti in jih pregnati iz Roža. Osvojil si je Kranj in se polastil ceste čez Ljubelj, dočim je njegov podpoveljnik prodiral od Beljaka doli čez Loče v Podgrad (Šent Jakob). Z najboljšimi vojaki, z gardo je prišel Evgen iz Javornika in Jesenic čez Medji Dol do Bistrice; kažipot mu je bil maire jeseniški, posestnik fužin in plavžev na Savi in Javorniku, Ruard. Francozi so od treh strani prijeli Avstrijce in desetkrat več jih je bilo, tako so se lahko večkrat menjavali in pošiljali vedno nove čete v boj; vkljub temu pa so se držali Avstrijci hrabro, posebno okrog kapelice nad Bistrico in v gradu. Ob eni popoldne so vzeli Francozi vas in grad, a nazaj so jih potisnili Avstrijci z bajoneti; šele, ko je Evgen z novo silo dospel po Suhi navzdol in zapalil vas in grad, so morali odnehati Avstrijci, vsi upehani.

V tej vojni je bila to edina za Avstrijce neugodna bitka, a brez trajnih posledic. Avstrijci so se umaknili na levi dravski breg proti Celovcu, a podrli so za seboj mostova pri Rožaku in Beljaku popolnoma, humperškega pa deloma.

Evgen se je potem zopet vrnil na Kranjsko, kjer so ga tako pritiskali graničarji; iz bojazni, da mu ne vzamejo tudi Ljubljane in mu ne raztrgajo vojske na dva dela, je poklical precej oddelkov iz Doline in Koroškega proti Ljubljani. Ko je zapazil to general Hiller, je iznova napadel Francoze. General Vecsey je privedel oddelek vojaštva od Železne Kaple preko Žitare Vasi, Apač, Šmarjete do Borovelj ter zasedel Ljubelj, odkoder so bili odšli Francozi proti Ljubljani, drugi oddelek pa je podil Francoze čez Slovenski Plajberk, Poden in Žingarico.

Med tem časom so Avstrijci z levega dravskega brega ponoči popravljali mostova pri Rožaku in Humperku. Francozi so streljali na delavce, tako da so morali pustiti za nekaj časa delo, a kakor hitro se je začelo daniti, so tiho nadaljevali delo, in sicer tako hitro, da je bil zjutraj most

pri Humperku dovršen do zadnjih štirih kolov. Francozi so streljali zopet, a z mosta so jim odgovarjali avstrijski lovci, ležeč za vrečami, napolnjenimi s peskom, in pod njih obrambo so izvršili tesarji delo vkljub francoskim kroglam. Prekoračili so Avstrijci most 19. sept. zjutraj ter po vročem boju zapodili Francoze z okopov proti Zvrhnemu Rožu.

Z enakimi nevarnostmi so prekoračili Avstrijci Dravo pri Rožaku ter pregnali Francoze proti Podkloštru. Posebno hud boj je bil pri rožaskem mostu, pri Fari, pri gradu Rožaku in na Vinogradu.

Ko so prišle nove avstrijske čete čez Karavanke iz Korotana, so se 25. septembra Francozi umaknili od Kranja do Kranjske Gore in Trbiža. Vsa francoska armada se je torej gnetla okrog Trbiža in tja so pritiskali sedaj tudi Avstrijci od Beljaka, iz Doline in čez Predel, hoteč obkoliti Francoze in jim zastaviti pot pri Žabnici;¹⁾ a Francozom se je vendar posrečilo, da so se prerili do Pontablja in se rešili na Laško.

Spomin na Francoze se je ohranil dolgo časa pri Zili, kjer so ostali do leta 1813. Že leta 1805. so oblegali Hrast, Bistrico in ves senčni del doline do Šmohorja, dočim so stali tedaj Avstrijci na solnčnem delu. Mejila jih je Zila. Tedaj je služil Francozom in Avstrijcem za ogleduha premeteni Pinet iz Bistrice in nosil poročila od enih do drugih. Pri Kojtu na Bistrici so pobrali Francozi veliko drv, ki so bila prodana že v Plajberk, jih zažgali in pozvali Avstrijce, da se udajo. Isto noč so šli Francozi od Pineta čez Bistriške Planje v Potočnico in dalje v Vrtnji Log, kamor so jih sledili Avstrijci, nič hudega sluteč. V Potočnici pa so jih napadli Francozi in pobili skoro vse. Prišli so v zadnjem trenutku Avstrijcem na pomoč lovci čez Bistriško in Zahomsko Planino, so zajeli Francoze pri Vrtnjem Logu in pri Trati ter jih premagali.

Kmetje so morali sedaj dajati Avstrijcem in Francozom priprego, in sicer vsaka hiša. Pri Encnu v Drevljah je bila

¹⁾ Še dandanes kroži ljudska govornica po Kanalski Dolini, kako so vzeli tedaj Francozom blagajne in čez noč obogateli nekateri posestniki v Zabnicah in v okolici.

uboga vdova, sin pa še otrok. Vdova ni imela nobenega hlapca, zapregla je sama dvoje konj in vozila mrtvece z Vrtinjega Loga. Vozili so padle vojake v Kriglovo Trato, kjer je pokopališče francoskih vojakov. Tam vidiš še dandanes gomile, pri Sv. Magdaleni pa francoske okope.

Francozi pri Zilji niso bili sirovi s kmetskim ljudstvom; kar so vzeli živeža, so plačali vse prav natančno; tudi storjeno škodo so povrnili.

Na Bistrici pojo še dandanes fantje :

„Sestre in bratje, ne cagajte,
v božjo voljo se podajte,
saj še živi te stari Bog,
da nam bo pomav z nadlog.
Al' nam bode Bog pomagu,
tedaj Francoz bo gvišno scagu,
saj še živi te stari Bog,
da ne pademo mi spod“ —

v Rožu pa :

„Tam je 'n lep gartelc zagrajen,
s temi drobnim' rožcam' nasajen.
Po njem je dečva prangava
in z drobnim' rožcam' marnvava.
Tam mi pride en lep žunir
'n lep francôžeš oficir.
Ona je hitro barova:
„Al' ste kaj vidle šocija?“
„Jaz sem pa tam zraven stav,
čjer je tvoj šocij glavco dav,
jaz sem pa tam zraven biv,
čjir je tvoj šocij kri preliv.“

Zadnji Francozi so zapustili Koroško 11. oktobra 1813. Tako je nehala tretja francoska okupacija, ki je za Gorenji Korotan trajala približno štiri in pol leta. Trdi so bili zadnji časi francoske vlade posebno zato, ker je ta-le neusmiljeno terjala novcev in živil za svojo vojsko, neko posebno kontribucijo pa za ustanovitev novih polkov, kot poseben izraz vdanosti napram Napoleonu.

Ko je Avstrija dobila svoje dežele nazaj, so morali uradniki priseči zvestobo Francu I. po vseh ilirskih krajih. Odpravila je vlada vse sledove francoskega vladanja, ki so spominjali na revolucijska načela; odpravila je francoski

koledar ter uvedla stari cerkveni red; župniki so zopet pisali krstne in druge matice in sama civilna poroka brez cerkvene je izgubila veljavo. Zopet je postal podložnik kmet, toda ne kakor nekdanj, kajti nič več niso gosposke dobile nekdanje sodne oblasti ali patrimonijalnih sodišč, nego je ta prešla v roke novih okrajnih dominijev, ki so sodili v cesarjevem imenu. Podložnik je bil kmet le glede svoje posesti in tistih služnosti, do katerih so imeli še pravico gosposke kot nadlastnice, ostala pa mu je pravica, da sme svobodno deliti svojo zemljo.

Nova vlada je bila sicer reakcionarna, ker je obnovila v obče stari red, a pridržala je marsikaj v resnici dobrega, kar je bila uvedla francoska vlada. Zato je bil narod še dosti zadovoljen z njo, dasiravno ni mogel tako hitro preboleti neizmernih žrtev onih časov.

Koroški poslanci so se 4. oktobra 1814 poklonili v Ljubljani cesarjevemu namestniku grofu Saurauu ter mu prisegli zvestobo.

Leta 1825. so šele zopet združili Gorenji in Spodnji Korotan ter ga podredili ljubljanski vladi. — Ilirija se je ohranila do 1848., dasi je obsegala sedaj samo Kranjsko, Korotan, Primorje in del Hrvatskega. Naslov „kralj ilirski“ pa nosi naš cesar še dandanes. L. 1849. je bilo Koroško oklicano za lastno kronovino in dobilo lastno deželno upravo.

L. 1817. je sedmi pešpolk „Veliki vojvoda toskanski Ferdinand“ prepustil svoj naborni okraj na Moravskem prvemu polku ter dobil za naborni okraj beljaško in celovško okrožje. Odsle služijo pri tem polku večinoma Korošci.

Njegov lastnik je postal tedaj baron Lattermann, za tem barona in generala Prohaska in Marojčič, sedaj pa za vedno grof Khevenhüller. Polk je bival nekaj časa v Gorici in v Italiji, l. 1823. so ga premestili v Celovec, l. 1893. pa tri bataljone v Gradec.

Ko se je po dunajskem kongresu povrnil mir v deželo, je cesar Franc I. izkušal, zaceliti globoke rane, ki jih je bila njegovim deželam vsekala dolgotrajna in krvava vojna. Prišel je večkrat v Korotan, da bi se osebno prepričal o gmotnem napredku v deželi, in podaril je l. 1830. v znak

svoje naklonjenosti stanovom in Celovčanem bronasto soho, ki je sedaj v deželni hiši.¹⁾

Mir, ki je zavladal sedaj, je porabila dežela za notranji napredek in okrepčanje narodnega blagostanja. To se je razvijalo le počasi, deloma zato, ker so nove ideje zahtevale in zahtevajo politiško, narodno, gospodarsko in socialno samostojnost, a jih je izkušala vlada zatreti, kakor jih zatira napram slovenskim Korošcem še danes, deloma pa zato, ker so tudi v tem stoletju mnogotere nesreče zadevale ubogo ljudstvo. Poleg nesreč, ki jih je prinašala vojna, je spomlad! l. 1807. grozovita povodenj poplavila Podjunsko Dolino, l. 1810. pa Ziljo in Kanalsko Dolino. Brž po sklepu dunajskega miru je 1815—1818 razsajala po deželi huda lakota. Biren rži je stal 48 gold., biren pšenice pa 70 gold. Ubogo ljudstvo je sušilo in mlelo travo ter jo mešalo z žitno moko, da si je moglo speči malo kruha. L. 1836. je nastopila v deželi kolera ter morila neusmiljeno pri Zilji, okoli Beljaka, Velikovca in Borovelj. Najgroznejša je bila poleti 1856. Uničevale so polja v Dravski Dolini povodnji in pogosta toča ter spravile marsikaterega kmetovalca v siromaštvo.

Vladarji Franc I., Ferdinand I. (1835-1848). in Franc Jožef I. so izkušali, po očetovsko lajšati vse te nesreče z mnogimi državnimi in svojimi podporami. Zaukazali so, da naj se zidajo javne stavbe, grade ceste, osuše močvirja in regulirajo reke, da si kaj prisluži revno ljudstvo in olajša svoje stanje. Kmetijstvo, živinorejo in čebelarstvo je povzdignila Kmetijska družba, zanimanje za domačo zgodovino pa po posredovanju nadvojvode Ivana I. 1843. ustanovljeno zgodovinsko društvo.

FRANC JOŽEF I.

Za vlade sedanjega vladarja so se koroški vojaki pogumno bojevali na raznih bojiščih. L. 1848. in 1849. je bila vojna v Italiji, kjer je Radetzky popolnoma premagal sardinsko

¹⁾ Soha ima napis: „Stanovom Koroškim, meščanom celovškim za zvestobo, stanovitnost in krepost v letih 1797, 1805, 1809 in 1813.“ Franc, vladar Avstrije.

vojsko.¹⁾ Leta 1849. so s pomočjo ruskega carja Nikolaja I. zadušili upor na Ogrskem. Pripeljali so tedaj na Koroško upornega generala Görgeya, ki je živel v neprostovoljnem prognanstvu do leta 1856. v Celovcu, do leta 1867. pa v Vetrinju. Iz Vetrinja se je vrnil na Ogrsko. Ker je od leta 1866. Korotan obmejna dežela proti Italiji, je postala posebno važna v stratežičnem, političnem, kupčijskem in obrtnijskem oziru. L. 1878. je zasedla Avstrija Bosno in Hercegovino ter ju anektirala l. 1908.

Do l. 1848. so prodrli svobodomiselni nazori, ki jim je bila dobro pognojila človeška kri, prelita v francoskih revolucijah, do najnižje kože gorskega seljana in ljudstvo se je začelo gibati in samostojno misliti. Ker so bili nezadovoljni vsi stanovi v Avstriji, kakor tudi v posameznih deželah, ker je imel vsak stan tožiti in si je želel izboljšanja obstoječih razmer v narodnem, socijalnem, gospodarskem in političnem oziru, je morala odjenjati vlada in dala je državljanom ustavo. V smislu ustave na Dunaj sklicani državni zbor je s cesarjevim odobrenjem sklenil, osvoboditi kmeta vseh podložnosti in tlake. Koroška je imela tedaj 7 poslancev v državnem zboru, 72 pa v deželnem, ki se je sešel tudi l. 1848.

¹⁾ V mestni župnijski cerkvi v Celovcu imajo spomenik leta 1848. v Italiji padli koroški vojaki. — Naj slede tu opombe dr. Fr. Ilešiča o hrvatski vojski: Jelačić je bil septembra 1848. prekoračil Dravo, ukrotil nemški Dunaj ter nato z Windischgraetzem vojeval na Ogrskem. Tedaj sta (9. jan. 1849) Hermina baronica Jelačićeva, rojena grofica Christalniggova, in Franja pl. Ettingshausenova, rojena pl. Henriguezova, pozvali vse „domo- in človekoljube“, naj bi prispevali za trpečo hrvatsko vojsko; prinosi naj bi se pošiljali v bansko palačo v Zagreb. „Slovensko društvo“, ki se je ustanovilo tudi v Celovcu, je nato sklenilo, da bo sprejemalo mile darove „za naše drage ranjene brate hrvatsko-slavonske armade, njih vdove in sirote“, in sicer v svojih prostorih „zum goldenen Born“ (št. 107), Prim. „Hrv. Kolo“ „Matice Hrv.“ III., str. 325. — V Celovcu so bili leta 1849. delj časa za posadko brodske graničarji, in sicer v svoji narodni opravi. Službeno je stotnik Stanković v „Klagenfurter Zeitung“ z dne 23. jan. 1849 poročal, da so meščani prispevše graničarje prijazno in prostovoljno sprejeli v svoje hiše in jih brezplačno gostili, šele potem so krenili Hrvati v svojo vojašnico. Dijaki in meščani so nabirali za njih denar (če se tudi ni na-

Namesto stanovskega deželnega zastopa iz l. 1848. je cesar l. 1861. s februarским patentom določil deželno upravo, deželni volilni red in ustanovitev deželnega zbora, ki se je sešel prvič 6. aprila l. 1861. in ima dandanes 43 poslancev.

V cerkvenem oziru je bil združen Korotan l. 1859., ko je deloma na svoje stroške vladika Anton Mártin Slomšek premestil škofovski sedež iz Št. Andreja v Maribor; združili so tedaj velikovsko okrožje s krško škofijo. L. 1859. so prišli tudi jezuiti v Št. Andrej in pokupili posestva lavantinskih škofov, l. 1877. v Št. Vid usmiljeni bratje, ki so si zgradili poleg samostana bolnico, l. 1886. pa frančiškani v Beljak.

Sedanji naš vladar se je poročil 24. aprila 1854 z bavarsko vojvodinjo Elizabeto. Po poroki je prepotoval mladi par obširne avstrijske kronovine ter posetil tudi slovenske pokrajine. Iz Puste Doline je potovala mlada dvojica čez gore k Zilji in dospela 8. septembra v Šmohor, ki je bil tega dne ves v zastavah in več kakor na pol slovenski, tako da je cesar vprašal okrajnega glavarja: „Ali je v teh krajih mnogo Slovencev?“ „Od tod proti vzhodu so sami Slovenci,“ mu je odgovoril glavar. Cesar je imel tu priliko, opazovati pristno narodno življenje in narodno nošo Zilja-

bralo baš mnogo). To držanje Celovčanov pa je tem bolj razveselilo bataljon, ker so se od začetka leta 1848. skoro vsi (nemški) časopisi trudili, graničarje žigosati kot barbare in njim na rovaš pisati vse posledice vojne. Z druge strani pa imamo poročilo („Slovenija“ z dne 9. nov. 1849), češ, Nemci so graničarje prezirljivo pozdravljali z „wilde Horden“, „Panduren“, „Räuberknechte“ itd., koroški Slovenci pa se želeli z njimi bliže seznaniti, a niso se upali porabiti te lepe prilike. „Le jednokrat . . . je neki Slovenec se podstopil z jednim prostim vojakom se pogovarjati vpričo nekega uradnika. Vprašal je tisti Slovenec vojaka, kako se imajo bratje Serbi v Banatu, ali je še dosti vojakov doma, da bodo kos, napade grozovitnih Madjarov odbiti. V tih kratkih in nedolžnih besedah je tisti c. k. uradnik — na našo sramoto Slovenec iz Kranja — neki punt ovolal: Er wollte eine Meuterei hervorrufen, er wollte die Soldaten zum Abfalle, zur Desertion verführen itd. Strašen hrup je šel po celem mestu na tistega Slovenca, čeravno vse po nedolžno. Le tako si je sirotej pomagal in se očistil, da je zgoraj omenjeni govor z vojakom na listič napisal in tistega vohuna prisilil, na svojo sramoto besede spodaj pristaviti, daš nur

nov. Pred njegovim prenočiščem so priredili ljudsko veselico na ograjenem in okrašenem prostoru. Prijahalo je najprej 20 Ziljanov, v dolgih vihrajočih plaščih, pisanih telovnikih in kratkih hlačah, z dolgimi trakovi na klobukih, za njimi pa so korakali mladeniči in peli:

„Dečva 'ma pa črevelče,
črevelče s srebrom okovane;“

za njim so šli godci, potem 20 parov fantov in deklet v ziljskih nošah z nevesto. Nevesta je cesarici izročila ziljski nevestin pas, okrašen s pavjim perjem in z napisom: „Elizabetha avstrijska“. Za svati je prijahalo 12 fantov, ki so po žegenski navadi pobijali čeber, spretno sukajoč čile svoje konjiče. Zmagalec je od dekleta v najlepši obleki dobil venec. Napravili so še druge domače igre, ki so ugajale cesarski dvojici tako, da sta obdarila igralce, in cesarica je vzela v spomin ziljsko obleko s seboj.

Na večer je nastopilo 500 rudokopov iz Rablja in Plajberka; bili so v črni obleki in so nosili svetilke. Pred cesarjevim stanovanjem so predstavljali vhod rudarjev v podzemne jame — bil je nekako čaroben ples črnih mož z brlečimi lučicami v temni noči. Drugega dne je ogledoval cesar urade, dočim se je udeležila cesarica sv. maše, ki jo je daroval slovenski pesnik, dekan dr. Levičnik. Še isti dan sta se odpeljala, dovolivši Ziljanom, da ju smejo spremljati

dieses und nicht mehr gesprochen worden sei. Po takih prigodbah kdo bi se bil upal se z brodskimi graničari pogovarjati.“

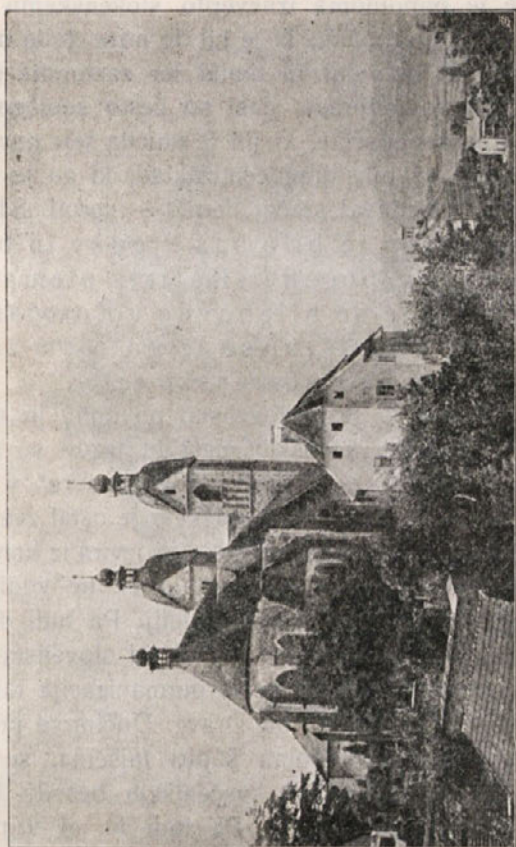
Ako so na ta način preprečili osnutek kake „panjužnoslovanske“ zarote, so na drugi strani rabili graničarje tudi na Koroškem za posle, ki so v ljudeh dušile iskro slovanske vneme in kompromitirali graničarje. Tako so bili komandirani zoper kmete v Rožu, ki so se bili spuntali zoper graščaka Lichtensteina, a niso hoteli izdati početnika. Rodoljubi so se bali, da bodo take eksekucije budile mržnjo zoper Hrvate vobče, zoper svoje tlačitelje. „I tako će usternuti nagnuće k Hervatima, probudjene u Slovcnih trudom velikim (celovških) rodoljuba, po paklenom ovom političnom ravnanju i mi ćemo se naći onamo, gdje smo prie jedne godine bili. Da imadu krajišnici vojničku opravu, ne bi bila stvar od takove važnosti, jer svaki bi je kao vojnike smatrao, no buduć da su svi u narodnoj odieći, to se posve drugače misli.“ („Slav. jug“ z dne 6. febr. 1849).

Zapustili so Celovec dne 1. novembra 1849.

na konjih pod vodstvom smreškega župana, Izepa, po domače Merfarja. Zbralo se je 95 fantov na čvrstih konjih iz vseh vasi. V Smrčah se je visokima gostoma poklonilo 80 belo oblečenih deklet. V Gorjah je stal pri slavoloku s slovenskim napisom župnik Matija Majar. Povsod so klicali ljudje „živio“, grmeli so topiči in doneli zvonovi vseh cerkva, celo zvonovi cerkve na Dobraču so milo peli vmes; — a zvonili niso nikjer, nego so po stari šegi, kakor ob velikih praznikih in slavnostih, nabijali ali pritrkavali v mnogovrstnih melodijah. Podkloštrom so gradili tedaj nov most čez Ziljico, zadnje delo pri cesti iz Trbiža v Beljak, in izkopani so bili že jarki za stranske zidove. Tu je bil postavljen oltar, poleg tega pod „nebesom“ cesarski prestol, obdan okrog in okrog s sedeži za mnogoštevilno občinstvo, ki se je bilo zbralo k slavnosti polaganja temeljnega kamena za most. Krški škof, Vojteh Lidmanski, je opravil cerkvene obrede ob navzočnosti mnogih duhovnikov; nato je prijel cesar za srebrno kladivo in udaril trikrat na kamen; to je storila tudi cesarica — sredi zalih Ziljank, ki so se od tod vrnile domov.

Potujoč skozi Vetrov proti Beljaku je cesar ubogim pogorelcem iz Žužalič podaril bogat dar. Povsod, v Beljaku, Wernbergu, ob Vrbskem Jezeru in v Celovcu so sprejeli cesarsko dvojico slovesno. Dne 10. sept. sta se pri slavoloku v Št. Petru poslovila visoka gosta od celovškega mesta in nadaljevala potovanje proti vzhodu skozi mnogoštevilne slavoloke, pozdravljena in vljudno odzdravljajoča. V Velikovcu so se jima poklonile slovenske občine okoli Velikovca in iz Junske Doline, pri Spodnjem Dravogradu pa lavantinski škof Slomšek.

Ko so se prerodili avstrijski narodi l. 1848., je štel slovenski rod v Korotanu približno 120.000 prebivalcev. Pozabljeni so bili do l. 1848. nekdamj sloveči Karantanci, ki so bili zapadli nadvladi mogočnega sosednega naroda, in izbrisani so bili iz vrste priznanih rodov. Nad tisoč let je bilo preteklo, odkar je bil izgubil naš rod politiško samostalnost. V teku tega tisočletja ga je zadela izguba za izgubo; sosed se je polastil več ko polovice njegovega ozemlja,



GOSPA SVETA.

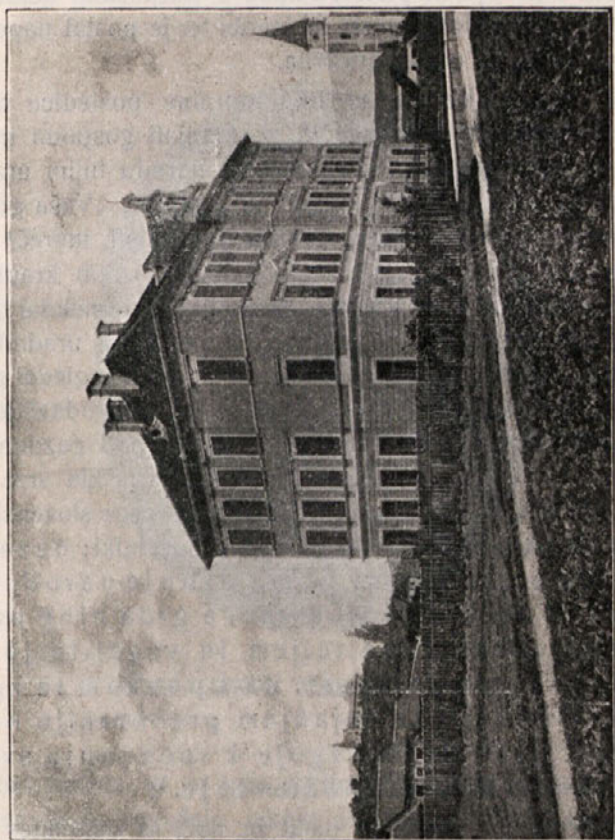
dediščine njegovih očetov. Dušil in tujčil ga je od vseh strani močnejši sosed in ginil je slovenski živelj.

Slab je slovenski rod v Korotanu prvič v socijalnem oziru; kajti nedostaja mu vseh slojev, ki so bistveni deli zdravega narodnega telesa ter izvršujejo različne naloge narodnega organizma. Nekdaj slavno slovensko plemstvo v Korotanu se je popolnoma izneverilo slovenskemu narodu n z njim smo izgubili stan, ki je bil do nove dobe narodom voditelj v politiki in vojni in omiki ter zastopnik narodne samobitnosti in samouprave, dasi so često sebično branili stanovske svoje svoboščine, ki jih je uničila šele nova doba; a baš te pravice so bile dragocen zaklad, ki ga je po propasti plemstva podedoval srečni dedič — narod. Slovenskemu narodu pa je bilo baš krepko in bogato tuje plemstvo v pogubo. Koristi plemstva in višje duhovščine so bile ravno v Korotanu koristi tuje narodnosti, ki se je po njem zajedla po celem Korotanu v slovensko telo.

Tudi meščanstvo je neslovensko po duhu in nekoliko tudi po krvi. Meščani koroških mest in trgov so prezirali in prezirajo še dandanes ošabno uboge „pavre“ v okolici.

Slovenskemu narodu na Koroškem je ostal zvest samo en del razumništva — duhovski stan, ki izvira iz kmetiškega stanu ter je in je bil svojemu narodu če ne voditelj, pa vsaj tolažitelj v dolgi vrsti tužnih stoletij. Pa tudi duhovski stan je bil po Korotanu v veliki večini tuj slovenskemu narodu in je zakrivil veliko, da se je germanizacija tako hitro razširila po ozemlju severno od Drave. Dočim se po mestih in trgih, po gradovih in šolah šopiri tujščina, se razlega vsaj raz propovednice iz ust svečeniških beseda božja v domačem, materinskem jeziku. Pa tudi tu ni v prejšnjih časih manjkalo izjem, kajti iz celovškega semenišča so izhajali celo med Slovence duhovniki, ki niso znali čitati slovenskih molitev in so se jih morali učiti od cerkvenikov.

Lahko trdimo, da je bil in je edini zastopnik slovenskega naroda v Korotanu slovenski kmet, in kjer se je potujčil še ta, tam je izumrl slovenski narod. In to se je zgodilo kaj lahko, saj slovenski kmet ni imel poprej nikjer



ŠOLA DRUŽBE SV. CIRILA IN METODA V ŠT. RUPERTU.

moralne zaslombe in vrhu tega so ga zatirali še gmotno. Poleg visokih davkov je moral opravljati še tlako, ki je bila za Slovence pri nemškem gospodarju posebno huda ter mu prizadevala v vsakem oziru neizmerno škodo; ne samo, da je moral spričo nje zanemarjati lastno delo ter zamuditi večkrat lepo vreme, ugodno za oranje svojih njiv, za setev in žetev, za košnjo in pletev, ampak s tlačanskim delom se je privadil tudi malomarnosti in lenobi ter je postal naposled zanikaren tudi za lastna opravila.

Še pogubnejše pa so bile moralne posledice tlake. Tlačan se je moral rano naučiti, se klanjati gospodu in navadno še bolj njegovim, slovenskemu narodu tujim uradnikom, od prvega pa do „šlibarja“ in „valpta“. „Vaša gnada, kaj zašafajo,“ je obče znana cvetka ponižnosti, moreče prirojeni ponos slovenskega kmeta, osobito v onih krajih, ki so blagoslovljene z graščinami. Strahoma se je nekdej bližal kmet gradu, dandanes pa zagrizenim nemškim uradnikom, češ, „bliže grada, bliže vruga“. Ko je kmet le zagledal grad, pa mu je upadla srčnost; od daleč se je začel odkašljevati, nos snažiti, klobuk obračati in ga stiskati pod pazduho in boječe se je plazil po stopnicah do pisarniških vrat. Ni dvoma, da baš iz teh razmer izvirajo tiste pege slovenskega značaja, ki jih izrabljajo naši narodni nasprotniki: nezaupljivost in bojazljivost, pomanjkanje narodnega ponosa in osebnega moštva. Te grde hibe nalagajo slovenskim voditeljem in vzgojiteljem v Korotanu sveto dolžnost, da s poukom in zgledom, z besedami in dejanjem preobrazijo naše narodne mase in jih vzgoje k spoznanju svoje vrednosti in k samospoštovanju.¹⁾

Slovenskega kmeta je tlačil in tlači še dandanes primeroma bolj nego nemškega krvni davek. Slovenski kmet

¹⁾ Na Koroškem vladajo napram Slovincem glede pouka čudni pojmi, kajti naši narodni nasprotniki so odgojeni tako, da razvpijejo vsakega slovenskega rodoljuba, če priredi kako poučljivo predavanje ali zborovanje med Slovenci, za hujskača (Hetzer); če pa pridejo Nemci med Slovence, kjer nimajo nič opraviti, in hujskajo v resnici, pa pravi, da širijo omiko. — Tudi slavna vlada — žal — je takih misli.

je moral za vse druge stanove dajati sinove v vojake, dočim sta bila meščan in gospod oproščena. Kako je to slabilo narod fizično in moralno spričo krvavih in pogostnih vojen prešlih stoletij, si vsak lahko misli. Dosluženi vojaki pa, ki so se po mnogih letih vrnili domov, so bili tuji domačinom in pa izvečine „izgubljeni sinovi“, od katerih ni imel slovenski narod nobene koristi, pač pa nasprotniki naši.



ŠKOF JAKOB PEREGRIN PAVLIČ.

Davčno breme, ki je tako žulilo edini slovenski stan v deželi, se je še povečalo tekom 19. stoletja. Novi kataster iz l. 1843. je izdatno povišal davke slovenskim krajem. Kranjska in Koroška sta od glave plačevali po 10⁷⁰ K vseh pravih in nepravih davkov na leto, dočim so plačevale bogatejše kronovine veliko manj, n. pr. l. 1819. bogata Češka po 9 K, Galicija pa samo po 4⁸⁰ K.

Splošni učinek vseh navedenih gmotnih razmer je bil poguben, ne samo kmetu poedincu in kmetskemu stanu

kakor pri drugih narodih, nego je naravnost moril ves narod zlasti po Korotanu. Kar je slovenski rod izgubil po gmotnem propadanju kmetijstva, tega mu ni nadomestil prospah drugih stanov, ki jih nima naš narod; tu ni bilo nobene naknade, nego karkoli je izgubil slovenski kmet, to je izgubil neposredno ves narod. Tako je bilo že v srednjem veku in tako je ostalo tudi v novem veku. To dejstvo je treba poudarjati posebno odločno, če hočemo biti pravični slovenskemu rodu in če hočemo razumeti nazadovanje našega naroda v Korotanu.

Še slabše pa se je godilo in se godi Slovincem na duševnem polju. V prejšnjih časih je bilo šolstvo nerazvito; sedaj, ko se je razvilo, se pa ne skrbi za vzgojo in napredek slovenske mladine, ampak za odtujenje lastni materi in za ponemčevanje.¹⁾

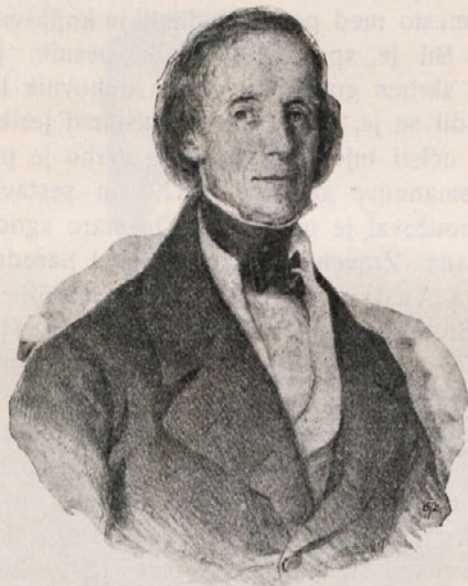
Žalostna je slika, ki nam jo kaže zgodovina tužnega Korotana, „vsemu svetu nepoznanega, od nikogar spoštovanega“, in lahko bi napisal debelo knjigo o bedi in trpljenju slovenskega naroda. Iz proučevanja slovenske zgodovine minolih stoletij se uverimo lahko, da slovenski narod do zadnjega časa ni bil odgojen za dobo samostojnosti, kajti nedostajalo mu je zagovornikov in voditeljev; saj se je potujčevalo do najnovejšega časa v slovenskem Korotanu baš razumništvo najbolj zaradi političnih in drugih razmer, ki sem jih omenil. Slovenci na Kranjskem, Štajerskem in Primorskem so imeli vsaj po l. 1848. in posebno po l. 1867. nekake voditelje, ki so jim bili ali po bogastvu ali omiki ali pa socialni veljavi stebri narodne samobitnosti, kulturne in politične. Koroški Slovenci pa niso imeli nič.

Ne sicer narodnjak v današnjem pomenu besede, a velik dobrotnik koroškega ljudstva je bil krški škof Jakob Peregrin Pavlič (prošt 1819—1824, škof 1824—1827). Na celovski gimnaziji je ustanovil 2 štipendiji za dijake, ki so doma v Rožu (torej za Slovence), in sicer po 184 oziroma 128 K. Za Celovec je ustanovil 9 štipendij za otroke sirote à 44 K in 1 štipendijo za pridne posle, 84 K. Pomemben je še v drugem oziru. Bil je prvi korar (stolni prošt), ki ni

¹⁾ Prim. Vojvodina Koroška, I. del, str. 145.

bil plemenitaš, in bil je prvi Slovenec, ki je sedel na škofovskem prestolu krške škofije.¹⁾

Tudi veleznani slikar Perhart (Glockner-Panorama je od njega) je Slovenec, sin kmetских starišev v fari Mohliče. Po rodu Slovenec je tudi svetovnoznani Košat, ki je bil še skoz celo gimnazijo vpisan za Slovenca in tudi še napravil zrelostni izpit iz slovenščine.



Mat. G. Alfazny

Probujno naroda je v preteklem stoletju povzročilo književno delovanje nekaterih slovenskih rodoljubov, ki v kljub

¹⁾ Rojen je bil v fari Glinje v spodnjem Rožu in sicer pod milim nebom. Njegova mati je bila na potu iz Celovca domov (tako je pravil g. prof. Scheiniggu večkrat njegov oče) v Medborovnico. Na potu napadejo ubogo ženo porodne bolečine. Zaobljubila se je, ako rodi fanta, da ga hoče dati študirat za gospoda (= duhovnika). Porodila je srečno dečka in izpolnila svojo obljubo. Fant, porojen pod milim nebom v gozdu, je postal škof krški. Vsa stvar se čita kakor legenda in vendar je znana in verodostojno dokazana. Tam, kjer se je rodil Pavlič, stoji zdaj zidan križ visoko v gozdu nad Dravo.

mnogoterim zaprekam, ki so jih nasprotniki stavili in stavijo še sedaj povzdigi slovenskega šolstva, napredku slovenščine in razvoju slovenskih podjetij, niso obupali nad prihodnostjo slovenskega naroda v Korotanu.

Vreden naslednik pisatelju Gutschmannu je bil Urban Jarnik, ki se je porodil 11. maja 1784 pri Nadižarju „na Potoce“, v malem selu v sv. štefanski župniji pri Zilji in umrl kot župnik v Blatnem Gradu 11. junija 1844. Jarniku gre važno mesto med prvimi buditelji in književniki koroških Slovencev. Bil je spreten govornik, pesnik, jezikoslovec, zgodovinar, skrben gospodar, vesten duhovnik in iskren rodoljub. Trudil se je, da se uravna pismeni jezik po zdravih načelih ter očisti tuje primesi. V to svrhu je priredil šesto izdajo Gutschmannove slovnice (1829) in sestavljal obširne slovarje. Proučeval je narodopisje in staro zgodovino slavnega Korotana. Zraven Jarnika je slovel narodni pesnik in pevec Miha Andrejaš, tkalec v Rožu (1762—1821), čigar pesmi je s Slomškom objavil Matija Ahacelj iz Gorinčič v Rožu (1773—1845), ki je bil profesor matematike, prirodoslovja in kmetijstva na celovškem liceju: „Pesmi po Koroškem in Štajerskem znane“ (1833). Seme, ki sta ga zasejala Ahacelj in Slomšek v prvi polovici preteklega stoletja, je obrodilo obilnega sadu. Profesor slovenščine na celovski gimnaziji, Anton Janežič iz Leš v Rožu (1828—1869) je izdal slovensko slovnico za Nemce (1849), ki je služila v mnogih izdajah nad 30 let za šolsko knjigo. V letih 1850. in 1851. je sestavil izvrsten nemško-slovenski in slovensko-nemški rečnik. Po zgledu ljubljanskih ali Bleiweisovih „Novic“ in Slomškovih „Drobtinic“ je Janežič v Celovcu ustanovil „Slovensko Bčelo“, ki je bila namenjena leposlovju in znanstvu (1850—1853). „Slovenska Bčela“ je prinašala umetne in narodne pesmi in povesti, popisovala domače šege n navade ter poučevala o šolskih stvareh. Ker ni bilo pripravnih slovenskih čitank in dobre slovenske slovnice, je profesor Janežič sestavil tri „Cvetnike“ za slovensko mladino in izdal l. 1854. izvrstno „Slovensko slovnico“, ki je služila in služi še sedaj vsem pisateljem v pouk. Janežič je s svojo slovnico postavil dober temelj slovenski pisavi in utrdil

slovenski pravopis. Porabil je v svojem slovniškem delu Miklošičeve preiskave na jezikoslovnem polju in pripomogel tako njegovim naukom do dejanske veljave in uporabe pri Slovencih. Vpliv Janežičeve slovnice se je pokazal hitro, kajti izginile so v pisavi oblike na -am in -ami pri moških in srednjih samostalnikih; za mehкими soglasniki so zdaj pisali e mesto o, delavcev, ne delavcov i. dr. Ko je Janežič nehal



ANTON JANEŽIČ.

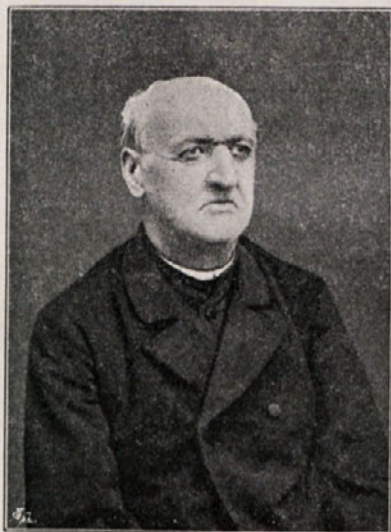
izdajati „Slovensko Bčelo“, je osnoval in izdajal od leta 1861.—1867. „Cvetje iz domačih in tujih logov“. V „Slovenskem Glasniku“ je urednik Janežič združil vse tedanje pesnike in leposlovne pisatelje. V „Cvetju“ pa so zagledali beli dan ne le izvorni spisi, pesniške zbirke in romani, ampak tudi prevodi tujih proizvodov, kakor: pesmi Antona Umka, Jurčičev „Deseti brat“, Cegnarjev prevod „Viljem Tell“, Valjavčev-Sofoklejev „Ajant“ i. t. d.

Za priprosto ljudstvo je izdajal Janežič knjigo „Slovenska koleda“ leta 1858. in 1859., ki je obsegala spredaj koledarsko vsebino, potem pa prinašala pesmi, povesti, životo-pise in kraje-pise. Zraven Janežiča sta delovala v Celovcu na polju šolske književnosti nadzornik ljudskih šol R u d m a š S i m o n (1795—1858) iz Št. Vida v Podjanski Dolini in benediktinec in profesor prirodoslovja in matematike na liceju, potem na gimnaziji Karel Robida (1804—1874) iz Male Vasi pri Ježici poleg Ljubljane. Četrty v slovenskem pisateljskem krogu v Celovcu je bil „Svečan“, profesor Andrej Einspieler iz Sveč v Rožu (1813—1888), ki ga zaradi nevenljivih zaslug imenujemo „očeta koroških Slovencev“. L. 1852. je začel izdajati „Šolskega prijatelja“, časopis za cerkev, šolo in dom, ki se je od l. 1856. dalje zval „Slovenski prijatelj“ ali pa samo „Prijatelj“ ter izhajal do leta 1883. Einspieler je deloval v šolski in cerkveni književnosti za narodni napredek in tudi kot političen pisatelj, kajti izdajal je od 1865—1867 političen list „Slovenec“, ki mu je bil vesten urednik Ivan Božič (1829—1884) iz Nove Vasi na Gorenjskem. „Slovenec“ je prinašal izvrstne članke izpod Einspielerjevega peresa, kakor: „Kaj mora vsak politično podučen Slovenec vedeti?“ in „Kaj mora vsak pošten domorodec storiti?“ Ta članka je izdal potem pod naslovom „Političen katekizem za Slovence“ (1873). L. 1882. je Einspieler ustanovil „Mir“, političen list za koroške Slovence, ki izhaja še sedaj enkrat na teden. Branil je Einspieler pravice Slovencev tudi v nemških listih in bil vsestranski delaven; l. 1855. je pomagal ustanoviti „Društvo katoliških rokodelskih pomočnikov“, l. 1864. „Slovensko čitalnico, l. 1869. pa „Katoliško politično društvo“.

Einspieler je bil deželni poslanec l. 1863., 1871. in 1880., od l. 1876. pa tudi mestni odbornik. Koroškim Slovincem je Andrej Einspieler bil Bleiweis in Jeran v eni osebi.

Pridni dopisovalci „Slovincu“, „Besedniku“, „Slovenskemu prijatelju“ in „Slovenski Bčeli“ so bili še dekan Lambert Ferčnik iz Sveč (1827—1887), kanonik Andrej Alijančič iz Kovorja na Gorenjskem (1813—1894) in učitelj Gregor Somer iz Golšovega pri Celovcu (1814—1893).

Pisatelj književne vzajemnosti slovanske je bil Matija Majar Ziljski, ki se je rodil l. 1809. v Goričah pri Zilji in umrl v Pragi l. 1892. Matija Majar se je zanimal zlasti za narodno blago in za domače običaje. Potujoč po Koroškem in drugih slovenskih in slovanskih pokrajinah, je nabiral narodne pesmi, ki jih je izdal v „Pesmarici cerkveni“ l. 1846. Matija Majar je popisal prvi običaje koroških Slovencev ter opozoril na slovenske in slovanske starožitnosti.



ANDREJ EINSPIELER.

Da bi ustvaril iz slovenščine in drugih slovanskih jezikov kompromisen književni jezik jugoslovanski oziroma slovanski, je izdelal leta 1848. „Pravila, kako izobraževati ilirsko narčeje“, l. 1865. spisal „Vzajemno slovnico slovansko“, a l. 1867. „Rusko slovnico za Slovence“.

Anton Janežič, Andrej Einspieler, Rudmaš, Robida in Majar so osnovali v zvezi z drugimi rodoljubi, zlasti po prizadevanju vladike Slomška „Družbo sv. Mohorja“ za izdajanje dobrih slovenskih knjig (1852). Duša društvu je bil mladi profesor Anton Janežič, ki je do svoje prerane smrti opravljal težavna opravila družbinega tajnika. Povzdig-

nila se je „Družba sv. Mohorja“ kot bratovščina od leta 1860. tako, da šteje sedaj nad osemdeset tisoč članov, ki na leto dobivajo po šestero knjig nabožne, pripovedne in poučne vsebine.¹⁾

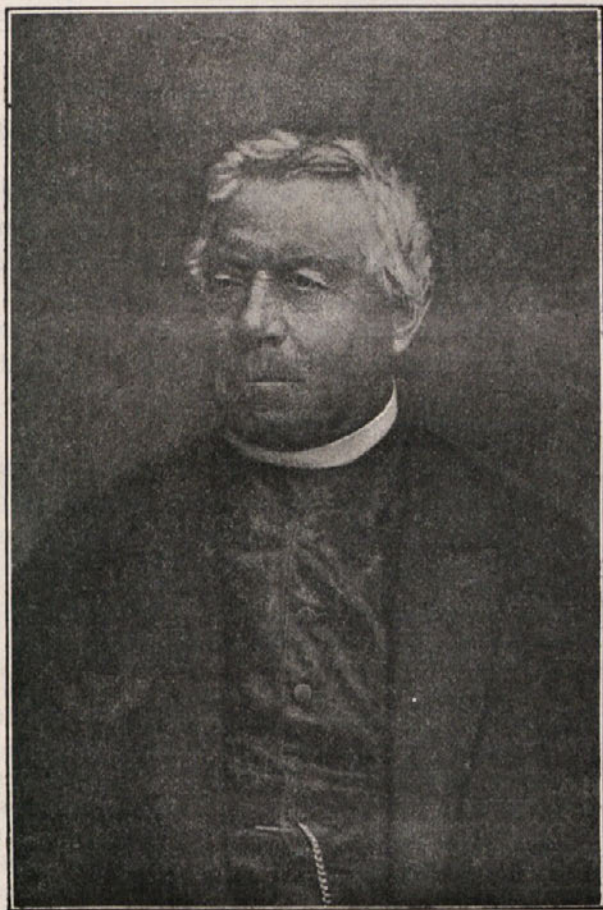
Živahno književno gibanje, ki je iz središča Korotana za Janežiča tako blagodejno vplivalo na druge slovenske pokrajine, je prenehalo po njegovi smrti. Leposlovni listi so prenehali, politične so pa prenesli v Ljubljano razen Einspielerjevega „Mira“. Koncem 19. in začetkom 20. stoletja so stopili v Korotanu v kolo zaslužnih slovenskih pisateljev in pesnikov (kakor Jos. Apiha, dr. Sketa, Ivana Scheinigga, Gr. Einspielerja, dr. Val. Janežiča itd.) nove, čile moči: I. Trunk, Fr. Meško, Ferd. pl. Kleinmayr, prof. Grafenauer, Fr. Smodej, mons. Podgorc, Peter Markovič itd.

Po l. 1848. se je v Korotanu popolnoma izpremenilo javno življenje. Poprej je imelo ljudstvo zelo malo potreb, bilo je skromno v jedi, pijači in obleki. Z malim je živelo in bilo zadovoljno, zato je bilo mnogo več imovitih ljudi nego dandanes. Parna sila, železnice, brzozjav in telefon pa so približale ljudi in jih navadile občevati izlahka med seboj. Prvo železnico so otvorili med Mariborom in Celovcem l. 1863., l. 1864. Celovec-Beljak, l. 1871. Beljak-Franzensfeste, l. 1868. Beljak-Št. Mihael, l. 1870. Trbiž-Ljubljana, l. 1873. Beljak-Trbiž, l. 1879. Trbiž-Pontabelj, l. 1894. Podkloštrum-Šmohor, l. 1902. Sinča Vas-Železna Kapla, l. 1906. iz Celovca in Beljaka v Področico, l. 1909. pa skozi Ture na Solnograško.

Železnice, brzozjav, tisk in tvornice so predružačile vse poprejšnje življenje. Predružačila so se sredstva za delo, delavce vpregajo strože, ker je treba hitreje in natančneje delati. Delavci pa so se začeli zavedati svojih pravic in se organizovati, tako da se morajo podjetniki in tvorničarji ozirati na njih.

Ljudje ob železnici so se navadili hitremu pridelovanju, da bi obogateli prej ali pa tudi — prej zapravili svoje

¹⁾ Primeri zgodovino „Družbe sv. Mohorja“ v koledarju za leto 1878 in Večernice l. 1893.



MATIJA MAJAR ZILJSKI.

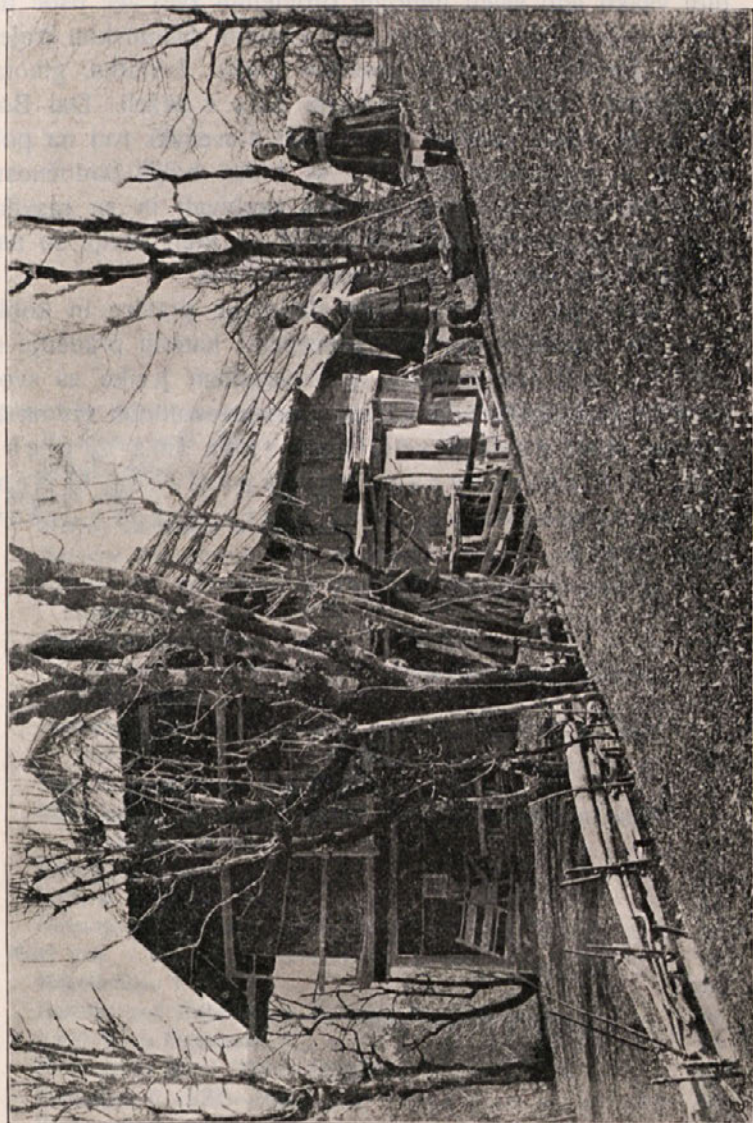
premoženje. Nastalo je pri hiši kmalu sto potreb, za katere prej ni vedel nikdo. Vkljub novim potrebam pa je obdeloval kmet zemljo in redil živino po starem. Ostali so zato dohodki isti, a stroški (zlasti davki) so rastle vedno bolj. Prišle so povodnji, nastale slabe letine in Amerika je postavila žitne pridelke za nižjo ceno na naša tržišča nego Evropa sama.

Začel je ropotati kmalu boben v tej ali oni vasi; stare, krepke rodovine so obubožale ali pa prišle celo na beraško palico.

Blagodejno pa vplivajo na gmoten napredek mirni časi po l. 1866. V tem času se je v nekaterih krajih pomnožilo in povzdignilo pridobivanje svinca in železa, zboljšale so se komunikacije in zemljišča po umetnih gnojilih ter se je povzdignilo poljedelstvo in živinoreja. Kako se je razvila v deželi obrt, kmetijstvo in živinoreja, je pokazala prva deželna razstava od 25. avgusta pa do 11. septembra l. 1885., ki jo je posetil tudi cesar Franc Jožef I.

Osušili so močvirja okoli Velikovca, Tinj, Grebinja in pri Zilji ter pridobili mnogo rodovitnega sveta. Uravnali so nekaj hudournikov, potokov in rek tudi v slovenskem delu dežele.¹⁾

¹⁾ Kako skrbi deželni odbor za regulacijo potokov po slovenskem ozemlju, o tem prim. „Mir“ z dne 10. oktobra l. 1908.: „Leta in leta že čakamo, prosimo in trkamo na vladne duri, da bi nam dežela vendar enkrat priskočila na pomoč in dala uravnati deročo Mežo, ki nam napravi vsako leto ogromno škode. Ali zaman! Naše prošnje so le glas vpijočega v puščavi. Komisija prihaja za komisijo, preiskuje azmere in povprašuje, požira lepe svote denarja, kmetje pa ostanemo na cedilu. Deželni zbor skrbi s pravo materinsko ljubeznijo za nemško rKoroško. Tam mora biti regulirana vsaka draga ob cesti, mi slovenski Korošci pa igramo vedno le ulogo lačne vrane, ki mora krmiti sito. Meža nam odnaša vsako leto velikanske kose naših polj. — Če pojde tako dalje, pridemo čez par let ob vso svojo posest. Vprašamo slavni deželni odbor, ali smo mi koroški Slovenci samo zato tu, da „futramo“ vlado v obliki davka s svojimi težko pridelanimi groši? Če potrebujemo od vlade pomoči, nam ta navadno pokaže le figo itd. Primeri tudi govor nemškega poslanca Kirschnerja, ki je pozivljal v jesenskem zasedanju l. 1908. deželni zbor, da mora skrbeti tudi za slovenske kraje.



MATIJE MAJARJA DOMAČA HIŠA.

Mnoge železnice v deželi ne pospešujejo samo potreb-
nega tovarnega in osebnega prometa, ampak privabljajo
tudi vsako leto vsled ugodnih prometnih zvez več tisoč tuj-
cev v deželo, ki se pridejo divit krasnim planinskim krajem
in se krepčat v svežem gorskem zraku. Izkratka, gmotno
blagostanje napreduje v zadnjem času v deželi. Dal Bog,
da bi se odsle razvijal mirno tudi slovenski rod na poli-
tičnem in kulturnem polju ter se bližal boljši bodočnosti!
Tudi slovenski rod ima pravico, prebivati in se razvijati
duševno in gmotno na svoji zemlji, „v kateri očetje so naši
sloveli, ktera zdaj ima grob komaj za nas.“

Kako pa vpošteva vlada slovenske pravice in koliko
ji je do napredka koroških Slovencev, katerih pradedje so
ustoličali tudi Habsburžane v slovenskem jeziku za svoje
vojvode, je l. 1906./7. pokazala z novim volilnim redom za
državni zbor; po tem volilnem redu ima $\frac{1}{3}$ prebi-
valcev-Slovencev samo enega poslanca, $\frac{2}{3}$ Nem-
cev pa devet poslancev ali zastopnikov v držav-
nem zboru.



KAZALO.

I. Stari vek do dejanskega nastopa Slovencev v zgodovini . .	1
Prazgodovinska doba	1
Rimska doba	7
II. Srednji vek	17
Nastop Slovencev v zgodovini	17
Narodna izobrazbenost starih Slovencev	28
Korotan kot edinstvena in celokupna vojvodina do izumrtja Eppenšteincev (976—1122.)	32
Šponheim-Ortenburški vojvode (1122—1269.)	35
Od Otokarja II. do stalnega združenja Korotana z Avstrijo (1269—1335.)	41
Posledice bitke na Moravskem Polju in ustoličenje koroških vojvod	43
Notranje razmere do leta 1335	58
Habsburžani do smrti Friderika III. (1335—1493) in turški navali na Korotan	59
Rudolf IV. Ustanovnik	60
Friderik V. (1435—1493.)	63
Notranje in kulturne razmere v srednjem veku	77
III. Novi vek	86
Maksimilijan I.	86
Koroško pod Habsburžani do smrti Marije Terezije	90
Karel V. in Ferdinand. I.	90
Nadvojvoda Karel (1563—1590.)	97
Ferdinand II. (1590—1637.)	98
Ferdinand III. (1637—1657.)	101
Leopold I. (1657—1705.)	102
Jožef I. (1705—1711.) in Karel VI. (1711—1740.)	104
Marija Terezija (1740—1780.)	107

Notranje razmere	108
Jožef II. (1780—1790.)	112
Leopold II. (1790—1792)	116
Francoske vojne in Franc I.	117
Franc Jožef I.	128



NARODNA IN UNIVERZITETNA
KNJIŽNICA

DOBIS



0000088518

